Dr. G. D. J. SCHOTEL

DE OPENBARE EEREDIENST

DER

NEDERL. HERVORMDE KERK

IN DE

ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Eerste Stuk.

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1870

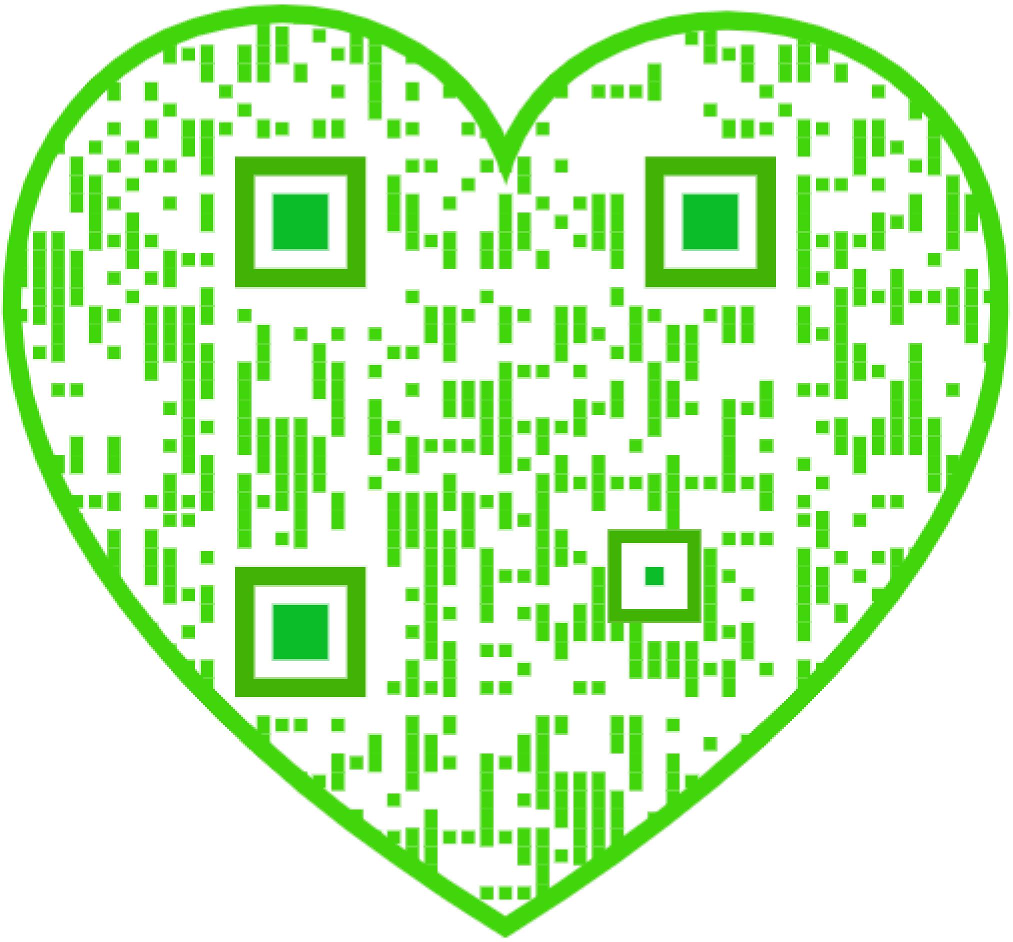

Kerk te Sloten 1640.

Kerk te Castricum.

Westerkerk te Amsterdam.

Groote Kerk te Dordrecht van binnen.

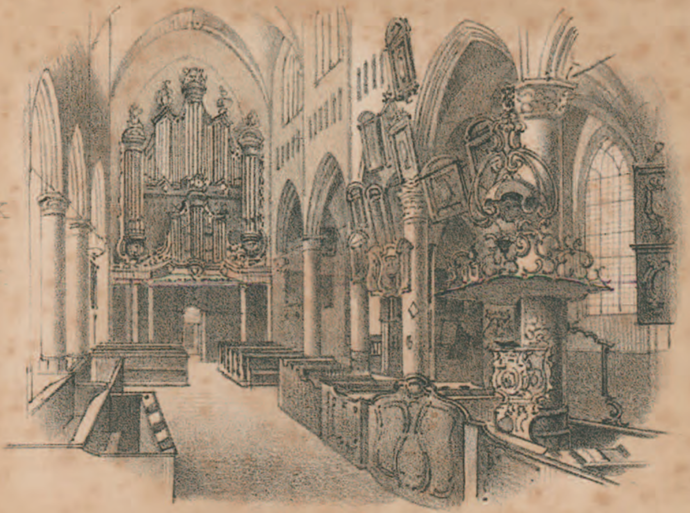

Zuiderkerk te Amsterdam van binnen naar 't Zuiden te zien.

Lith. Emrik & Binger.

Dr. G. D. J. SCHOTEL

DE OPENBARE EEREDIENST

DER

NEDERL. HERVORMDE KERK

IN DE

ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Eerste Stuk.

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1870

AAN

Dr. J. J. VAN OOSTERZEE,

hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Utrecht, Ridder van onderscheidene ordes, Lid van binnen- en buitenlandsche letterkundige Maatschappijen.

Hooggeachte Vriend!

In vroegere tijden werd er bijna geen boek uitgegeven, of de schrijver koos zich vooraf een Maecenas, onder wiens bescherming hij het product van zijn genie of zijner nasporingen plaatste. Beide, de Maecenas en de auteur vonden hier hun profijt bij; want de eerste, wiens afkomst, deugden en verdiensten met hoogvliegende en brommende woorden in de opdragt werden uitgebazuind, zag zijne ijdelheid gestreeld en een nieuwen titel bij zijne overige titels gevoegd, en de schrijver zijn dicht- of prozawerk gewaarborgd tegen "de vitzucht, knibbel-, kruimel- en treuzelgeest der betweters, die op elck werck, van wat natuur oock, als de vlieghen op de stroop en honig vielen en het bevuylden"; en het boek zelve had het voorregt, in schitterend gewaad uitgedoscht, geplaatst te worden, in de prachtig versierde

boekenkast (de porceleinkast der geleerden), die vaak alleen in den schoonmaaktijd, en wanneer het een makker ontving (hieraan schrijf ik het toe dat de perkamenten en lederen banden uit de 18e eeuw zoo uitmuntend geconserveerd zijn gebleven) werd geopend.

Sedert lang (en ook dit behoort tot de voorregten van onzen tijd) zijn met de opdragten de Maecenassen van dat soort verdwenen, de eerste door een korte, soms kernachtige toewijding aan goede vrienden (de remplaçanten der Maecenassen) vervangen. Ook hierin volgde ik sedert lang de mode en tevens mijn eigen smaak, en de meesten mijner oude vrienden ontvingen, ten blijke van achting en vriendschap, een mijner werken met zulk een toeëigening. Ik had nu kunnen volstaan met ook U, een mijner oudste en beste vrienden, dit werk met een paar regels er voor, b. v. "aan mijn vriend Dr. J. J. v. O. uit achting en vriendschap" toe te wijden, zoo ik niet een enkel woord over het werk zelve te zeggen had. De eerste aanleiding tot het schrijven over onzen Openbaren Eeredienst, gaven mij de Hoofdstukken over het kerkelijk leven onzer Vaderen, in het tweede deel, derde stuk, van de mijns inziens klassieke *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming* van onzen vriend, den amsterdamschen hoogleeraar Moll. Op zijn voetspoor wenschte ik ook het kerkelijk leven onzer vaderen na de Hervorming te behandelen, en de heer Kruseman te Haarlem, dien ik mijn plan mededeelde, aarzelde niet mij tot volvoering er van aan te sporen, en zich tevens te belasten met de uitgave van dit boek, dat als een geheel afzonderlijk werk en tevens als een toevoegsel tot mijn "Huishoudelijk en Maatschappelijk leven" kon dienen. Onder de bewerking bleek mij reeds terstond, dat ik wel een belangrijke, maar ook een hoogst moeijelijke taak op mij genomen had. Niet alleen toch heeft niemand vóór mij zich aan dien arbeid gewaagd, maar er moesten vele mij tot nog toe geheel onbekende bronnen opgespoord, archieven doorloopen, en nagegaan worden, welke gebruiken er nog in verschillende gemeenten van ons vaderland plaats hebben, die in verband staan tot den eeredienst onzer Heidensche en R. Catholyke vade-

ren. Doch boven verwachting vond ik hulp, van vele zijden werden mij bijdragen toegezonden, en nog altijd gaat men, op mijn in Nieuwspapieren en bijzondere brieven uitgedrukt verlangen, voort mij min of meer bruikbare bijdragen te zenden. Kerkelijke archieven, openbare en private bibliotheken werden voor mij ontsloten, en zelfs zij, die tot andere Kerkgenootschappen behooren, toonden zich bereid mij met hunne voorlichting bij te staan. In weerwil van het gebruik van zoo vele hulpmiddelen gevoel ik echter nog diep, dat mijn werk slechts een overzigt van de geschiedenis van onzen eeredienst mag genoemd worden, dat ik slechts het fondament heb gelegd, waarop anderen moeten voortbouwen; dat ik alleen het ijs heb gebroken. Een werk van dien aard kan dan ook in geen dertigtal vellen druks voltooid worden, zoo dat men er van zeggen kan:

"'t gheen gy hebt aan den dagh gebraght, daer en is niets by te voegen als de zegen des Heeren."

Ik dacht eerst den Hervormden eeredienst, geheel op zich zelven, niet in verband met vroegere eerediensten te beschouwen; zulks is echter niet doenlijk, daar zij in zulk een naauw verband met elkander staan. Vooral is dit het geval met betrekking tot die hoofdstukken, welke in dit eerste deel voorkomen. Zijn deze aan de kerkgebouwen en heilige dagen gewijd, de volgende zullen zich bepalen tot kerkelijke personen, liturgische schriften, de leerredenen, het psalmgezang, het gebed enz. Wenken, raadgevingen, mededeelingen zullen mij steeds hoogst welkom blijven, en zoo ik er geen gebruik van maken kan in den tekst, zullen zij in de aanteekeningen achter het tweede deel worden opgenomen.

En nu, mijn vriend, heb ik hier niets meer bij te voegen, dan den hartelijken wensch dat ook Gij mij het aan uwen raad en voorlichting

---

[1] In een voorrede voor het geheele werk zal ik de namen van hen vermelden, die mij bij de zamenstelling er van door raad of hulp bijstonden.

bij de voortzetting van mijnen arbeid niet zult laten ontbreken; dat gij Uwe vrienden moogt opwekken om mij uit de geschiedenis hunner gemeenten of uit eigen ervaring mede te deelen 't geen mij in het vervolg van dienst kan zijn, ten einde mijne opvolgers in dien arbeid niet mogen kunnen zeggen: "er was nogh veel te seggen dat de schrijver niet onbekend moght gebleven zijn."

Voorspoedige reis naar New-York toegebeden, naar dat land, waar ook onze vaderen den grondslag hebben gelegd der Hervormde Gemeente, die thans nog aldaar bloeit, en waar zij dien zelfden Openbaren Eeredienst invoerden, dien ik thans beschrijf.

Leiden, Julij 1870.

T. T.

G. D. J. SCHOTEL.

INHOUD VAN HET EERSTE STUK.

Het uitwendige van het kerkgebouw	Blz.	1.
Het kerkhof	„	18.
De toren	„	21.
De klokken	„	34.
Het inwendige van het kerkgebouw	„	56.
Het orgel	„	61.
De preekstoel	„	85.
Doop- en Avondmaalgereedschap	„	95.
Gestoelten	„	111.
Koorhekken	„	116.
Kroonen	„	122.
Geschilderde glazen	„	128.
Graven	„	155.
Heilige dagen	„	190.
Kersfeest	„	228.
Het feest der besnijdenis en der naamgeving van Jezus	„	244.
Voorbereiding voor het Paaschfeest	„	252.
Het Paaschfeest	„	264.
Het Hemelvaartsfeest	„	278.
Het Pinksterfeest	„	286.
Dank-, vast- en bededag	„	291.

HOOFDSTUK I.

HET UITWENDIGE VAN HET KERKGEBOUW.

"Het strand, een schip, een berg, het kruis,
"Waar Hij ook tot zijn God wou smeeken,
"Van 't hemelsch rijk op aarde spreken,
"Dáár was des Heeren bedehuis."

Hij, die zijne discipelen God had leeren aanbidden in geest en waarheid, had zich geen bijzondere plaats uitverkoren, waar hij zijn hart voor zijnen hemelschen Vader ontboezemde, of zijne jongeren onderwees in de dingen die het Koningrijk Gods aangaan. Elke plek, waar hij nederknielde of leerde, wijdde hij door zijn gebed en onderwijs. Was hij echter te Jeruzalem, dan ging hij met de schare op naar den tempel, en was deze bij voorkeur de plaats, waar hij gemeenschap oefende met zijnen Vader. Na zijn heéngaan van deze aarde, volgden zijne discipelen ook hierin zijn voorbeeld. Ook zij woonden in den tempel de godsdienstige zamenkomsten bij. Wel ontmoetten zij elkander in de synagogen, en vergaderden zij in bijzondere woningen tot het gebed en de prediking des Woords, doch hun voornaamste verzamelplaats bleef de zuilengang Salomons in den tempel, welligt toen door

de Joden, om voor geen aanhangers van den Nazarener gehouden te worden, vermeden. Dit tempelbezoek duurde echter waarschijnlijk slechts zóó lang tot dat ook Heidenen het christendom omhelsd hadden, daar de ingewortelde haat der Joden aan de laatsten den toegang tot het heiligdom wel niet zal veroorloofd hebben. Van dien tijd af werden de woningen der geloovigen te Jeruzalem, en na het verzet der Joden te Ephese, ook in den vreemde, de eenige bedehuizen, waar zij zich tot de gemeenschappelijke godsdienstoefeningen vereenigden. Zoo vinden wij de eerste Christenen in opperzalen en andere ruime vertrekken, te Ephese in de school van Tyrannus, te Corinthe in de woning van Gajus, "den huiswaard der gemeente", te Laodicea in die van Nymphas, te Colosse in die van Archippus vergaderd. Te Rome leerde Paulus gedurende twee jaren in zijn eigen gehuurd huis, en na zijn vertrek stonden Aquila en Priscilla het hunne tot de onderlinge bijeenkomsten af.

Schier twee eeuwen waren deze, en in dagen van vervolging digte bosschen, donkere graven, dompige holen, de eenige plaatsen, waar de Christenen hunne lofzangen en gebeden aanhieven; doch aan het einde der tweede eeuw schijnen reeds hier en daar, vooral in grootere steden, bijzondere gebouwen tot uitoefening van den eeredienst aangewezen of gesticht te zijn. Deze bedehuizen waren even eenvoudig als de eeredienst zelf. Toen ten minste en nog lang daarna werd den Christenen door de Heidenen verweten dat zij noch tempels, noch altaren, noch beelden hadden: een tafel of altaar tot viering des H. Nachtmaals en een eenigzins verheven spreekgestoelte voor de lezing der Heilige Schriften was hun genoeg. Eerst in het midden der derde en den aanvang der vierde eeuw, zag men in de hoofdsteden, door uitgebreidheid, vorm en ligging, aanzienlijke gebouwen, verrijzen, en onder dezen het door zijne schoonheid beroemde bedehuis te Nicomedie, de hoofdstad van Bithynie, de eerste prooi der vervolgingen van Diocletiaan, die in deze stad zijn zetel had; dat te Edessa, door eene geweldige overstrooming, in den aanvang der derde eeuw verwoest;

de door Gregorius Thaumaturgus te Neocaesarea en omliggende streken gebouwde kerken. Zelfs in het noorden van Afrika had men toen reeds "huizen des Heeren" gesticht. "Doch naauwelijks ('t zijn de woorden van een christen schrijver uit die dagen) bestraalde de heldere en vrolijke dag, door geen enkele wolk meer verduisterd, de over de gansche aarde verspreide gemeenten met een hemelsch licht, of de door geen vervolging of moker meer bedreigde heiligdommen herrezen, in veel schooner en heerlijker vorm dan te voren, uit asch en puin". Op bevel van Constantijn de groote werden allerwegen, in alle hoofdsteden en provinciën, tempels en bedehuizen opgerigt, de verstoorden hersteld, de beschadigden hernieuwd, of, zoo noodig, geheel herbouwd. Zoo ver zich het magtige romeinsche rijk uitstrekte, wedijverde de keizer met de bisschoppen in het stichten van prachtige en kostbare gebouwen, die door de laatsten in tegenwoordigheid van ontelbare scharen met gebed, lofzang en jubelrede plegtstatig werden gewijd.

Wanneer de oudvaderen van dezen tijd gewaagden, dan ontvonkten zij in heilige geestdrift en verhieven hem tot een gulden eeuw; ja het is of hun schrijfstift in een penseel veranderde, wanneer zij de heiligdommen te Nicomedie, Antiochie, Nazianze, Alexandrie, Athene, de door Paulinus van Nola en Paulinus van Tyrus gestichte tempels, en boven allen het monument van Constantijn, de St. Sophia kerk te Constantinopel, "schooner dan Salomo's tempel", aan de Sophia, de wijsheid Gods, dat is Christus, door wiens kruis hij overwonnen had, gewijd, afmaalden. Dezelfde keizer stichtte te Rome, dat vóór de laatste vervolging reeds meer dan veertig bedehuizen telde, de voormalige bazilieken van St. Pieter en van St. Jan van Lateraan. Zijn oog was echter vooral op Palestina gerigt. Zorgvuldig werden de plekken opgespoord, waar goddelijke verschijningen, merkwaardige gebeurtenissen hadden plaats gehad, en zoowel hier als waar de Zaligmaker geboren, opgevoed, verheerlijkt, gestorven, begraven en verrezen was, waar de Apostelen hadden gearbeid en het bloed der Martelaren had gestroomd, te Mamre, Bethlehem, Nazareth,

op den Karmel, den Thabor, den Olijfberg en de omstreken van Jeruzalem verrezen heiligdommen, werden de tempels der Heidenen, gedenkteekenen van den haat tegen het Christendom, zelfs aan Venus geheiligd, van de verfoeiselen ontdaan, gereinigd, en door het teeken des kruises aan God en zijnen Gezalfde toegewijd. Zóó ging het in Palestina, zóó te Rome en overal, waar het kruis werd opgerigt. Zelfs zou Constantijn de tribunalen der romeinsche regters (bazilieken) tot bedehuizen aan de Christenen hebben afgestaan. Wordt zulks door sommigen betwijfeld, dan toch stemmen zij toe dat deze tot modellen voor de christen-kerken, waarmede zij inwendig veel overeenkomst hadden, gediend, en haren naam, "Koninklijk Huis", aan de gebouwen, waarin de Koning der Koningen moest vereerd worden, gegeven hebben.

Wat Constantijn had begonnen, voltooiden latere keizers, vooral Justiniaan I, en zóó groot werd de ijver der geloovigen om bedehuizen te stichten, dat hij door keizerlijke bevelen moest beperkt en geen kerk, zonder uitdrukkelijk verlof van den bisschop, mogt gesticht worden. "Waarlijk het was een schoone tijd: de zwaar beproefde en gelouterde Kerk stond dáár op de puinhoopen van het heidendom, als een stad op een berg. Overal had het christendom gezegepraald en verhief zich het teeken der overwinning, het kruis; overal werd het Evangelie der zaligheid gepredikt, de blijde boodschap verkondigd, de triomf gevierd, 't loflied uitgegalmd. Zoo was het Koningrijk der Hemelen gekomen met kracht, de Christus-regering aangevangen, de dageraad aangebroken, ja de dag nabij dat Jood en Heiden zouden ingaan, de Heer in waarheid als koning zou regeren van zee tot zee, van het oosten tot het westen, van het noorden tot het zuiden, en er slechts één kudde zou wezen onder éénen herder". Dat was door den Heere geschied, geen werk van menschen gedachten en handen, maar van den Almagtige alléén. Dit erkende ook Constantijn, toen hij, niet gelijk Babels trotsche koning, in gevoel van eigen kracht, door hoogmoed verbijsterd, maar in diep besef zijner eigene nietigheid en afhankelijkheid, op het grootsche werk, door hem, in de kracht des Aller-

hoogsten, gewrocht, nederzag, en uitriep: "Eere zij God, die mij waardig heeft gekeurd dit werk uittevoeren!" en, bij eene andere gelegenheid: "O Heilig God! Die het heelal regeert, onder Uw geleide heb ik heil bevorderende dingen begonnen en voltooid. Met Uw verbondszegel (het teeken des kruises), dat steeds voor mijn oogen zweeft, heb ik een overwinnend heir aangevoerd, en wanneer het de noodzakelijkheid of het heil van het algemeen mogt vorderen, gaat dit zelfde teeken Uwer kracht weder voor mij uit, en andermaal trek ik tegen den vijand op. Derhalve heb ik U mijne ziel gewijd, die met liefde en vreeze vervuld is; want ik bemin Uwen naam opregtelijk en vrees Uwe magt, welke Gij mij door vele bewijzen hebt bekend gemaakt, en waardoor Gij mijn geloof hebt versterkt."

Met moeite weêrhouden wij ons het Christendom op zijnen triomftogt door de wereld te volgen, en te schetsen hoe de volkeren van den Eufraat en Tiger tot den Atlantischen oceaan reeds in diens zegen deelden, toen de bewoners van het noordelijke Duitschland, der zeekusten van den Weser tot over den Rijn en tot aan de Schelde (toen nog Friesland geheeten) in den donkersten nacht van barbaarschheid en bijgeloof rondtastten. In heilige bosschen, onder eeuwenoude eiken, vereerden zij, even als de hun verwante Saksers, Wodan, Thor, Freya en andere goden, bouwden zij altaren van reuzensteenen, offerden zij bij volle maan en vierden zij hunne woeste feesten met overdadige maaltijden en jubelzangen ter eere hunner goden en helden van vroegere dagen. Naburen der Franken, en in gedurigen krijg met hen gewikkeld, waren zij reeds daarom het Christendom vijandig, omdat zij het, na den tijd van Clovis, die het had aangenomen, verder en verder uitbreidden. "Maar God wilde dat ook zij tot kennisse der waarheid zouden komen en zalig worden", en omstreeks het midden der 7e eeuw ving Amandus in de omstreken van Gend, Maastricht en Zeeuwsch-Vlaanderen de evangelieprediking aan. Hem volgde in het zuiden van Belgie Eligius, die ook de zuidwestelijke kusten bezocht, en niet slechts in Vlaanderen, maar ook in Zeeland en Friesland

predikte. De grenzen van dit laatste gewest waren intusschen door de overwinningen der Franken niet meer zóó uitgebreid als weleer, en met hunne wapenen bragten zij ook hier het Christendom verder. Zelfs nam Dagobert Utrecht in, en bouwde er (631) de eerste christenkerk, met het doel om van daar de Friesen tot het Christendom te bekeeren. Deze kerk wijdde hij aan den Apostel Thomas, en stelde haar onder het opzigt van het aartsbisdom van Keulen; en toen de Friesen haar hadden verwoest, stichtte Willebrord op hare puinhoopen zijn cathedraal, later de St. Maartens-kerk, "'t palladium van 't Sticht, de koningin der kerken."

Was de uitbreiding van het Christendom in ons vaderland van de Franken uitgegaan, de vestiging er van dankt het den Engelschen. Het was Winfried, bisschop van York, die meest alle aanzienlijken en vele duizenden des volks van den Rijn tot aan den IJssel doopte en er het fondament des geloofs legde, waarop Willebrord voortbouwde. Groot is het aantal der door hem, vooral in Zeeland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht en Noord-Brabant gestichte heiligdommen, nog veel grooter dat van die, welke te regt of ten onregte aan hem worden toegeschreven en zijn naam dragen. Tot de eerste behooren o. a. de kerken te Hulst, Axel, Biervliet, Arnemuiden, Kerkwerve, Vlaardingen, Velsen, Petten, Heilo, de St. Salvator en de H. Kruiskapel te Utrecht, de St. Martinus-kerk te Emmerik, toen en nog lang daarna tot het bisdom van Utrecht behoorende.

Waar de groote Apostel der Nederlanden zelf niet arbeidde, derwaarts zond hij zijne medgezellen, Werenfried naar Gelderland, de Betuwe en de boorden van den IJssel, Adelbert naar Kennemerland, Wiro, Plechelmus en Otger naar het limburgsche, geldersche, kleefsche en bergsche, de Vecht, en de omstreken van Haarlem en Woerden. Welhaast waren de bewoners van het zuidelijke gedeelte van ons vaderland gekerstend, doch de bewoners van Groningen, Overijssel, Drenthe en Friesland nog afgodendienaars, ruw en woest als het land, dat ze bewoonden. Wel hadden eenige geloofspredikers ook dáár het goede

zaad uitgestrooid, doch het was verstikt of niet opgegaan. Eerst toen Karel de groote ze had onderworpen, geen Saksers, Radbouden of eenige vijandelijke magt de evangelie-prediking meer belemmerden, zond Utrecht, het middelpunt, van waar de bewegingen op kerkelijk gebied uitgingen, Suidbertus, Lebuinus, Marcellinus, de beide Ewalden, Ludgerus en anderen naar die streken, en waar zij verschenen, werden tempels verwoest, afgodsbeelden van hunne voetstukken gerukt en verbrijzeld, heilige bosschen omgehouwen, gewijde bronnen als in zoo vele doopvonten veranderd. Van alle zijden verrezen kloosters, kerken en kapellen.

"Gekerstend was nu 't vaderland,
"In zijnen grond het kruis geplant.
"In Oost en West en Zuid en Noord
"Werd 't blijde woord des heils gehoord.
"Geen berg, geen strand, geen bosch, noch meer,
"Of 't was geheiligd aan den Heer."

Steeds trachtten de eerste evangeliepredikers de christen kerk met het voorwerp der vroegere vereering te vereenigen, den eerbied van het oude heiligdom op het nieuwe over te brengen, en moge er hier te lande slechts een enkele heidensche tempel tot een christelijk bedehuis gewijd zijn, het hout van den neêrgehouwen eik diende tot het bouwen van den nieuwen tempel, opdat men denzelfden eerbied voor dezen mogt hebben, dien men den heiligen eik had toegedragen. Spoorloos zijn alle deze heiligdommen verdwenen, door overstroomingen vernield, door den tand des tijds verwoest, of verbrand door de Friesche en de Noordsche zeeschuimers, die onze rivieren opvoeren, tot midden in het land doordrongen en alomme moord en verwoesting aanrigtten. Onduurzaam was ook, gelijk in geheel noord-westelijk Europa, de stoffe, waaruit zij waren opgetrokken. Gebakken en levende steen moest uit verwijderde oorden aangevoerd worden, en den werklieden ont-

brak het aan de noodige bekwaamheid om ze te bearbeiden: hout en riet en biezen daarentegen waren in overvloed en overal voorhanden. Uit deze materialen waren alle door Willebrord en zijne medearbeiders gebouwde en herbouwde bedehuizen opgetrokken, en nog lang gebruikte men geen andere. Nog in 1240 was de eenige kerk te Delft een houten; ook de groote kerk te Hoorn was van hout en riet, en toen deze in 1328 een prooi der vlammen was geworden, werd zij eerst ruim veertig jaren later van dezelfde materialen herbouwd, en nog moesten er een veertigtal verloopen voor het steenen koor met het kruiswerk boven het koor van die houten kerk werd gebouwd. Tot laat in de 14e, ja in sommige streken tot in het midden der 15e eeuw, zag men zoo in de steden als ten platten lande schier geen andere dan houten gebouwen; zelfs paleizen en burgten waren er van opgetrokken. Keizer Frederik I bewoonde nog een houten paleis, toen het in 1184 door een storm werd neêrgeslagen en dertien menschen verpletterde. Het huis Eerde bij Ommen was, in 1380, toen bisschop Floris van Wevelichoven het innam, slechts een houten kasteel. De meesten der toenmalige bedehuizen stonden op door menschen handen opgeworpen terpen, warfen, vliedbergen, of hoe men die hoogten en heuvelen genoemd hebbe, in de nabijheid van of boven verbrijzelde altaren en aan heilige offerbronnen, op dezelfde plaatsen, waar zij later door steenen werden vervangen, en wij nog heden

"De olde paeis uit olde paeis geboren"

aanschouwen, en met den zanger ons mogen verheugen,

"Dat nu nog naneefs kny zich buygt op d'eygen pleck,
"Die d'olde vaeders was ten heiligh bitvertreck.

Van de uitwendige gedaante dezer kerken is niets bekend, en het is

slechts eene gissing, dat nog vele, vooral ten platten lande, denzelfden vorm hebben behouden, namelijk dien van een eenvoudig langwerpig vierkant, met een smal, plat of halfrond gesloten koor (waarin sommigen de kringvormige offerplaatsen der Druiden meenen te herkennen,) en het hoogaltaar naar het oosten, de hemelstreek des lichts, gerigt. Geheel ontbrak het echter reeds in die dagen niet aan steenen kerkgebouwen: die van St. Maarten en St. Salvator te Utrecht werden waarschijnlijk terstond van steen opgetrokken, terwijl die te Egmond en te Tiel er van herbouwd werden. Zij waren evenwel uiterst zeldzaam en alleen in de residentie van den bisschop, en de enkele steden, die toen bestonden, en bij rijke abdijen. Ontwijfelbaar moet zulks aan de schaarschte en armoede der bevolking, het onophoudelijk stroopen der Noormannen en de algemeene vrees voor den ondergang der wereld, in het jaar 1000, worden toegeschreven. Want toen die vrees was verzwakt, de zeeschuimers onze kusten niet meer bezochten, landbouw en handel begonnen te bloeijen, steden werden aangelegd, verrezen er ook als met een tooverslag, overal nieuwe steenen gebouwen, of werden de houten er door vervangen, waartoe de toenemende invloed der geestelijkheid en de ontwaakte kunstzin in de kloosters niet weinig zullen hebben medegewerkt.

In weerwil der menigvuldige verbouwingen, vergrootingen en bijvoegselen, zijn er hier en daar nog overblijfselen van deze oude bedehuizen overig, zooals aan de St. Pieters-, en de in 1813 gesloopte Marie kerk te Utrecht, aan die van Lebuinus te Deventer, van Plechelmus te Oldenzaal, aan de kerken van Hattem, Oldenbroek, Vorgten, Eepe, Vaassen, de voormalige kerk te Heerle, en vele andere, vooral in Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland, waar zelfs het grootste gedeelte dier kerken nog in haar geheel aanwezig zouden zijn. Vele eeuwen bleven zij onopgemerkt, en eerst in onze dagen zijn zij opgespoord, onderzocht en beschreven.

Vooral heeft Mr. Eyk van Zuilichem over deze en latere middeleeuwsche gebouwen een nieuw licht geworpen: anderen zetten zijn

onderzoek voort, en wij koesteren de gegronde hoop, dat ook ons vaderland, even als Italie, Frankrijk en Duitschland, welhaast eene volledige geschiedenis onzer middeleeuwsche bouwkunde zal bezitten. In den zoogenoemden romaanschen stijl, ontsproten uit eene vermenging der latijnsche en byzantijnsche vormen, op een vernieuwd maatschappelijk leven toegepast, van duif-, zand-, bak- of bentheimer steen opgetrokken, vormden zij een langwerpig vierkant of de gedaante van een latijnsch, zeldzamer van een grieksch kruis. De muren waren vlak of met nissen, ook met pilasters en kleine boogjes, enkele met ronde staafjes zonder steenbeeren, de deuren in de zijmuren of den westgevel, meestal rond gedekt, met staven of lijsten versperd, terwijl in den boog meermalen opschriften of beeldwerk geplaatst werd; de vensters klein en rond gedekt, met kleine, gebakken tegels bevloerd, veelal zonder, soms met grillige ornamenten aan de ruw bewerkte zuilen, kapiteelen en basementen. Zij kenmerkten zich door kracht en gestrengheid, en somber en zwaarmoedig was de indruk dier dikke muren, zware en logge pilaren, breedgespannen bogen, diep in de muren gehouwen vensters of gaten, waardoor schaars de lichtstralen speelden. Alles was volkomen in harmonie met de overige gebouwen, de burgten der edelen ten platten lande, en de versterkte en getorende huizen der poorters in de bemuurde steden. De kunst hield gelijken tred met de beschaving, en nam allengskens een ander karakter aan; de ruwe en sombere romaansche bouwtrant maakte plaats voor den overgangsstijl tot den germaanschen, gothischen of spitsboogstijl. Van den eersten zijn nog sporen aan sommige kerkgebouwen, zooals aan de St. Walburgskerk te Zutphen, de Bergkerk te Deventer, die van St. Simon en Judas te Ootmarssum over; met den laatsten, naar de door alle deelen des gebouws volgehouden toepassing der spits- of lancetboog geheeten, brak het schoonste tijdperk der christelijke bouwkunst aan. Het geestelijk karakter, de ziel der kunst, op bewonderingswaardige wijze vereenigd met de zuiverste regelen der constructie-leer, vormde dat schoone bouwkun-

dige ideaal, waardoor de middeleeuwsche cathedraal een zoo voortreffelijke stoffelijke uiting van het godsdienstig karakter dier tijden werd. Schooner en met meer gevoel kon wel het christelijk kunstgevoel, het streven naar een hooger doel, niet worden uitgedrukt, dan zulks bij de werken in dezen stijl wordt aangetroffen. Ernstig is de indruk der gebouwen in dien stijl, krachtig en vol majesteit verheffen zij zich in de hoogte, doch spreiden daarbij tevens zulk een rijkdom en grootsche pracht ten toon, dat het gevoel tot iets hoogers en beters wordt opgeleid, zoo als geen vroegere bouwstijl dit konde opwekken.

De spitsboogstijl heeft drie tijdvakken beleefd, zoo door den aard en den minderen of meerderen eenvoud der versieringen, als door het verschil en de vormen der zamenstellende deelen van elkander onderscheiden. Elk dezer tijdvakken beslaat nagenoeg eene eeuw. Het 1ste tijdvak, of de 13de eeuw, kenmerkt zich door zijn reinen en verheven eenvoud; de boog is zeer rijzig of spits, en alle vormen hebben een gestrengheid, die aan de monumenten van het tijdvak den hoogsten trap van majesteit schenkt. De stijl der 2de periode is sierlijker, meer voltooid in zijne uitvoering. Hij bereikte gedurende de 14de eeuw zijn volmaking, verbindt grootschheid en majesteit aan heerlijkheid en rijkdom, doch om tot deze volkomenheid te geraken, bezigt hij vormen, waarvan het misbruik tot achteruitgang leidt; men kan overigens zeggen dat in dit tijdvak de christelijke kunst hare hoogst mogelijke volkomenheid bereikte. De boog is minder rijzig dan in de voorgaande periode en is bepaald door den gelijkzijdigen driehoek om welken hij beschreven is. Men heeft aan dit tijdvak naar den aard zijner versiering, den naam van schitterend (rayonnant) gegeven. Het 3de tijdvak is dat van verval van den spitsboogstijl. De kunst verliest in den loop der 15de eeuw haar symbolisch, verheven en ernstig karakter, en kenschetst zich door overlading. De onderdeelen worden bedekt met blad-, bloem- en tandwerken; de opgesmukte naalden en spitsen, de gebroken lijnen, de veelhoekige geledingen, de

met loofwerk versierde arcaden, waarvan de boog gedrukt is of den vorm eener accolade verkrijgt, geeft aan het geheel het aanzien van een prachtig kunstwerk, dat, hoe boeijend en bevallig ook, evenwel aan de monumenten hunne hoogste waarde, het zoo bij uitnemendheid geestelijk karakter der voorgaande tijdvakken, ontneemt. Deze periode wordt naar de mengeling van beurtelings concaaf en convex gebogen figuren in één punt eindigende, die men vooral in de vensterramen aantreft, de flamboyante spitsboogstijl genoemd.

Het meerendeel der groote kerkgebouwen, zoo als de schoone domkerken te Keulen, Straatsburg, Weenen, Antwerpen, zijn in den aanvang der 13e eeuw aangelegd en in de volgende voltrokken, doch ontvingen later soms bijvoegsels, die men echter ligtelijk van de primitive gedeelten kan onderscheiden, 't geen ook met betrekking tot onze vaderlandsche bedehuizen uit dit tijdperk kan gezegd worden.

Ook de prachtigste van dezen begon men in 't laatst dier eeuw te bouwen. Van niet alle kan het juiste stichtingsjaar worden opgegeven, doch van vele is het in de oude chronyken geboekt, of door de overlevering bewaard. Zoo stichtte Bartholomeus van der Made in 1240 de Bartholomeus kerk te Delft, waar vroeger het bovengemelde houten kerkje stond; begon in 1148 bisschop Hendrik van Vianden, de voor de derde maal verbrande St. Maartens kerk te Utrecht te herbouwen, werd de St. Cunera kerk te Rhenen omstreeks 1277 door of met hulp der duitsche ridders gesticht. De St. Jans kerk te s' Hertogenbosch, die den toets der vergelijking met de schoonste kerken in den vreemde kan doorstaan en zoowel door grootte als rijkdom van versierselen uitmunt, werd omtrent 1280 aangelegd en 30 of, gelijk sommigen willen, 50 jaren later voltooid. Onbekend moge het stichtingsjaar der St. Maartens kerk te Groningen, der Oude of St. Nikolaas kerk te Amsterdam, der vier utrechtsche parochiekerken, — de St. Nicolaas-, St. Geertruida's-, St. Jacob- en Buurkerk- — zijn, zeker werden zij in de 14de eeuw voltooid. De chronyken en stedebeschrijvingen voegen bij dezen nog een aantal bedehuizen, van welke

sommige nog bestaan, andere in de binnenlandsche oorlogen door Hoeken en Kabeljauwen, later door de Staatsgezinden en Spanjaarden verwoest of verbrand, of door de zee verzwolgen zijn. Veel grooter is het aantal, dat nog overig is, in de beide volgende eeuwen gestichte of voltooide kerken. Daartoe behooren de St. Maartens kerk te Bommel, de Lieve Vrouwe kerk te Breda, de St. Pancras- en St. Pieters kerken te Leiden, de O. L. V. kerk te Dordrecht, de St. Catharina kerk te Heusden, de St. Maria kerk te Vianen, de St. Maartens kerk te Tiel, de St. Nikolaas kerk te Elburg, de St. Nicolaas en Lieve Vrouwe kerk te Kampen, de Broederkerk te Zutphen, de Lieve Vrouwen kerk te Zwolle, de St. Jacobs- en Klooster kerk te s' Hage, de St. Jans-kerk te Schiedam en te Gouda, terwijl de stichting der St. Michiels kerk te Zwolle, der Lieve Vrouwe, St. Catharina-, of Nieuwe kerk en Nieuwezijds-Kapel te Amsterdam, der St. Bavo kerk te Haarlem, der St. Ursula-, of Nieuwe kerk te Delft, St. Maartens kerk te Franeker, der St. Jans kerk te Amersfoort, St. Eusebius kerk te Arnhem, St. Laurens kerk te Rotterdam, Weesp en Alkmaar, der St. Stevens kerk te Nijmegen, en der Groote of Jaesbyne kerk te Leeuwarden, tot de laatste periode moet gebragt worden. Daartoe behooren ook de vergrooting der St. Lebuinus kerk te Deventer, de zijpanden der St. Walburgskerk te Zutphen, het koor der St. Maartens kerk te Groningen, de zijpanden der Oude kerk te Amsterdam. De meeste dezer kerken zijn meermalen verbouwd en vergroot; van enkelen zijn de namen der bouwmeesters bewaard gebleven, doch die der meeste spoorloos verdwenen. Uit veler werk blijkt, dat zij vreemdelingen waren of ten minste naar vreemde modellen arbeidden. Onze kerken onderscheiden zich, volgens een hedendaagsch schrijver, in het algemeen, door zekere nuchterheid; maar tevens door een streven naar vrije ruimte, waardoor niet zelden heerlijke lichteffecten ontstaan. Zij missen ook dien rijkdom van ornamenten, dat aan de meerdere ongeschiktheid van den gebakken steen, waarvan ze zijn opgetrokken, voor de bewerking door beitel en hamer van den beeldhouwer, dan van den levenden steen zou moeten toegeschreven

worden; doch ook dáár, waar duifsteen gebezigd werd, ontdekt men die armoede aan sieraden, die bij de weelderigheid der heiligdommen onzer naburen zeer afsteekt. Enkele kerken dagteekenen uit de 16de eeuw, zoo als de St. Catharina kerk te Utrecht en de St. Jans kerk te Wijk bij Duurstede: ook het koor en de beide kruispaden van de St. Maartens of Lieve Vrouwe kerk te Harderwijk, en van de St. Janskerk te Utrecht behooren tot dien tijd, als ook de vergrooting der St. Lebuinus kerk te Oldenzaal.

De meeste dezer en der overige kerkgebouwen zijn vroeger en later afgebeeld en door bekwame pennen beschreven, andere, vooral ten platten lande in Holland, Zeeland en Noord-Brabant, alleen uit vroegere, meestal zeer oppervlakkige beschrijvingen bekend, en niet minder dan die in Utrecht, Friesland, Groningen en Drenthe een opzettelijk onderzoek waardig. Nog staan die gedenkteekenen der kunstvaardigheid en godsdienstigheid onzer vaderen; maar velen wacht het lot, dat zoo menig, door ouderdom of uit een bouwkundig oogpunt vermaard kerkgebouw, in den loop der 17^e, 18^e en deze eeuw, moest ondergaan: bouwvallig en der instorting nabij, zoo niet geheel afgebroken, ten minste zóó gerestaureerd, en uit- en inwendig veranderd te worden, dat van hunnen oorspronkelijken vorm niets meer dan de herinnering overig blijft, of voor andere kerken plaats te maken, die, ofschoon dan ook van mindere kunstwaarde, toch geschikter zijn voor den openbaren eeredienst der Hervormden. Daarvoor toch zijn die bedehuizen, welke zij zich gedurende den opstand tegen Spanje toeëigenden, of die hun door den Staat werden afgestaan, of die de tot het Protestantisme overgegane gemeenten behielden, niet bepaald bestemd. Van daar dat zoo vele dezer gebouwen werden verminkt, van andere alleen het schip of het koor werd gebruikt, terwijl de overige deelen soms der verwoesting werden ten prooi gegeven of tot bergplaatsen dienden van bouwmaterialen, ladders en gereedschappen. Hoe vele kunstjuweelen uit vroegere eeuwen zijn, sedert de reformatie, moedwillig geschonden, hoe vele gedenkteekenen verminkt, verbrijzeld,

zonder dat iemand er aan dacht eene poging voor hunne herstelling of minstens ter voorkoming hunner gansche vernietiging aan te wenden!

Gelukkig zijn die tijden voorbij; de kunstzin, uit zijn langen slaap wakker geschud, bewaakt die overblijfselen van vroegere geslachten: en is het te doen om een kostbaar monument voor geheelen ondergang te bewaren, te herstellen of te volmaken, dan reiken Catholyk en Protestant elkander de hand. Daarvan kunnen de heiligdommen te 's Hertogenbosch en Keulen spreken!

Toen de toenemende bevolking, vooral in de 17e eeuw, het uitleggen der steden noodig maakte, werden er nieuwe kerken gesticht, terwijl de oude, door bouwvalligheid onbruikbaar, of door de een of andere oorzaak verwoest, door andere werden vervangen. Eenige der laatste verrezen in den ouden vorm, ofschoon inwendig naar de behoefte van den openbaren eeredienst der Hervormden ingerigt.

Dat was ook het geval met de eersten, bij wier opbouwing echter vaak minder de regelen der kunst, dan wel de smaak van den architect werd in acht genomen. Zij hebben een langwerpig-vierkante, zes-, achthoekige, ronde en ovale gedaante, en zijn uit- en inwendig even eenvoudig. Hiertoe behooren die op het Spui te 's Hage, zonder kolommen, doch geheel in den spitsbogenstijl gebouwd, de Westerkerk te Amsterdam, waar alle mogelijke bouwordens zijn aangebragt, en nog in dezen tijd een zeer groote te Rotterdam, die geheel in den gothischen stijl sierlijk is voltooid. Doch niet één dier sedert de reformatie gebouwde hervormde bedehuizen heeft een oorspronkelijke type, of een algemeen aangenomen stijl. Natuurlijk werden zij niet naar Maria of eenig Heilig, maar naar de streek of plaats harer ligging, Noorder-, Zuider-, Ooster-, Wester-, Amstel-, Eilands-, Groote-, Kleine, Nieuwe-, of wel naar haren vorm Loods- en Schuurkerk genoemd. Even gelijk vroeger, had het leggen van den eersten steen met groote plegtigheid plaats en geschiedde dit meerendeels, zoo de kerk van stadswege gebouwd werd, door een der zonen (doorgaans den jongsten) van den regerenden

burgemeester. Het werkvolk had bij die gelegenheid, gelijk ook bij de daklegging en na de geheele voltooijing, een vrolijken dag.

Des zondags vóór de plegtige inwijding (inauguratie) werd de gemeente uitgenoodigd "tot de beproeving des gebouws", ten einde den juisten stand van het preekgestoelte te kunnen bepalen. De inwijding zelve geschiedde doorgaans, gelijk in Duitschland, op een der christelijke feestdagen, vooral op den eersten pinksterdag. In de steden wees de Magistraat de leeraars aan, die bij die gelegenheid het woord moesten voeren. Zoo als te Leiden, bij de inwijding der Mare-kerk (1650), DD. Derramautius en Fabricius. Ook elders werden bij dergelijke gelegenheden des voor- en namiddags feestredenen uitgesproken, b. v. den 6 December 1654 door Johannes van den Brande in de Nieuwe of Oostkerk te Vlissingen. Bij de inwijding der kerk te Kortgene, den 14 April 1680, predikte Petrus Laccher, predikant te Middelburg, des voormiddags over Exodus XX : 24, des namiddags over Psalm 133. De inwijdingsstoffen van Hieronymus Metelerkamp, den 16 November 1739, te Almelo, waren 2 Chron. VII : 11—17 en vers 13 en 14. Had men, terwijl de nieuwe kerk gebouwd werd, de dienst in het een of ander lokaal verrigt, dan werd de voormiddag- in het oude en de namiddag-dienst in het nieuwe gebouw verrigt. Zoo predikte Nicolaas Buijs, den 11 Maart 1702, te Sanbeek, des voormiddags in de school over Exod. XXXIII : 16 –25, en des namiddags over 2 Chron. VI : 21 in de nieuwe kerk. Doorgaans werd op een steen, boven den ingang, de dag der inwijding vermeld en de leerrede met hoogdravenden titel en nog brommender opdragt in kwarto in het licht gegeven. Ook de leerredenen zelve waren langdradig, in gezwollen stijl, en bevatten niet zelden de zonderlingste vergelijkingen tusschen de protestantsche bedehuizen en den tempel van Salomo, zoo als in de beide leerredenen van Ds. Metelerkamp, getiteld: Salomo's tempelbouw toegepast en in het licht gegeven. Ook treft men aan den voet van sommige dier preken uitgebreide en geleerde aanteekeningen over de heidensche tempels aan. Vele roepen ons de langwijlige redevoering (de eerste bij zulk eene gelegenheid uitgesproken) van Pau-

linus (of volgens anderen van Eusebius) bij de inwijding der kerk te Tyrus. Eenige inwijdingsredenen (vooral uit het laatst der vorige en begin dezer eeuw), bevatten echter merkwaardige bijzonderheden omtrent de kerken.

Bij zulke gelegenheden ontbrak het ook niet aan lofdichten, tijdverzen en opschriften, die in plano gedrukt, en soms boven den ingang der kerkdeur gebeiteld of op borden geschilderd en in de kerken opgehangen werden. Zoo vervaardigde Jan Jacob Brahé een gedicht bij de inwijding der Oostkerk te Vlissingen, den 15 October 1752, waarvoor de Magistraat hem een kostbaar prachtig gebonden en met stads wapen versierd boekwerk vereerde, terwijl dat van zijn ambtgenoot Godewardus Vrolikhert, ten koste der kerk, op een blaauwen toetsteen gehouwen en boven den ingang geplaatst werd. Overigens dagteekent de kerkwijding van zeer oude tijden, en is van Joodschen oorsprong. In de eerste dagen van het Christendom werden er plegtige redenen ter eere Gods en van de aanleggers des gebouws, ten aanhoore van talrijke gemeenteleden en vreemdelingen, door een of meer der aanwezige bisschoppen uitgesproken. Daarbij hief men psalmen lofzangen aan. Men vierde het H. Avondmaal en zond gebeden op ten Hemel voor den stichter of de stichters der kerk en voor het werk dat in haar geschieden moest. De kerk werd dan als gedoopt.

Bij de middeleeuwsche en latere plegtigheden, die bij de wijding plaats grepen, mogen wij thans niet vertoeven. Zij worden in het Rationale der 13e eeuw verklaard. In welk een verband zij staan tot onze kermissen, toonden wij elders aan. Het feest der inwijding werd bij de Roomschen en Protestanten niet alleen kerkelijk, maar ook burgerlijk gevierd. Bij zulke gelegenheid ging het, vooral ten platten lande, soms zóó onordelijk toe en gaf het volk zich aan zulke buitensporigheden over, dat de regering verordeningen moest maken om die "exorbitante en ongepaste vreugdebedrijven te keeren, als zijnde strijdig met den aard der plegtigheid." Zoo was het ook in de protestantsche landen in Duitschland, en Augusti merkt op, hoe veel overblijfsels van het heidendom nog bij de vertooningen en spelen, die dan plaats hadden,

gevonden werden. Ook de plegtige maaltijden, die op den dag der wijding in ons vaderland werden aangerigt, hebben hunnen oorsprong in het heidendom. Gregorius de groote wilde dat in Engeland de eerst onlangs bekeerde broeders en zusters op die dagen in loverhutten rondom de kerken zaten, en maaltijden hielden, die hen de vroegere offermalen zouden leeren vergeten.

HET KERKHOF.

Stichtten de eerste geloofspredikers in ons vaderland, om den overgang zoo zacht mogelijk en onmerkbaar te maken, de kerken op de plaats der gewijde bosschen, zij omringden die ook, gelijk de Heidenen hunne tempels, met boomen, en bestemden den tusschen beide liggenden grond tot een begraafplaats, waarin zij hunne dooden ter ruste legden. Deze boomen werden even als de akker zelve door het nageslacht in groote eere gehouden, en in de 16e eeuw stelden zelfs de Protestanten nog zoo veel gewigt in het planten der telgen, waaruit die groote boomen naderhand gegroeid waren, dat men boven den ingang der torens, in een grooten kantsteen, opgave van den tijd, waarin de boomen geplant, en de plaats, vanwaar zij gekomen waren, beitelde. Elders omgaf men de kerkhoven met muren en heggen, die aan den weg een gemetselde poort hadden, met zware eiken deuren, om raroof te voorkomen, tegen de Antoni-verkens, die op kosten der stad onderhouden werden en langs de straten liepen, en den kinderen den toegang te beletten; doch de laatsten kropen niet zelden tusschen de doornen en digte plantagiën door, of sprongen over de muren en hielden het kerkhof voor hun speelplaats. Zulks was echter strengelijk verboden, en in

de meeste stedelijke archieven vindt men daartegen zware keuren. Zoo leest men in de keuren van Delft: "Voorts en moet niemandt opten kerckhove kaetsen, cloten, coten noch scieten met boghen, steenen noch aenbeelten werpen, stellen, drubbelen, te vogelinge loopen, met stocken springen, noch ludsen, elcx by XII Stu. te verbeuren;" en later: "Alsoe tandere tijden verbooden is, dat niemant met eenigerley booghe ende bosschen scieten, oft oyck smacken, werpen ofte bal slaen up ten kerckhove — op ten boete van drie pont, den heer, der stede, ende dient te kennen geeft, elc een derden deel"; — en zulks geen gevolg gehad hebbende, zoo werd er bijgevoegd: "dat de ouders de boete zouden moeten betalen en de kinderen daarenboven te water en te brood gezet en wel strengelijk, ten exempele van anderen, gegeeseld worden." Even streng zijn de keuren tegen het schenden van en spelen op de gewijde plaatsen en kerkhoven, in de meeste steden, inzonderheid te Amsterdam en te Dordrecht.

Vooral in de 17^{e} eeuw waren er, ook onder de Protestanten, nog veel sporen van het oude heidensche bijgeloof betreffende de kerkhoven. Het eerste lijk dat er op begraven werd, kon niet rusten of werd door den duivel weggehaald; aan de noordzijde was het niet goed rusten; men vond daar weinig graven, meest die van zelfmoordenaars, gebannenen en ongedoopten. De noordzijde, waar de zon nimmer schijnt, "was de plaats der duisternis, der zonde, der ellende, der droefheid; daar hielden Satan en de Goden hun verblijfplaats". Dáár, en niet in het midden, waar zich vroeger een kruis verhief, "dwaalden zwarte spooksels, droef zuchtende geesten rond"; dáár hoorde men des nachts bange zuchten, angstige klachten, "zag men vreemde dingen en lichtende vlammen". Men schroomde een doodsbeen te verleggen, "er mogt op den dag des oordeels naar gezocht worden". Ook geen Protestant zou toegestaan hebben, dat zijn doode met de voeten naar 't westen werd gelegd. Het aangezicht moest naar het oosten zijn gerigt, "opdat, wanneer de laatste bazuin zal gestoken worden en de dooden het hoofd zullen oprichten, zij

dadelijk hun blikken naar het oosten wenden, waar de Heiland op de wolken des Hemels zal verschijnen." Alleen zelfmoordenaars moesten het hoofd naar het westen gerigt hebben. Op enkele plaatsen schijnt men hieromtrent onverschillig geweest te zijn, ten minste de hoofdeinden der kisten op het oude overstroomde kerkhof tusschen de Wieringerwaard en het eiland Wieringen, waren alle, geen uitgezonderd, naar het westen gekeerd. De aldaar gevonden kisten waren van zwaar eiken hout, met zwaluwenstaarten net in elkander gesloten en weken in vorm niet van de tegenwoordige af.

Ofschoon het gebruik van houten doodkisten, van boven breed en van onder smaller uitloopende, met gewelfde of platte deksels, zeer oud is, zoo zijn ze evenwel jonger dan de steenen. De doodkist van St. Bernulph, in de Pieterskerk te Utrecht, in 1054 gestorven, was geheel van rooden hardsteen. Van dezen steen waren ook de meeste, voorheen te Heilo en elders in Noord-Holland, alsook te Wassenaar gevonden kisten, die later tot drinkbakken voor paarden dienden, zoo als men er nog niet zeer lang geleden bij het huis ten Deil, tusschen 's Hage en Leiden zag. Behalve steenen- en houten- had men ook looden en tinnen kisten, die echter alleen in de graven der kerken werden bijgezet. In vroegere dagen had men de gewoonte, het lijk, voor het in den grafkuil nederdaalde, twee of meermalen rondom het kerkhof te dragen. Zulks geschiedde onder het gelui der klokken in den toren der kerk of in de klokhuizen, die hier en daar nog, gelijk vroeger, op de kerkhoven werden gevonden.

Even als de kerken, waren in vroegeren tijd de kerkhoven vrijplaatsen, soms de verblijfplaats van een menigte boeven en doodslagers, die des nachts hunne schuilhoeken verlieten, in de onbewaakte en onverlichte straten hun bedrijf voortzetten en tegen het aanbreken van den morgen ze wederom opzochten.

Zij maakten vaak geheele benden uit, drongen zelfs in de versterkte huizen der poorters, en roofden en moordden, in spijt van den schout, die, door ze met geweld te vatten, het gewijde kerkhof niet

Toren te Woudrichem

Toren te Egmond aan Zee,
1620

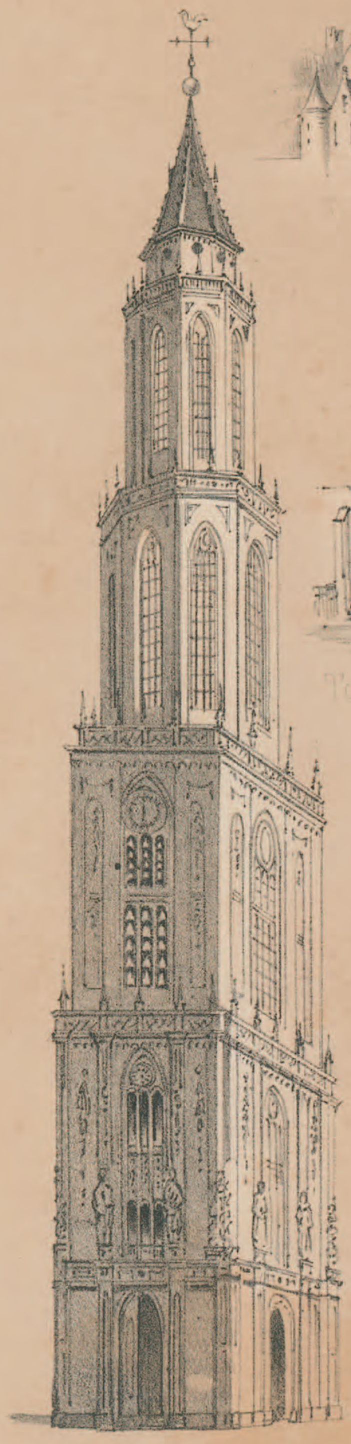

Toren der Nieuwekerk te Amsterdam

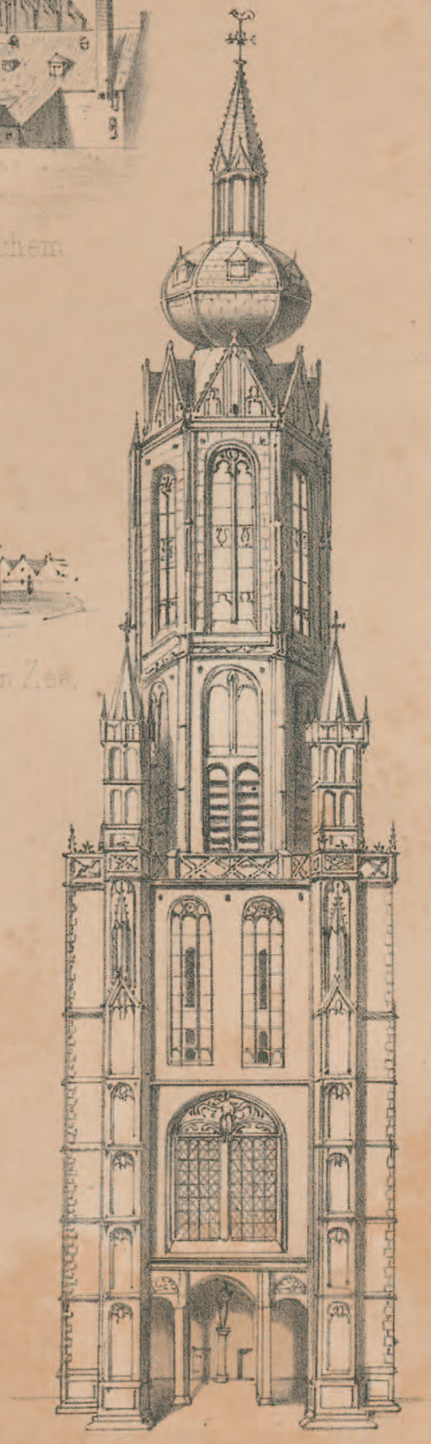

Toren der Nieuwekerk te Delft
vóór den brand van 1536.

Lith. Emrik & Binger

mogt ontheiligen. Werd er een moord op gepleegd, dan was het kerkhof ontheiligd en er mogt niet op begraven worden, of ten minste geen lijk onder klokgelui en kerkelijke cermoniën op worden beaard. Eerst dan mogt zulks geschieden als de moord gezoend, de ban opgeheven en het op nieuw gewijd was.

Die wijdingen geschiedden met vele plegtigheden, doch mij is niet gebleken dat zulks bij de Hervormden hier te lande het gebruik was, zoo als bij de Protestanten in Zweden en Engeland plagt te geschieden.

DE TOREN.

Het bouwen van torens aan tempels was bij de oude volkeren niet in gebruik. Zij versierden evenmin die van Rome in Italie en van Athene in Griekenland, als die van Heliopolis in Egypte en van Jeruzalem in Judea. Alleen de tempel van Bel te Babel had, bij uitzondering, een hoogen toren. De daartoe behoorende gebouwen besloegen gezamentlijk eene ruimte van twee stadiën in het vierkant, en in het midden verhief zich een vervaarlijke toren, een reuzengevaarte, dat aan den voet een stadium in het vierkant had, en van acht omgangen was voorzien.

Vele eeuwen later zag men in het oosten den minaret, dien slanken, in verdiepingen afgedeelden, toren, ter zijde der moskee oprijzen en door de muezzim beklimmen, om van daar vijfmaal daags het volk tot het gebed op te roepen. In dezelfde eeuw (de 8ste) stichtte paus Stephanus den eersten toren bij de St. Pieters kerk te Rome tot hetzelfde doel, waarmede Khalif Walid den minaret te Bagdad had laten opbouwen, om van daar niet door de stem van priesters maar

door den klank der klokken, die er in opgehangen waren, de geloovigen tempelwaarts te noodigen. Is men het eens aangaande het doel der torens, geenszins over hunnen oorsprong. Wel was hun naam in de christelijke kerk niet vreemd, want men gaf dien aan de verhevenheid, waarop het altaar stond, doch als gebouw ontving hij eerst lang na de invoering der klok zijn bestaan.

Sommigen beweerden dat hij in navolging gebouwd was van dien op den tempel van Salomo, doch indien deze al een toren moge gehad hebben (dat te regt ontkend wordt), dan is het echter opmerkelijk dat de christenen eerst bijna acht eeuwen later ze met hunne bazilieken vereenigden. Zij die wanen dat die eerste lompe gevaarten een nabootsing der slanke minarets zijn, letten meer op den tijd der invoering dan op den vorm van beide. Indien er eenige overeenkomst tusschen den minaret en den toren bestaat, dan is het met het gothische spitstorentje van later tijd. Eenigen willen dat de toren slechts een verlengde koepel is; wij houden ons aan het gevoelen dat hij eenvoudig om de klokken is gebouwd.

Ofschoon Italie zich beroemen kan het vaderland der torens te zijn, zoo zijn zij echter in Frankrijk, Duitschland en Engeland tot volkomenheid gebragt. De toren was een vreemde bijvoeging aan de pauselijke bazilieken, en de geestelijkheid, ofschoon afkeerig van den bouwtrant aan deze zijde der Alpen, was gedwongen, om der klokken wil, die te bezigen. Ofschoon de toren nimmer in Italie inheemsch werd, zoo was hij er echter lang voor hij in de overige landen van het christenrijk werd ingevoerd, en het was eerst in den aanvang der 9de eeuw dat men hem te Trier, Hirschau, Aken, Maintz, Keulen en elders begon te stichten. In den aanvang was hij niet met de kerk vereenigd, maar er van afgezonderd, meestal aan de westzijde van het gebouw, en in een eenvoudig vierkanten vorm, eerst van hout, later van steen, met gewelfde galmgaten, opgetrokken. Allengskens werd hij hooger, met verschillende verdiepingen, van elkander gescheiden door kroonlijsten, waarvan het onderste gedeelte was zamengesteld uit een rij

van halfcirkelvormige loofwerken, die op de hoeken uitliepen, en weinig uitkomende pilasters, welke op die wijze vakken op de muren vormden.

In Frankrijk begon men het eerst twee vierhoekige torens ter wederzijde van of voor de façade op te rigten, terwijl de ruimte tusschen beide een portaal vormde, waaronder zich de hoofdingang bevond. Vervolgens liet men die torens voor het gebouw uitspringen of er uit oprijzen, zoodat zich binnen het laatste een portaal tusschen die torens bevond, dat met het overige der binnenruimte onmiddellijk in verband stond. Boven het dak der kerk waren de torens met langwerpige nissen en luchtopeningen versierd, terwijl de spits werd gevormd door eene achtkantige piramide, waarvan de voet op de vier hoeken van den ondersten toren door nieuwe hoektorentjes werd gevormd. Te gelijk met de kerken bereikten de torens in de 13de en 14de eeuw het toppunt hunner volkomenheid. Zij waren beneden vierkant en door een welbedachte combinatie van contreforten en verschillende verdiepingen afgedeeld, terwijl aangebragte nissen of vensteropeningen de tusschenruimten vulden. Hoogerop waren zij, ten minste bij de schoonste gebouwen in Duitschland, achtkantig, en op elk uitstekend punt van dien achthoek waren wederom kleinere torentjes aangebragt, even als de contreforten geprofileerd. Boven dit achthoekig gedeelte rees de spits in den vorm eener achthoekige piramide hoog in de lucht. Het opwaartsstrevend karakter, hoezeer in het geheele gebouw heerschende, vertoonde zich nergens sterker dan bij deze torens. Naarmate zij in hoogte toenamen, namen zij in vormen en verhoudingen, stoutheid, slankheid en ligtheid toe. Het achtkante bovengedeelte was reeds minder zwaar dan het vierkante voetstuk, en de spits, die slechts uit acht gespannen koorden bestond, waartusschen een opvulling in den vorm van rozetten werd aangebragt, die zich alle in één punt vereenigden, voltooide het geheel, terwijl eene majestueuse bloem, in den heiligen kruisvorm gebogen, de spits bekroonde. Kleinere bloemen sierden elken top of spits van het overige gedeelte der torens, even als, op

gelijke afstanden, de buitenlijnen der gevelspitsen en de koorden der evengemelde achtkantige torenspitsen.

Boven op de hoogste spits werd sedert de 9e eeuw een haan, als zinnebeeld van moed, trouw en waakzaamheid, gesteld. Even als elk gedeelte der kerk, was dat van den toren in het oog der geloovigen een symbool. Aan een goede kerk strekte de toren zich even ver ten hemel uit, als de kerk het Godsrijk in de lengte verkondigde. De toren was een handwijzer, die den sterveling den blik naar boven deed slaan.

"Die hoghe torre, die daer staet,
"Wijst ons onse erve daer boven,
"Daer dingle Gode loven."

"De torens verkondigden God in de hoogte," waren "hooge kerkprelaten, oorlogssterkten, predikers". Had de kerk één toren, hij verkondigde: daar is één God, of vertoonde het beeld der Heilige Maagd; bezat zij er twee, dan verbeeldden zij de beroemde zuilen in Salomons tempel, Jachin en Boaz, die de eerste elementen van geometrie en bouwkunst voorstelden. De kerk was het schip, de toren de mast, de bisschop de scheepsvoogd.

"Het schip is byster goet, de mast is gaar een eyck,
"En die het schip bestiert, de vorst van 't hemelsch rijck.
"De toren is de pronk der hooggeprese moeder,
"De spitse aen haer zij die van onz' Albehoeder,
"De Christus, die zij draeght....."

Nog in de 18e eeuw noemden onze kerkredenaars de kerk het schip, Christus den opperstuurman, de leeraars de roeijers, de haven het eeuwige leven, waar de kerk, het schip, eenmaal moet binnenloopen.

De toren op het midden van het gebouw was "het zinnebeeld der

trouw, waarmede het geloof in zijn geheelheid en zuiverheid bewaard wordt"; de spitsen beteekenden "het leven of den geest van den kerkvoogd, die altijd naar den hemel moet smachten." Met één woord: les églises voulurent avoir des donjons réligieux, comme les châteaux avaient leurs donjons militaires."

Aan meesterstukken van kerkelijke bouwkunde ontbrak het niet. Nog wekken de domkerken te Keulen, Straatsburg, Antwerpen, Weenen, Regensburg, Metz, de Nôtre-Dame te Parijs, en zoovele anderen, zoo in Duitschland, Frankrijk als Engeland, algemeene verbazing. Die van Norwich, in den loop der 12^e^ eeuw voltooid, staat op het kruis der kerk, is tot aan de spits open, met een koepelgewelf bedekt, en aan de binnen- en buitenzijde ten rijkste versierd, terwijl de oorspronkelijke vormen, uit eenvoudige, doch op een bijzondere wijze door elkander geslingerde lijnen bestaande, zijn gebleven. Hij behoort tot de schoonste, niet tot de hoogste torens, en wordt te dien aanzien overtroffen door den dom te Keulen, 454, de Stephanuskerk te Weenen 439, de St. Pieter te Rome 419, de munster te Freiburg 402, de kathedraal te Rouaan 395, die te Salisbury 390, de dom te Chartres 353, die te Burgos en de St. Pieter en Pauluskerk te Petersburg 349 voet hoog. De in de 17^e^ en 18^e^ eeuw gestichte torens verdienen geene opmerking, maar die te Londen, Birmingham, Cheadle, Nottingham, Hamburg, alle uit deze eeuw, kunnen in schoonheid en grootte met de prachtigste voortbrengselen der middeneeuwsche bouwkunst wedijveren.

Ook in ons vaderland ontbreekt het niet aan torens, die, in de middeneeuwen opgetrokken, nog onze kerken versieren. Vele bleven echter onvoltooid, andere werden in de binnenlandsche en spaansche beroerten of door den bliksem verbrand, en de meeste ondergingen in den loop der eeuwen zoo vele veranderingen, dat zij meer dan één stijl vertegenwoordigen, en er naauwelijks een spoor van hunnen oorspronkelijken aanleg meer aanwezig is.

De oudste torens zijn uit het romaansche tijdvak en worden in

Friesland, Groningen, Overijssel, Drenthe en in de Betuwe gevonden. Zij staan aan de westzijde der kerken, vormen, wat den platten grond betreft, een vierkant, gewoonlijk van mindere breedte dan de kerk; zijn boven even of bijna even wijd als onder, van rooden of geelen bak-, zand- of tufsteen opgetrokken, hebben alle rondboogig gedekte trommelgaten met corinthische dwergzuilen en rondboog- of lancetvormige waterlijsten. Vele waren vroeger zonder kap, met riet gedekt, of hadden een gewoon huisdak tusschen twee brandgevels, die niet gelijk in Denemarken met trappen, maar regt afliepen. Zulke torenbedekkingen zag men aan den voormaligen toren te Zijdeveld bij Vianen en ziet men nog te Vorgten aan den IJssel. Vroeger stonden de torens afgescheiden van de kerk, later werden zij met de kerken vereenigd. Ten platten lande had elke kerk er één, doch in de steden (gelijk die der St. Nicolaas-, St. Jans-, St. Pieters-, St. Maria-, St. Salvatorskerken te Utrecht, de Bergkerk te Deventer, de St. Janskerk te Arnhem, de abdijkerken van St. Paulus, Oudwijk en Egmond) twee, aan elke zijde van den westgevel één. Zij waren, even als ten platte lande, zware, lompe, breede, vierkante gevaarten; alleen die van St. Maria te Utrecht, in den bouwtrant der zuidelijke landen, was smaller. Meest alle waren, even als de gevels, met platte pilasters en waterlijsten, door boogjes of regthoeken ondersteund, gebouwd en versierd, en hadden in de trommelgaten dwergzuilen met de kubieke kanteelen, en nog een langwerpigen draagsteen er op.

Ook de torens uit het overgangstijdvak zijn massief, zwaar en dik, van denzelfden steen opgetrokken. Men begon echter meer ornamenten aan te brengen, de kapiteelen fraaijer te bewerken, de bogen te verfraaijen. Sommige torens hadden verschillende soorten van bogen, met of zonder pilasters of dwergzuilen. Tot dit en het volgende tijdvak behoort o. a. de toren van Rijssen. Het bovenste gedeelte van het muurwerk bestond, gelijk bijna alle torens in den omtrek, geheel uit gebakken steen, terwijl het benedenste gedeelte op een fondament

van zware keijen, boven den beganen grond, naar den buiten- en den binnenkant geheel met een muur van duifsteen is opgetrokken. De ruimte tusschen beide muren is met een specie van keijen, tras en kalk vol gegoten. Een zware steenen gewelf scheidt de benedenste van de bovenste verdieping af. De opgang naar boven kan niet anders dan door een klein deurtje van naauwelijks vier voeten hoog uit de kerk, langs een trapgang (van lateren tijd) in het binnenste van den zuidelijken muur geschieden. Aan de voordeur, westelijk beneden, ziet men aan weerszijden twee blijkbaar bij den eersten bouw reeds aangebragte gaten van min of meer één voet vierkant, die schijnen gediend te hebben tot het inschieten van een dwarsbalk, ten einde de deur bij een mogelijke bestorming te verdedigen. Ook de toren van Barneveld bewijst dat de kerken en kerktorens, even als de getorende burgten, kloosters en abdijen, in de middeleeuwen door den vijand werden belegerd. Ook wil men dat de voormalige toren van Hattem en de St. Joris-toren van Amersfoort van de 13e eeuw dagteekenen. De laatste stond vroeger afgezonderd van de kerk, en werd er eerst in 1554 mede vereenigd. Zijn hooge achtkantige spits is van lateren tijd. Ook het kleine houten torentje der St. Pancraskerk te Leiden zou uit dien tijd zijn, en tot de vroegere houten kerk (het berderen huis) behoord hebben. Diergelijke torentjes en torens waren toen en later niet zeldzaam. Zoo bouwde men een houten toren op de kerk te Gouda. Hij rustte inwendig tegen haar westzijde, op twee zware uit vier halve zuilen gevormde pilaren. In 1516 werd er een op het kruis der St. Bavo te Haarlem geplaatst. Aan of op de Westerkerk te Enkhuizen stond een houten klokhuis, en nog in 1621 plaatste men op den toren der Groote kerk te Rotterdam een hooge houten spits. De spitse toren op het kruis der kerk te Sommelsdijk brandde met het dak in 1694 af. Sedert bouwde men tegen den gevel een houten achtkanten spits met een appel op een vierkant metselwerk. De meeste torens hadden reeds steenen, doch vele nog houten gewelven, die men zelfs in de jongste hier en

daar aantreft. Ook beklom men ze geheel of gedeeltelijk langs houten trappen, gelijk nog de torens van Olst en Wijhe.

Gedurende het germaansche tijdvak werden de torens veelal zóó gebouwd, dat de oostelijke en westelijke zijmuren niet loodregt stonden, maar zich eenigzins binnenwaarts neigden. Men plaatste ze niet meer in de nabijheid der kerk, maar vereenigde ze door steenen of houten gewelven met elkander, of bouwde den toren tegen den gevel in de kerk. De toren der fraai gebouwde O. L. Vrouwe-kerk te Breda rust op twee zware veelhoekige pilaren, aan weerszijden met een zeshoekige kapel in de kerk: zoo ook de St. Maartens toren te Bommel. Deze dient als het ware tot portaal van den hoofdingang; ook zijn er traptorentjes aan zijne beide buitenhoeken en het koor aangebragt. Ook de toren der St. Maartenskerk te Tiel rust op dergelijke pilaren, zwaar van bouwtrant en met gehouwen steen bekleed. De zware vierkante toren der St. Bartholomeuskerk te Delft staat binnen de kerk. De in 1512 ingestorte toren van St. Pieter te Leiden stond tegen den westgevel; in zijn plaats bevinden zich tegenwoordig de ingang en twee traptorentjes. De kerk van Oosterwolde, volgens de overlevering met die van Kamperveen en Doornspijk door drie rijke zusters gesticht, heeft een toren van gebakken steen, rustende op gemetselde gewelfbogen, die tot fundeering verstrekken. Hij staat buiten tegen den westgevel, vormt een vierkant van acht passen en is in drie verdiepingen verdeeld, waarvan iedere zijde twee blinde puntbogen heeft. De toren van Oldebroek, een gebouw van gebakken steen in den oud-gothischen stijl, staat buiten den westelijken puntgevel, en rust in het ruim der kerk op twee zware vierkante pilaren. De toren der in 1840 afgebroken St. Janskerk te Heerde had zijn standplaats buiten tegen de westzijde der kerk, in drie verdiepingen afgedeeld, waarvan de beide bovenste aan iedere zijde met twee blinde puntbogen versierd zijn. Een hooge, van boven stomp áfgeknotte spits, dekt haar. Die van Vorgten bevindt zich aan de westzijde binnen het kerkdak. Hij is in drie verdiepingen

verdeeld en heeft een hutvormig dak, gelijk aan een driezijdig liggend prisma, tusschen den oostelijken en westelijken gevel ingesloten. Twee torens voor of aan de hoeken van den westgevel der kerken vond men aan de in de 15^e eeuw gebouwde kerk der paters te Huisbergen, en nog heden sieren ze de St. Walburgs-kerk te Arnhem, die in de eerste helft der 14^e eeuw werd opgetrokken. De abdijkerk van Aduard bezat er vier. Zij behielden haar vierkanten vorm; alleen de abdijkerk te Middelburg en die van St. Jacob te 's Hage waren zeshoekig van grondvorm; die van Stavenisse was hoog en rond. Spitsen of piramiden komen zelden voor. Men vindt ze alleen op de Groote- of Bartholomeus-kerk te Delft en die te Heemskerk. Waarschijnlijk is dit een gevolg van het onvoltooid blijven der torens. Sommige kerken hadden houten of steenen koepels; die van Hellevoetsluis had een steenen met een vergulden kloot of appel, die het kruis van den toren droeg. Ook de zware O. L. Vrouwen-toren te Zwolle is met een koepel van steen gedekt. Op de afgebroken kerk van St. Maria te Utrecht verhief zich een achtkantig torenkoepeltje.

Tot de schoonste torens uit het tijdvak van den puntboogstijl behooren die van Breda, Delft, Rhenen en Amersfoort. De hoogste is die van St. Pieter te Utrecht. In 1321 begonnen, werd hij na 60 jaren voltooid. Zijne vormen zijn zwaar; het onderste gedeelte, bijna geheel zonder versierselen, is van baksteen gebouwd, het bovenste achthoekig en doorluchtig. Hij is 384½ utrechtsche voeten hoog en onder 74 voeten dik. Volgens een oud sprookje zou de in 1612 ingestorte St. Michiels toren te Zwolle (uit de 14de eeuw) wel twee honderd voet hooger dan die van de Domkerk zijn geweest. Ook op de Groote kerk te Bommel, pronkte (volgens de overlevering) een toren, die zijns gelijke niet heeft en nog hooger dan de St. Maartens toren te Utrecht tot aan de wolken reikte. In 1538 brandde zijn spits af, 't geen een latijnsch tijdvers, later dus in het Neêrduitsch vertolkt en onder hare afbeelding geplaatst, vermeldt:

"Voordat het blixems vuur zijn hoochte stak in brand,
"Soo stond dit schoone spits hier prachtig op geplant."

Diergelijke, zoo latijnsche als nederduitsche tijdverzen vindt men op de zijden veler torens, onder afbeeldingen van andere en op borden in de kerken opgehangen. Zoo vervaardigde men op het verbranden van den St. Maartens toren te Groningen deze dichtregelen:

"Dome schreef 1577 iaer
"In Martio de 15 dagh
"'s Nachts om 10 uren voorwaer
"De toren brande met groet beclagh
"Als de soldaten waren vertrocken
"Welck doer quade pickvaten geschach
"Nu verloren het schoone accort van de clocken."

en op die van Alphen:

"'T jaar vijftien hondert tagtig
"Zag men Gods hand waaragtig.
"'tWas in de maand van April
"Dat den tooren te Alphen vil,
"En toen God den Heere voorzag
"Dat er niemant onder dood lag."

aan de oostzijde van dien te Deinum leest men:

"Ut struxere Pharum, fastigia lucida, nautis
Sic procul haec horas turris ubique notat." [1]

---

[1] Zoo als men een vuurbaak gebouwd heeft om hoog opgerigte lichtende punten aan de schepelingen te verschaffen — zoo wijst deze toren aan alle zijden van verre de uren aan.

Even als Pisa en Valence hebben ook wij, te Farnsum en Delft, onze schuinsche torens; doch die van St. Ursula ter laatst genoemde plaatse overtreft die der eerstgemelde steden verre in schoonheid. Zij werd tusschen 1381 èn 1495 voltooid en is 320 voeten hoog, dus 59 voet hooger dan de westertoren te Amsterdam, die tot aan den top van den weêrhaan een hoogte van 260 voet bereikt. "Men kan zich dus voorstellen, lezen wij bij een stadbeschrijver der vorige eeuw, welk een heerlijk vergezigt men boven op dit gevaarte heeft. Men kan van daar niet slechts het rondom gelegen land tot op een verbazenden afstand, maar zelfs de zeilende schepen in de Maas en in zee, ja geheel Holland en den Dom te Utrecht zien, en hij verstrekt den schippers tot een baak in zee, die hun cours er naar rigten. Hij is ongemeen heerlijk voortreffelijk en evenredig gebouwd, en heeft die van Rhenen, in het sticht van Utrecht, tot model gediend."

Hij is met zijne transen of omgangen in drie deelen onderscheiden. Van den grond af tot den eersten omgang gaat hij regt vierkant op, doch dáár wordt zijn vorm achtkantig, en is hij omringd van vier kleine torentjes of spitsen, even als de geheele toren van wit arduin. Tusschen deze laatste vindt men de trommelgaten voor het geluid en den galm der groote luiklokken. Ter hoogte der torentjes vangt een tweede omvang aan. Nog hooger is een lantaren, die zeer doorluchtig en van buiten met vier groote uurwijzers voorzien is. Boven dezen lantaren, die vol klokken hangt en een kunstig steenen verwelf tot vloer heeft, volgt de derde omgang door acht met kleine wapenschilden omhangen gevels, waarin de geschiedenis van den toren, in dichtmaat, is uitgehouwen, omringd. Tusschen deze gevels rijst een spitsachtige top van den toren, dragende nog verscheidene zolderingen, en onder anderen een kamertje, met acht vensters, die even boven de gevels uitkomende met deze in verband staat. Daar boven prijkt de appel met den weêrhaan er op. Nog prachtiger was deze toren, blijkens de afbeelding er van, vóór den brand van 1536. Hij had toen een zeer kunstig en fraai gewerkten appel, die zoo groot was,

dat hij een goed aantal menschen kon bevatten. Ook de toren der Oude- of Hippolytus kerk is, schoon niet geheel voltooid, een voortreffelijk gebouw. Hij staat aan de westzijde der kerk, tusschen de twee zijdaken. Tot boven aan de vijf spitsen is hij regt vierkant opgetrokken, en heeft onder een vooruitstekend portaal van wit arduin, dat tot ingang der kerk dient. Een weinig boven het hoogste dak is dit vierkant aan de vier zijden met twee bogen open, en ingerigt voor de trommelgaten tot het luiden der klokken. Boven het vierkante werk staan op de vier hoeken vier achtkante spitsen. De onderste helft is van gebakken steen, regt opgaande, hebbende elk veld of vak een langwerpig vierkant gat, waardoor men naar buiten kan zien. De bovenste helft is van hardsteen, spits opgaande, met een appel en een ijzeren kruis er op. Tusschen deze vier groote spitsen staan vier sierlijke groote dwarsijzers, die van onder door twee leeuwen, het wapen van Delft tusschen beide houdende, onderschraagd worden. Achter tegen den zuidwijzer is op een steen met groote letters uitgehouwen:

"Als men 1605 heeft getelt,
"Ben ick gestelt,
"Tot dienst van den burger,
"Als men sien kan,
"Bij den Havenmeester
"Willem Meerman."

Daar bovenop staat een piramide, in welker basis of voet het wapen van Holland is gehouwen.

In het midden der vier spitsen verheft zich een grootere, ook achtkantige spits, die bijna half boven de overige uitsteekt. Hij is van onder tot boven toe van hardsteen, doch de onderste helft is in de vorige eeuw met een houten huid met platen, tegen het doorwateren, omkleed en bedekt. Deze steekt tot aan den hardsteenen trans

of omloop, rondom buiten het werk uit, en vertoont zich als een groote krans rondom de spits gelegd, en daar aan het boveneind nog een ring van acht sierlijke vensters is, geeft zulks een prachtige vertooning. De geheele bouw van dezen toren is krom en bochtig, als dreigde hij in te storten. Men beweert dat hij naar het voorbeeld van sommige torens in Spanje en Italië, van zijn opbouw af, overhellende is geweest.

Tot de fraaiste torens der 17e eeuw behoort ook die der Westerkerk te Amsterdam. Hij beslaat van onder 38 voet in 't vierkant en heeft drie transen of omgangen. Van de straat af tot den eersten ommegang is hij 140 voet hoog. Tusschen den eersten en den tweeden ommegang staan, ter hoogte van 48 voet, op de vier hoeken zeer sierlijk bewerkte kolommen, tusschen den tweeden en derden omgang is de toren doorluchtig, en ter hoogte van 38 voet ook op de vier hoeken met kolommen, tusschen welke de uurwijzers geplaatst zijn, bezet. In den doorluchtigen kap, boven den derden omgang, bevindt zich de groote slagklok: tusschen den tweeden en derden omgang hangen de speelklokken. De top des torens is, beneden het kruis, gedekt met de roomsch koninklijke kroon, die 't wapen der stad versiert. De kap bereikt tot aan het kruis de hoogte van 73 voet, zoodat de toren in 't geheel 299 voet hoog is. De beroemde Jan Adriaanszoon Leegwater zou het uur- en speelwerk in dezen toren en dat der Zuiderkerk vervaardigd hebben. Het was ook op dezen toren dat een dichter aan den Amstel het oog had, toen hij zong:

"Laat Tyrus of Atheen haar oude grootheit loven,
"Gij (Amsterdam) heft uw schedel met uw glorykroon naar boven
"Met torens van arduin,
"Die met haar trotse kruin
"De starren naad'ren, u van verre aan 't oog ontdekken,
"Die 't Kasareesch gebergt braveren op haar nekken.

Voorwaar jammerlijke poëzy! Doch heeft immer een lid der hervormde kerk het uit- en inwendige van zijn bedehuis beter bezon-

gen? Wat is het hem toch meer dan de plaats der openbare godsdienstige bijeenkomst? Voor den roomschgezinde is het meer: het "Huis Gods, een Voorhof des Hemels, een Heiligdom zóó ingerigt als door 's Heeren Godspraken is voorgeschreven, een beeld van het ligchaam der gezamentlijke geloovigen der Algemeene Kerk." Van dáár dat hunne dichters het konden bezingen, zóó als het welligt alleen een Vondel had kunnen doen, maar zelfs een Bilderdijk niet vermogt. Moest echter het middeneeuwsch kerkgebouw uit het oogpunt der kunst worden beschreven of door het penseel worden afgemaald, dan ontbrak het bij de protestanten aan geen meesters, die ten minste iets gevoelden van hetgeen een Chateaubriand en Staudenmaier vervulde toen zij over de heilige architectuur schreven, of Michel Angelo, Raphael en Dominico, toen zij aan de meesterstukken der bouwkunde nog grooteren luister gaven.

DE KLOKKEN.

Veel is er over de klokken te boek gesteld, en menig geleerde van vroegeren en lateren tijd verdiepte zich in oude geschriften om er den oorsprong van op te sporen. Deze meende dien bij de Grieken en Romeinen, gene bij de Hebreën te vinden, terwijl anderen zelfs aan den Heiligen Geest de eer der uitvinding er van gaven. Dit is zeker, dat men er vóór de zesde eeuw onzer jaartelling geen spoor van ontdekt. Waarschijnlijk werd den eersten Christenen, in tijden van vervolging, door een teeken of bode in 't geheim de plaats der onderlinge bijeenkomst aangezegd, en kondigde, in dagen van rust en vrede, de diaken der verzamelde schaar tijd en plaats der volgende zamenkomst aan. Later, toen de strijdende kerk eene heerschende was geworden, en de muren der nieuwe christelijke bedehuizen zelfs tusschen de marmeren zuilen der oude verlatene tempels werden opgetrokken, bediende men zich van instrumenten, die Joden en Heidenen

tot hetzelfde doel bezigden — de bazuin of trompet, den metalen of houten hamer, het koperen bekken en de schel. In Egypte beval Pachomius, de stichter van het kloosterleven (340), dat elke monnik, bij het hooren van het bazuingeschal, terstond zijne cel moest verlaten. Ook in Palestina gebruikte men de bazuin, en men verhaalt dat in sommige kloosters de monniken, die zich in hun eenzame cel met bidden of eenig handwerk bezig hielden, door het hamergeklop naar hunne slaapzalen werden geroepen. Deze nachthamer (malleum dormitorium) schijnt, vóór de invoering der klok, in de monnikenkloosters algemeen gebruikt te zijn, terwijl in die der nonnen, zooals in het door Paula, eene aanzienlijke romeinsche vrouw, gestichte klooster, de slapende zusters door een zacht aan de deur harer cellen gezongen Halleluja werden gewekt. Elders bediende men zich van schellen, die niet gegoten, maar geslagen werden. De overlevering dat Paulinus van Nola de eerste klokken zou hebben laten gieten, en zij Nolae en Campanae zouden genoemd zijn wijl hij bisschop van Nola in Campana was, verdient geen geloof, wijl noch de schriften van dien kerkvoogd, ofschoon hij een uitvoerig berigt van de door hem gestichte kerk geeft, noch die zijner tijdgenooten er melding van maken, en reeds vóór dien tijd de naam Nola aan de schel werd gegeven.

Ook is het waarschijnlijk, dat het latijnsche woord Campana van het voor het klokkengieten zoo uitnemend geschikte metaal, dat men in de mijnen van dat landschap vond, en waarvan welligt de eerste klokken werden gegoten, moet worden afgeleid.

Aannemelijker is het gevoelen, dat de roomsche bisschop Sabellianus (604—609) zoo al niet de uitvinder der klokken dan ten minste de eerste was, die daaraan een godsdienstig karakter gaf.

Een der oudste berigten dat het godsdienstig gebruik der klokken betreft, vindt men in de geschiedenis van den frankischen koning Chlotarius. Toen deze de stad Orleans belegerde, zou de bisschop de klokken der St. Stephanus kerk hebben doen luiden, 't geen den frankischen krijgsknechten zulk een schrik aanjoeg, dat zij ijlings

de vlugt namen. Zeker een bewijs dat ten minste de klokken toen nog niet algemeen waren. Nog vermeldt een oude chronyk dat dezelfde vorst, door de welluidende tonen dier klokken bekoord, ze tegen den wil van den bisschop liet afnemen en naar Parijs voeren. Van dien oogenblik af wilden zij geen geluid meer geven, en eerst toen zij wederom op weg naar Orleans waren, begonnen zij op de brug over de Seine zoo helder ter eere van den bisschop te luiden, dat men het zeven mijlen in het ronde kon hooren. Zij behoorden tot de wonderklokken, waarvan zoo menige legende bij de middeneeuwsche schrijvers gevonden wordt. Zoo verhaalt men, dat er een klok te Vitella, in 't gebied van Saragossa, was, waarop twee crucifixen, de een oost- de andere westwaarts stonden, die tien vademen in omtrek had, en, zonder dat men zulks kon beletten, telkens van zelf begon te luiden, wanneer kerk of staat door eenig ongeluk bedreigd werd, terwijl de klepel naar den kant aansloeg vanwaar de ramp zou komen. Zoo zou zij in 1435, 1485, 1527, 1558 (toen Karel V overleed) in 1568 en 1578, (bij den dood van koning Sebastiaan van Portugal), en in 1601 van den 13 Mei tot 30 Junij (doch met welk noodlottig gevolg vermeldt de chronyk niet) van zelf geluid hebben. Men wil dat dit miraculeus luiden geschiedde wijl het vers der Cumeesche Sybille: "Christus rex venit in pace et Deus homo factus est", dat er op gelezen werd, of de beide crucifixen de gave der profeetsy aan de klok gegeven hebben, òf omdat onder het metaal dezer klok een der dertig zilverlingen voor welke Judas den Heer verkocht, gesmolten was. Doch Vitella had niet alleen het voorregt, zulk een klok te bezitten, ook Barcelona, Rome, Avignon en Utrecht mogten er zich op beroemen. Die der eerstgemelde stad begon van zelf te luiden, zoo vaak Spanje door eenig ongeluk werd bedreigd en iemand uit het huis van Oostenrijk moest sterven. Die van Rome, toen een L. Vrouwe beeld, dat vele mirakelen deed en met een bijzondere kracht begaafd was om de pest te verdrijven, na aan St. Galla verschenen te zijn, door twee engelen aan paus Johannes I werd gegeven.

De zilveren klok in het pauselijk paleis te Avignon luidde telkens zonder aangeraakt te worden, wanneer er een paus stierf of een andere verkozen werd. Ook begonnen die van Breslau en Cracau, de een als er een kanunnik, de andere als er een aanzienlijk poorter stierf, van zelve te luiden.

Toen de gezanten van Lullus, opvolger van Bonifacius op den stoel van Maintz, het lijk van den laatste te Utrecht opeischten, weigerden de poorters het over te geven. Naauwelijks lieten zich echter de klokken uit eigen beweging hooren, of zij deden vrijwillig afstand van dien kostbaren schat. Behalve deze, wordt er nog van een menigte andere wonder- en tooverklokken bij middeleeuwsche schrijvers gewag gemaakt, ja zelfs van torens, die neigden op het gezigt van Heiligen en Martelaren, gelijk die van Valentia, welke sedert in die houding is blijven staan. Bekend is in ons vaderland het oude sprookje dat de klokken de witte wijven en aardmannekens hebben verdreven, en dat deze zullen wederkeeren, wanneer de klokken ophouden te luiden. Gedurende de 7e en 8e eeuw werd het gebruik der klokken in de westersche kerk algemeen; doch vroeger in Frankrijk en Engeland dan in Duitschland, waar zij ten tijde van Bonifacius (722—755) werden ingevoerd. Engeland vooral was toen wegens zijn klokkegieterijen beroemd. De abt Cuthberth zond er nog een van daar naar Bonifacius' opvolger, den boven genoemden Lullus. Ten tijde van Karel den groote brak eerst het gulden tijdvak voor de klokken aan. Hij zelf beminde haar geluid, voerde ze overal in, en begunstigde de klokkegieters, die meestal monniken waren. Ook Tancho of Tanko, die de groote klok te Aken goot, wier schoone vorm en liefelijke tonen den keizer zoo bekoorden, was een religieus uit de abdij van St. Gallen. Men zegt, dat hij wel eens zilver, dat onder het erts moest vermengd worden, vervreemde, 't geen oorzaak van zijn dood was; want terwijl hij de klok luidde viel zij naar beneden en verpletterde hem. Vroeger nog dan in Duitschland waren de klokken in de zuidelijke Nederlanden bekend: de diaken Godescalcus ten minste verhaalt,

dat de monniken in de abdij van Stavele, op het tijdstip dat de H. Lambertus er in vertoefde (674—681), door de klok nâar het koor werden geroepen. De eerste Evangeliepredikers onder Bonifacius bragten de klokken uit Engeland naar de noordelijke gewesten over. Men vond ze reeds vroeg in de St. Salvator- en St. Maartens kerken te Utrecht. Zij hingen toen in boomen, steenen bogen, houten stellingen, of klokketorens, zoo als men ze nog hier en daar aantreft, of in een geisoleerden toren aan de westzijde der kerk. In de schotsche Hooglanden hing men ze nog in de vorige eeuw boven op of aan de helling van een rots, aan het huis van een aanzienlijk pachter of aan een prachtigen eik. Mogelijk werd de gemeente in ons vaderland ook wel door andere werktuigen kerkwaarts geroepen, zoo als zulks in de vorige eeuw hier en daar in Overijssel en Drenthe door trommelslag geschiedde. Nog in deze eeuw hingen er (b. v. te Tuil) klokken in boomen. In de 8^{e} en 9^{e} eeuw hadden de klokken geen opschriften; zelfs las men er den naam van den Heilige, naar wien zij genoemd waren, niet op, en op de harmonie der tonen werd gansch geen acht geslagen. Ook waren zij toen en lang daarna langwerpig en smaller van vorm, minder zwaar dan in de 11^{e} en 12^{e}, vooral in de 15^{e} eeuw en later. In 1168 bezat Dordrecht eene klok, die 3,000 pond woog; de 13 klokken in den Dom-toren te Utrecht, in 1505 hergoten, hadden gezamentlijk een gewigt van 62,000 ponden; de groote klok der Bartholomeus kerk te Delft weegt 18,000; die te Medemblik, in een toren waaronder men met wagen en paarden als door een poort kon rijden, 11,000; die van Maastricht 9,000; te Harderwijk 7,000; te Alkmaar 6,300, te Hoorn 5,200 ponden. In 1462 gebruikte men voor het hergieten der klok, Grymme geheeten, te s' Hertogenbosch, 10,630 pond aan klokspijs. Klokken uit de 13^{e} en vroegere eeuwen zijn zeldzaam. Er bestaan weinig voorwerpen van erts, die zooveel geleden hebben als de klokken. Oorlog, brand, volksoproer, onhandig luiden der kosters deden er vele ten gronde gaan; de overige zijn meest alle hergoten. Tot de oudste behoorde het "klocksken te Valcoogh," dat in 1647

bij de afkondiging van den vrede in stukken werd gebeijerd. Het was het eenigste overblijfsel van Vronen, en werd in 1286 gegoten. Van gelijken ouderdom zijn die van Echt en Herkenbosch, de een van 1272, de andere van 1273. Die in de kerk van St. Denis in de stad Luik, welke in de vorige eeuw bijna duizend klokketorens had, dagteekent van 1283. De oudste klok in Engeland is die van de abdij van Westminster, welke het jaartal 1288 voert.

Ten platten lande en in kleine steden bezat elke kerk slechts één, hoogstens twee klokken, doch in de steden soms, gelijk in den Domtoren te Utrecht, tot dertien toe, die zich alle bij verschillende gelegenheden lieten hooren, en prim-, metten-, preek-, elevatie-, mis-, spijs-, biecht-, vesper-, passioen-, zielmis-, memorie-, hylic-, doop-, dood-, rouw-, beganckenis-, proost-klokken heetten. Bij sommige gelegenheden, zoo als vóór de missen van kerstdag, witten donderdag, paaschdag en bij andere kerkelijke feesten, lieten zich alle te gelijk hooren, en verjaarde de graaf of hertog, bezocht hij de stad of was er pais gesloten, dan begonnen ook de gemeenteklokken, die het volk "te vuur, te water, te storm, te strijde, te putte, ten vierschare, te lucht, te galge, te puye, ten brande riepen," de poortklokken, de banklokken, die b. v. in de kapel van St. Pieter te Aken, ter weering van gekken, dieven en moordenaren, werden getrokken, de boef-, dief-, ruim-, vuur-, poort-, nacht- en andere klokken" te beyeren, "dat zulk een vreeselijk geluit baerde, dat de aerde er van beefde en de hairen verrezen als stoppelen." Alleen dan, wanneer het land of de stad, of de kerk zelve onder interdict lag, zwegen van schorte- of schortelkloks woensdag, den dag vóór witten of groenen donderdag, tot zaterdag na goeden vrijdag, de klokken. In het eerste geval mogt, bij gunst, zich alleen het Ave-Maria klokje laten hooren, en wat het laatste betreft verhaalt Alcuinus, de leermeester van Karel den groote, in zijn werk "de officiis divinis," dat men in zijn tijd de klok luidde voor de plegtige missen, uitgenomen op de drie laatste dagen der goede week. Het ambt van klokluider was ten tijde van denzelf-

den vorst in zulk een aanzien, zoo gewigtig en eervol, dat gemyterde abten en priesters het in eigen persoon bekleedden, en volgens de provinciale synode van Keulen van 1316 moesten de klokluiders (kloekmans) steeds geletterden, dat is mannen zijn, die lezen en schrijven konden. Later werd het klokluiden aan den koster opgedragen, die het in ambtgewaad met een linnen koorhemd moest verrigten. Het is bekend dat de bisschoppen van Utrecht tevens opperkosters van Zeist op een jaarlijksche inkomst van *ƒ* 30,000 waren, dat zelfs keizers zich niet schaamden de klok te luiden, ja dat zelfs Maria, in de legende van Beatrys (13ᵉ eeuw), gedurende de afwezigheid der "costersse", die

"\.... plach te ludene in die kerke,
Ghereide tlicht ende ornament
Ende dede opstaen alt convent,

haar post waarnam.

"Si nam cloc zeel biden inde
Ende luude metten so wel te tiden
Dat sijt hoerden in allen ziden,
Die boven op ten dormer laghen.

De klokken werden van verschillend metaal, rood- en geel koper en ijzer, vervaardigd, doch men had ook steenen, houten en zilveren klokken. Zelfs wordt er van gouden klokken melding gemaakt, en men verhaalt dat sommigen uit bijzondere devotie goud en zilver onder de klokkenspijs mengden. Wanneer men ze begon te doopen is onzeker. Alleen weet men dat Alcuinus van het zegenen, zalven en namen geven der klokken als van een oud gebruik spreekt, en dat Karel de groote in 787 het doopen van klokken verbood. In dit geval werd de keizer evenwel niet gehoorzaamd. De bisschoppen (aan geestelijken van minderen rang werd zulks niet toegestaan) gingen voort met doopen, de

klokken kregen namen, en peters en meters, die de kerk rijkelijk beschonken; zelfs Paus Johannes XIII (963—972) doopte, in tegenwoordigheid der kardinalen, de groote klok der Lateraan kerk en gaf ze den naam van Johannes. Sedert werd er geen klok gegoten of zij ontving hare plegtige wijding. Deze geschiedde naar kerkelijke voorschriften. Reeds bevatten de Pontificaliën der bisschoppen uit de 8e eeuw een ritus voor hare inwijding, terwijl in de volgende synodale besluiten omtrent het luiden der klokken op bepaalde uren werden genomen. In het zoogenoemde "Pontificiaal boeck", in 1588 te Venetië uitgekomen, leest men: "De klok moet gezegend en gewijd worden eer dat ze in den toren wordt gehangen. Men moet daartoe gereed maken een vat met wijwater, een kwispel, zoutvat, zuiver lijnwaad, de H. olie (voor de kranken), het chrisma of olie (daar de priesters mede gewijd worden), het reukwerk van vele welriekende specerijen, wierook, myrrhe en een wierookvat met vuur. De bisschop en de diaken moeten gekleed zijn met linnen koorklederen. De gebeden gedaan hebbende, zoo wassche de bisschop de klok met het gemelde water, en met den duim van zijn regterhand make hij een kruis op de klok van buiten met de olie der kranken en van binnen met de chrisma of de olie der priesters, en hij spreke intusschen deze woorden:" O Heere, laat toch dit teeken gewijd worden, in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, ter eere van den Heilige... en dan zegge hij: Vrede zij met u." Deze wijding mogt niet dan door een bisschop of zijn suffragaan geschieden, schoon wij voorbeelden aantreffen dat een pastoor die plegtigheid verrigtte. Zoo werd in de 14e eeuw te Dordrecht aan den pastoor "voor het carstenen of wijen van de clock Salvator," door de stad 22 st. betaald. De wijding werd echter, schoon ze met dezelfde ceremoniën als de kinderdoop geschiedde, voor geen sacramentelen ritus gehouden. "De klokken", schreef Bellarminus, "worden waarlijk niet gedoopt, maar alleen gezegend en den godsdienst toegewijd, op dezelfde wijze als de kerken, altaren, kelken en andere heilige vaten." Men schreef echter aan de gewijde

klokken groote kracht toe, en volgens Durandus werden ze gezegend, opdat de devotie der geloovigen door haar gelui mogt vermeerderen, de vijand verjaagd, onweder, bliksem en de geesten en krachten der lucht verdreven mogten worden. Zulks blijkt ook uit de randschriften der klokken zelve.

Zoo leest men op de torenklok te Biedenkop in Keurhessen:

"Dum turbor, procul cedant ignes, grando tonitru,
"Fulgor, fames, pestis, gladius, satan et homo malignus;[1]

op die van St. Paul in Tyrol:

"Anna Maria heiss ich,
"Alle Wetter weis ich
"Alle Wetter vertreib ich
"In St. Pauls verbleib ich

en op een in 1745 afgebroken klokhuis te Leiden:

Salvator so heyt ic
Den haghel en alle quaet weder verdryf ic
Den levenden ende den dooden luy ic
Willem Moer en Jasper zijn broer maeckten mij MCCCCCXII.

Die kracht vermeerderde niet weinig, indien de doop met water uit de Jordaan, door pelgrims uit het H. land medegebragt, geschiedde, een gebruik dat ook bij den doop van vorstelijke kinderen plaats had. Men hield ook bij die gelegenheid sermoenen over de kracht der klokken en eindigde de plegtigheid met maaltijden, waaraan ook de peters en me-

---

[1] Dat terwijl ik geluid worde vuur, hagel, donder, bliksem, honger, pest, het zwaard, satan en de booze mensch verre wijken.

ters deel namen, en waarop het niet zelden losbandig toeging. Zulks bewoog dan ook in 1522 de Rijksstanden op den Rijksdag te Neurenburg om zich tot den H. Stoel te wenden met een gravamen over "den zoogenoemden klokkendoop, die echter niet anders is dan een onchristelijke en bijgeloovige plegtigheid tot verleiding des volks"; over "de kostbare vereeringen, bij die gelegenheid aan de bisschoppen, wijbisschoppen, kapellanen, en hunne assistenten geschonken, en de luxurieuse maaltijden, waaraan de peters der klok werden onthaald." Deze peters waren, ook in ons land, doorgaans edelen, burgemeesters of andere aanzienlijken, van wie men groote pillegiften kon verwachten. Die der St. Salvators klok te Harderwijk gaven bij hare wijding *f* 80. De klokken, die door protestanten gebruikt waren, werden herdoopt; doch ook het protestantisme bleef niet onbesmet van vele middeleeuwsche bijgeloovigheden ten aanzien der klokken. Nog in de 17e eeuw luidde men de klokken wanneer het onweerde. Ook is het luiden bij het sterven en begraven, het laatste nog in onze dagen, bij de protestanten in zwang gebleven, in weerwil der pogingen, vooral in de 17e eeuw aangewend, om die superstitiën af te schaffen.

In de middeleeuwen beschouwde men, zooals later de protestant, de klok geenzins als een bloot metaal, maar als een persoonlijk wezen, dat met zijne welluidende stem roept, vermaant, waarschuwt. "Die Glocke (zegt Staudenmaier) ist selbst die Stimme der Kirche; sie ruft die Menschen zu Andacht und Gebet, und begleitet die höhern Bewegungen des Geistes, sie führt uns hinein ins Leben, und ist uns in demselben stets zur Seite mit ihren heiligen Tönen." Van daar dat zij gezegend, gedoopt en gezalfd werd, dat haar mantel met allerlei vrome spreuken werd bedekt. Hare opschriften vermeldden hare bestemming, toewijding, den naam van haren gieter en het jaar der fabricatie. Aanvankelijk gebruikte men voor deze opschriften de kerktaal en gothische majuskels, in de 14e en 15e eeuw ook het hollandsch en kantige majuskels, in de volgende eeuwen het latijnsch alphabeth. De oudste klokken met opschriften zijn die te Iggensbach in Beijeren

in 1144, die te Sienna in Italië in 1159, de raadhuisklok te Sittard in Limburg in 1180 gegoten. Sedert de 15e eeuw namen de opschriften meer en meer toe, en werden de klokken met prachtige bijbelsche figuren, wapens en allerlei lof- en beeldwerk versierd. Zoo is de groote klok te Buchten in Limburg versierd met zeven medailloes, waaronder vier met afbeeldsels der relekwiën van Aken, een facies Christi (Christuskop), eene H. Barbara en H. Martinus; die van Linne, met acht ingelegde zilveren muntjes van zilver; die te Sitervoort (ook de beide laatste in Limburg) met het wapen van Gelderland; die van Schoonhoven met het wapen van Henegouwen en Schoonhoven; die van Eversdijk met voorstellingen uit het leven van St. Sebastiaan. Op die van Kruiningen was de moedermaagd met het kindeke en een ruiter te paard, die naar iets steekt; op die te Heer-Abtskerke, op gelijke afstanden, beeldjes (heiligen of geestelijke personen) onder welke een myter afgebeeld. Ook de protestanten gingen voort met het versieren hunner klokken. Zoo vindt men er op een binnen Noord-Holland, in 1692 gegoten, drie groepen, de geboorte, de kruisiging en de opstanding, benevens het portret van prins Maurits in den rand.

Het doel der klok is in de beide volgende regels, naar aanleiding van het Pontificale romanum, uitgedrukt:

"Laudo Deum, plebem voco, festa decoro,
"Tristes laetifico, tepidos juvo, funera plango,[1]

of, gelijk men op de klok te Ulrum in Friesland leest:

+ Defunctis + plango + vivos voco + fulgura frango +
+ Mea vox + vox vitae + voco vos +
(ad.) sacra venite.[2]

[1] Ik prijze God, roep de geloovigen saam, versier de feesten, verheug de bedroefden, help de tragen, beween de dooden.

[2] Ik beween de dooden, roep de levenden, ontneem den bliksem zijn kracht. Mijn stem is de stem des levens, ik roep u, komt naar het Heiligdom.

Kort en krachtig vooral worden hare werken op die van St. Truijen (Brabant) uitgedrukt:

"Trudo vocor, induco, paciscor, exulo, condo XIIICXCVI [1]

Meestal wordt de klok sprekende ingevoerd. Zij noemt dan hare eigenschappen, haren eigen naam en dien van hem die haar gegoten heeft. Zoo zegt het wachtklokje te Culemburg:

"St. Salvator is mijnen naem
"Mijn geluij zij Gode bequaem,

die van Olde-convent (Groningen):

"H. Maria ben ic ghehete, dat
"Oled conven hef mi dō get.
Anno domini MCCCCLXI.

die van Neermoer (O. Friesland):

"Margaretha ben ik geheten
"Edermoer heeft mij laten gheten.

die van Flete, in den Dollard omgekomen:

Anno Dni MCCCCLXIII
"Maria ick hete
"De van Flete
"Hebbet mi laten ghete.

de groote klok te s' Heere-Abtskerke:

"Johannes is mȳ nā,
"Mȳ geluit sy Gode bequā,
"Also ver als my horē sal

---

[1] Ik word Geertruida genoemd, wijd in, bevredig, verban, begraaf.

"Wilt God bewarē overal.
MDXLIIII Waghenes.

die van Kruiningen: "Maria heette en ben ghegoten van Symon Waghenens te Mechelen in 't jaer M.CCCC.XC lof heb God wt rechter minne;

op die van St. Jan Baptiste kerk te Culemburg:

"Maria is mijnen naem,
"Min gheluwt is voer Godt bequaem
"De levenden roep ick,
"Den dooden overliv ick,
Jan Polhuis me fecit.

Op de klok die er neven hangt, leest men:

Elizabeth Zachariae magnum virum genuit. [1]

Die van Woltersum (aan alle heiligen toegewijd) had deze inscriptie:

"Anno domini MCCCCVVV (1415) fusa sum sub dñō mellardo, in honorem omnium sanctorum. [2]

Sommige klokken hadden twee namen, gelijk die van Strijen, op wier rand men leest:

Jhesus. ende. Margareta. is. mijnen. naem.
My. geluyt. sy. gode. bequaem. gobeb.
Moer. maeckte. my. int. jaer. ons. heren.
MCCCC.XC.III

[1] Elizabeth heeft Zacharias een groot man gebaard.

[2] Ik ben in 1415 gegoten, onder heer Mellardus, ter eere van alle Heiligen.

en die van Roosteren (Limburg):

"Maria en Jacop heist ich
Anno Dni M.CCCC.LXXVIII Jacop van Venrade.

De groote klok der St. Jacobs kerk aldaar heette Jezus,

Jezus a na(zareth), rex Judaeorum;

zoo ook die van Hoorn:

"Ick Ihesus waerachtih,
"Seg in Heren machtih,
"Dat ghi bliven eendragtich:
"Doet ghi dat,
"Soo sal ju stat
"Wel staen, in freden.
"Doe men schreef MCCCC en de XXXI daer bij
"Doe goten Geert van Wouw, Johan ter stege mij.

Eenige riepen Jezus aan:

"O Rex gloriae, veni cum pace [2] (1379);

andere baden:

"Wil mi ontfermich Heer
"Roep ick van nabij en veer
"Geeft alle menschen bekeer

of juichten:

"Doot Duvel noch Hel en moet me niet scaden
"Want mijne naem is Jesus ghenade.

---

[1] Jezus van Nazareth, de koning der Joden.

[2] O koning der eere, kom met vrede.

Sommige luidden ter eere van God, zoo als die te Urmond: (Limburg).

"Sanctus Martinus heite ich
"In die eere Goeds luede ich
"Wer mich hoirt de beit sich
Anno MCCCC.XCIII.

en die van Ootmarsum:

"Laudo Deum verum
"Plebem voco, congrego clerum,
"Defunctis ploro,
"Plebem fugo, festa decoro,
"Est mea cunctorum
"Terror vox Daemoniorum;[1]

of verhalen den Zaligmaker wie zij zijn en wat zij doen. Salvator mundi (leest men op die van Kollum) adjuva nos, sum tuba magni Dei, pulsata sono, quia pello fulmina cum tonitru cum demone pellitur hostis. Johan. Schonenbuch goet mi doe mē schrēf MDXX daer VI. Dese clock wecht IIIIM.[2]

Vele waren "roepstemmen uit de hoogte," "predikers die het volk vermaanden en waarschuwden", zoo als die te Sexbierum en vooral die te Dordrecht, op welke laatste men leest:

"Is qui vides,
"Cur non fides,
"Et voce dulci traheris?
"Spe si fixa tu confidis
"Prospere liberaberis Marie subsidio.

---

1 Ik loof den waren God, roep het volk bijeen, verzamel de geestelijkheid, beween de gestorvenen, verdrijf het volk, versier de feesten, mijn stem is de schrik van alle duivels.

2 Behouder der wereld, help ons! Ik ben de bazuin van den grooten God. Wanneer ik aangeraakt word luide ik, en verdrijf bliksem, donder, den satan en den vijand.

3 Gij die ziet, waarom gelooft gij niet, en laat u lokken door mijn zoete stem? Zoo gij met een vaste hoop vertrouwt, zult gij voorspoedig worden, verlost met hulp van Maria.

en

"Ut vox sonat in diserto,
"Christo tubas in aperto
"Voce clara, laetabunda, parate vias
"Domino, Johannes ergo vocaberis.[1]

Soms ontboezemden zij een vromen wensch, zooals die te Bilsen (Limburg):

"Amor is mijnen naem,
"Mijn geluyd sye God bequaem,
"Al soe veer men my sal horen luden
"So wil God alle dyngen behueden.

of:

"God de Heer wil ons behoen,
"Jhesu zij dijn hoochste goet.
"Will Marye dyn ontfarmen,
"Neempt ons in dyn liefden ermen.

Ook lieten sommigen voor eigen rekening klokken gieten, met de bede dat de Heiligen, aan wie ze gewijd waren, voor hunne zielen mogten bidden.

Zoo leest men op de groote klok te Horst (Limburg):

"Sancte Lamberte bydt voor ons joncker van Wittershorst, her toe ter Harst, yoffer Josy syn husfrou anno Domini M.CCCCC.XXXVII Aelbert Hachman goet my toe clef.

Ook verhaalde deze en gene hare lotgevallen, zoo als die der Grootekerk te Delft:

---

[1] Gelijk de stem klinkt in de woestijn, zoo luidt gij in 't openbaar, met een heldere vrolijke stem: Bereidt de wegen voor den Heere, daarom zult gij Johannes genaamd worden.

"Anno XVCXXXVI wilt wel verstaen,
"Heeft mij den brant heel doen vergaen,
"Maer door ghenaden van boven hoych gepresen,
"Ben ick Maria 't iair XXXIX weder geresen.
"Gerrit van Wou ende Jan ter Stege goeten my."

en die te ter Aa:

"Doe 't Spaansch gebroedt
"Hier was te land,
"Zo wierd verwoest,
"Mijn kap verbrand,
"Maer ik bleef hangen door geluk,
"Nu ben ick door het Fransch geweld
"Verbroken, en voor weinig geldt
"Verkogt (1673) doch weer te regt gesteld.

"De kerkmeesters Dirk Jacobz. Schout en Pieter Harmsz. hebben mij doen vergieten."

De eerste hervormde leeraars verhieven hunne stem "tegen het misbruik der klokken," waarschuwden tegen "haer superstitieus en papistisch gebruck"; doch het baatte weinig. Het volk, "de groote menigte", bleef "gehecht aen de oude en seer pernicieuse opinien." Nog in de 17ᵉ eeuw waarschuwde Voetius tegen die superstitiën, en zijne aanhangers vlochten in hunne leerboekjes ernstige vermaningen tegen het "bijgeloof der klokken." Niet weinig werd dit bijgeloof gevoed door de tallooze legenden van toover- en spookklokken, de opschriften zelve, die op de nieuwe klokken werden gegoten en hare toewijding aan Vader, Zoon, en Heiligen Geest, of aan de Heilige Drievuldigheid.

Zoo leest men nog op eene klok te Delft: "sacrosanctae individuae Trinitati, Uni soli Deo Vero et Vivo s. Deze klock is gegooten ter eeren des Hoechwairdighe Heilighe Drievoudicheyts eens Waerachtichs onverscheyden Godtheyts doer Heindrick van Trier in 't jaer ons

Heeren XVCLXX, kerckmeesters weesende Sasbout Cornelissoen, Pieter van Opmeer, Jan Sasboutsoen ende Lambrecht Michelsoen." Ook noemden de leeraars ze: "Predikers der goede boodschap, Verkondigers van 't heilwoord, Ernstige vermaeners tot waekzaemheid en godzaligheid," die alle volcken, als zoo vele roepstemmen uit de hooghte met heure koperen basuin stemmen toeriepen:

"Vigilate et credite, Deo confidentes", "Waeckt ende bidt", "Het woord Gods blijft tot in eeuwigheid", welke opschriften nog heden de klokken van IJzendijke, Elburg, Oosterwolde en andere voeren.

Een eerwaardig leeraar plagt te zeggen: "het luiden der klokken is het bellen der dooden aan de schel van den Hemel om binnen gelaten te worden." Sommige klokken werden met spreuken uit de Psalmen of Proverbien bedekt, terwijl weêr andere, gelijk in vroegere tijden, verkondigden waarvoor zij bestemd waren.

Zoo leest men op de klok van Zuid-Beijerland:

"Ik roepe sterk
"In Godes kerk
"Klein ende Groot.
"Ik roepe ook uit,
"Door mijn geluid
"Des menschen doot.

Diergelijke opschriften en spreuken, die men niet slechts op de klokken en munten, maar schier op alle voorwerpen uit de 16e en 17e eeuw vindt, achtte men te regt uitdrukkingen "van den vromen zin en godsdienstige natuer onzer vaderen." Aan die "natuer" paarde zich een innige liefde voor de vrijheid, "die", zeiden zij, "heur fondament alleen moet hebben op het Woord van God, want op een ander fondament wordt zij goddeloos en losbandig." Om die vrijheid te verwerven en te behouden was hun niets te dierbaar, zelfs de klokken hunner heiligdommen vergoten zij met dat doel tot geschut of verkochten ze om 't krijgsvolk te

kunnen betalen. "Vroom en Vrij", "Godsdienst en Vrijheid", waren hunne leuzen; de beelden der laatste stempelden zij op hetgeen ze dagelijks handteerden. Zoo leest men op een menigte voorwerpen, "om der vrijheyts wille", "libertatis ergo", en op de klok der Nieuwe-kerk te Delft nog heden:

"Vryheyt is mijnen naem,
"In 't jaer ben ick gegoten,
"Als die ons achtten t' saem
"In slavernij gesloten
"Te hebben fix en vast,
"Nu daertoe zijn gecomen
"Dat sy ons desen last
"Zelfs hebben afgenomen.

Het ontbrak in Holland niet aan ervaren klokkengieters, die ook voor den vreemde arbeidden: zoo goot men hier te lande de groote klok voor de hoofdkerk te Glasgow, die zelve dus hare geschiedenis verhaalt:

"In het jaar onzes Heeren 1583, liet Marcus Knox, koopman in Glasgow, en ijverig voorstander van den Hervormden godsdienst, mij in Holland gieten, ten dienste van zijn Glasgower medeburgers, en plaatste mij met plegtigheid in den toren van hun hoofdkerk. De volgende woorden op mijn boezem gegriffeld, verkondigen mijne taak:

"Me aúdito venias, doctrinam sanctam ut discas", en men leerde mij de uren uitroepen van den weinig geschatten tijd. Honderd vijf en negentig jaren had ik deze plegtige waarschuwingen verkondigd, toen ik door de handen van onbedachtzame en onhandige lieden gebroken werd. In het jaar 1790 werd ik in een oven te Londen hergoten en tot mijne heilige roeping teruggebragt. Lezer! ook gij zult eens eene opstanding kennen, moge die tot het eeuwig leven zijn! Thomas Mears fecit Londen 1790."

Mogten wij van de klokken die de gemeente nog heden tempelwaarts roepen, en bij elke belangrijke periode in het leven onzer vaderen zich lieten hooren, niet zwijgen; van de raderuurwerken en klokkespelen zouden wij, als in geen betrekking staande tot den eeredienst, geen melding maken, indien ook zij niet tot ons spraken van de dingen die boven zijn, en, "ofschoon ganschelijk tot wereldsch vergenoegen, evenwel als een geestelijke zalving ontvingen door de goddelijcke woorden die er op geschreven zijn." Wat de uurwerken betreft, volgens den een werden zij door Paus Sylvester II, toen hij nog broeder Gerbert in de abdy van St. Gerardus Dorillac was, in de 10e, volgens anderen in de 12e eeuw uitgevonden.

Zeker is het dat ze eerst in de kloosters, waar men de kanonieke uren in acht nam, en in de kerken, waar de priesters op vastgestelde uren hunne getijden lazen, later er buiten werden gevonden, en in den loop der 14e eeuw door geheel Europa en ook in ons vaderland verspreid werden. Zoo niet op alle, werden toch op de meeste bijbelsche spreuken en kortere of langere verzen, meest alle op de vlugheid des tijds en de vergankelijkheid van het ondermaansche betrekkelijk, gevonden. Zoo lezen wij op de uurklok te Delft:

"Zo menighmael gy hoort den heldren klocke slagh,
"Gedenckt aendachtelyck aen uwen jongsten dach. 1660.

Diergelijke inschriften vindt men niet slechts op de uurwerken in Nederland, maar ook in Frankrijk en Duitschland vóór en na de hervorming, b. v. op een te Bremen:

"Ick ruff mit vollen Munde
"Wie viel die Zeit vermag,
"Wie plötzlich eine Stunde
"Der andern folget nach.
"Wer hier nun wird beweget
"Und sich zur jeden Zeit

Wen eine Stunde schläget
Zum scheiden macht bereit,
Den wird nicht sehr erschrecken
Der letzte Donnerschlag,
Christus wird ihm aufwecken
Zum Grossen Jungsten Tag.

Er zijn er echter, die, in plaats van tot den lezer van tijd en eeuwigheid te spreken, hem, gelijk de klokken, hunne lotgevallen mededeelen, b. v. te Leiden, waar wij een uurwerk dus als hooren spreken:

"Tot Hasselt in der stee,
"By Luyck, Heinrich van Nuyst,
"Door vier, wint en hamers cracht,
"My, die hier sta geree,
"Gesmeet heeft mette vuyst;
"En sy uyt 't schip ontvracht,
"'t Jaer seventich en acht
"Met vyftien hondert juyst,
"September twaelve mee,
"Heb ick ter waegh ghebracht,
"Swaert twee- en twintich duyst
"Twee hondert veertich twee.

en aan de zuidzijde van den muur, ter plaatse daar het uurwerk hangt:

"VVLCanVs CraCht
"Ter neer MI braCht
"Het eerste VrIe Iaer, SChaer,
('t jaar 1573).
"ICk SII her VVraCht
"DeVr CLeIne MaCht
"In CVrte Iaren daer, naer
('t jaar 1576)."

Op de klok die het halfuur slaat, leest men:

"Den derden October, als het tal uytwyst,
"Is Leyden door Godes Bermhertichheid gespyst, 1576."

De uitvinding van het klokkespel wordt aan een poorter van Aalst en wel aan een gek (volgens Ortelius: homo parum sani cerebri) in 1481 toegeschreven. Eerst in de 17e eeuw werd het in ons vaderland algemeen, en meest door de gebroeders Hemony, die groote vermaardheid in dit vak verwierven, vervaardigd.

Een der uitstekendste, "door het soet accord sijner toonen, en heerlijke harmonie", was dat der St. Martinns-kerk te Groningen, dat echter nog wordt overtroffen door dat van Delft, op welks groote klok deze regels zijn gegoten:

S. P. Q. D.

"Als jaren zesmael tien, na zestien-hondert quamen,
"Zo ben ick op-gehaelt in desen Tooren-trans,
"En later heeft gehoort mijn kinderkens te zamen
"De stadt vervrolijcken door hare klocken-dans.
"Het twee-en-zestichste was naeuw daer by gevallen,
"Of ick sloech onvermoeid den hoochsten toon van allen."

De kleine klokken, die zij hare kinderkens noemt, en vele in getal zijn, "hebben yder een Christelycke spreucke (schreef Bleiswijck), uyt de Psalmen des KoninckIijke Propheet Davits en anderen op de gelegentheyt passende."

HOOFDSTUK II.

HET INWENDIGE VAN HET KERKGEBOUW.

Wanneer wij onze tegenwoordige R. C. kerken bezoeken, kunnen wij ons slechts een flaauw denkbeeld vormen van de pracht en luister, die, voor een drietal eeuwen, toen de R. C. eeredienst in al zijne majesteit schitterde, zich in- en uitwendig aan die gothische tempels vertoonden. Zij waren "zoo vele museën der grootsche scheppingen van het genie van beeldhouwers en schilders, der schoonste voortbrengsels van drijf-, illumineer- en der nog niet geëvenaarde glas-schilderkunst." Wel bezitten wij, gelijk van de hedendaagsche heiligdommen, geen voorstellingen van den inwendigen toestand dier kerken, maar toch ontbreekt het niet aan bronnen, die ons in staat stellen dien ons eenigzins te vertegenwoordigen.

Betreden wij in onze verbeelding, door een der chronykschrijvers voorgelicht, een dier heerlijke gebouwen, welke toen de trots onzer steden waren.

Het heeft den vorm van een grieksch kruis, is 381 r. v. lang, 125 r. v. breed en uit den buik 82 v. hoog: de kunstig beschilderde gewelven rusten op 56 byzantijnsche zuilen met korintische kapitee-

len, de kruisvleugels zijn vierkant gesloten, de kruisramen spitsbogig gedekt, terwijl de steunpilaren met schuins afloopende boveneinden eenvoudig tegen den muur zijn aangebragt. Tusschen de zuilen vindt men het schip, het hooge koor en het oxaal; in den noorder en zuidertrans staan 21 kapellen, tusschen deze, en de koren tegen de zuilen bij de noorder-, zuider- en westeringangen 24 alle met vicarijen begiftigde altaren. Boven deze altaren, aan de zuilen, in de kapellen aan den westertrans hangen rijk geborduurde zijden en damasten vanen, standaarts, blazoenen, epitaphiën van toetssteen, met sierlijk lofwerk omgeven en gulden inschriften, pia vota's en tafereelen door de beroemdste vlaamsche, hollandsche, italiaansche en fransche meesters geschilderd, waarvan de deuren uitwendig met landschappen, familietafereelen, voorstellingen uit de H. Schrift, de legenden der heiligen en het leven der martelaren zijn versierd, en inwendig "zoo constigh en levendigh en met sulcken vlijt besneden dat het niet alleen 't gemeene volck maar alle verstandighe gheesten in de const grootelijks moest behagen". Sommige schitteren van goud en zilver "gelyckende wel perkamenten uit een bouck." Hier en daar ziet men fresco's tegen de wanden, beeldengroepen, beelden uit marmer en steen gehouwen of uit hout gesneden, en aan alle zijden marmeren sieraden, beeldhouw- en snijwerk, waardoor vooral de koor- en biechtgestoelten uitmunten. In het O. L. Vrouwe-koor, welks konstig gewelf in een zuiver gothischen stijl nog door bouwmeesters en kunstenaars wordt bewonderd, staat een marmeren altaar aan O. L. Vrouwe geheiligd, met het beeld der H. Maagd, dat weleer zeer vermaard was en in processiën werd rondgedragen. Aan de oostelijke zijde schittert het rijk vergulde en kunstig gesneden orgel of positief, en aan den ingang het altaar van den H. Houte, aldus genoemd naar een gedeelte van het kruis van Christus, in "een suyverlyck cruys van fijn goud gevat." Doch wat er schoons en heerlijks in deze kerk moge gevonden worden, het wordt nog overtroffen door 't hooge koor, aan welks einde zich het oxaal bevindt, met zijne drie prachtige altaren in het oosten. Het hoogaltaar is van wit italiaansch

marmer, heeft massief zilveren kandelaren, gouden gereedschappen, en een voortreffelijke schilderij van een voornaam italiaansch meester, de drie koningen voorstellende. Ook de nevenaltaren van St. Maarten en der H. Boodschap zijn van hetzelfde marmer, hebben zilveren gereedschappen en voortreffelijke schilderijen. Het grootste sieraad van het koor zijn echter de kanunnikenbanken, door den beroemden beedhouwer Jan Terwe besneden. Alle vroegere en latere kunstregters vereenigen zich in den lof van dit snijwerk, even geestig van vinding als waar van voorstelling, deels aan de gewijde en ongewijde geschiedenis, deels aan de legende en het werkelijk leven dier dagen ontleend.

De grond zoo van het koor als van het schip en der zuilengangen is bedekt met blaauwe zerken, waarop beelden, wapens en grafschriften zijn uitgehouwen, en de zon dringt door de met tafereelen uit de gewijde en ongewijde geschiedenis, conterfijtsels en wapens beschilderde glazen en stort een stroom van goud en purper over het gansche gebouw. Voeg hierbij de menigte gouden, zilveren, vergulden en koperen kandelaars, gouden en zilveren kelken, ciborien, patenen, monstrantien, wierookvaten, en andere altaargereedschappen, de geborduurde en bestikte altaarkleeden, de van goud en zilver borduursel schitterende gewaden der geestelijken, en men zal moeten erkennen, "de O. L. Vrouwe kerk te Dordrecht was een sierlijck, konstrijck en treffelijck werck." Zoo vertoonde zij zich omstreeks de helft der 16e eeuw, toen keizer Karel V haar bezocht. Niet vele jaren verliepen of de altaren en beelden werden weggebroken, de schatten weggeroofd, de wanden van hunne voortbrengsels van penseel, snijkonst en kostbaar tapijtwerk ontdaan, de priesters vlugtten, en het nog kort te voren zoo heerlijke gebouw, stond daar "naakt en verlaten als een weduwvrouwe."

En toch, haar lot was benijdingswaardig bij dat van de meeste kerken in ons vaderland. De wijze maatregelen der regering hadden hare geheele verwoesting belet; gezorgd dat het woeste en plunderzieke gemeen, niet gelijk elders, met mokers en hamers in de vuist in

zelotenwoede al wat het eenmaal heilig was verbrijzelde, verwoestte, verscheurde, vernietigde. Zelfs had zij op strenge straffen geboden de geroofde kleinodiën terug te geven, en de nazaten der stichters van kapellen en altaren gelast deze, voor zoover ze niet reeds beroofd waren, te ontkleeden.

Gelijk de eerste Christenen de heidensche tempels, van hunne versiersels en beelden ontdaan, innamen, zoo hielden thans de Hervormden hunne godsdienstige bijeenkomsten in de niet minder geschondene der Roomschen.

In den aanvang schaarde zich de gemeente zonder inachtneming van stand of rang, ouderdom of kunne, rondom den half verwoesten preekstoel, of plaatste zich op gebroken altaren en steenhoopen, even als vroeger op kerkhoven, erven en waar zij het veiligst voor den schout en zijn trawanten hare bijeenkomsten kon houden. Het duurde echter niet lang of het gebouw werd geheel gereinigd, en met het noodige voorzien om behoorlijk den eeredienst te kunnen verrigten. Het meublement was echter hoogst eenvoudig: hier en daar plaatste men banken en stoelen, zonder eenig sieraad, houten blokken voor de walmende vetkaarsen. Tinnen bekers, schotels en bekkens waren voldoende ter bediening der Sacramenten, en een kleine onaanzienlijke preekstoel had den vroegeren zoo prachtig versierden vervangen. Geen orgelspel begeleidde het eentoonig en vaak verward gezang, geen tabberd bedekte het eenvoudige kleed van den leeraar; van mantel en bef en steek was evenmin sprake als van sabbathskleederen en kerkkappen. Naauwelijks was echter de strijdende eene triomferende kerk, en de gereformeerde religie godsdienst van staat geworden, of het ging met de gereformeerden als met de eerste christenen, men wedijverde om de kerken te verfraaijen en te versieren. De preekstoelen werden op nieuw besneden of van kostbaar marmer, de gestoelten van deugdzaam eiken- of kostbaar mahonijhout vervaardigd; hooge met snijwerk versierde en met wapens gekroonde banken voor hooge overheidspersonen, den magistraat, den kerkeraad ingerigt; de tinnen schotels en borden met zilveren en gouden, de houten blokken met koperen blakers en

rijk met wapens en lofwerk versierde kroonen verwisseld; de kapellen in mausoleën, waar de aanzienlijke geslachten onder prachtige met lofwerk, titels en wapens overladen zerken rustten, herschapen, de muren aan alle zijden met epitaphiën en wapenborden behangen, de vloer der kerk met kostbare grafgesteenten, met wapens, titels, spreuken en gedichten bedekt, en het koor door een koperen op marmeren zuilen rustend hek afgesloten. De gemeente treedt in het prachtige sabbath-kleed, als voor een luisterrijk bruiloftfeest uitgedoscht het heiligdom binnen; de voorlezer staat in kerkelijk gewaad voor het koperen pultrum; de leeraar, in een kostbaren lakenschen mantel gehuld, betreedt, met ragfijnen geplooiden bef over de borst, den kansel; het welluidend orgel, door een fraai besneden, zwaarvergulden, even als de zerken pilaren en gestoelten met wapenborden versierde kas omgeven, laat zich hooren, en de gewelven weergalmen van het Psalmgezang der gemeente. Is het wel te verwonderen dat er bittere klagten werden aangeheven over de verregaande pracht, weelde en hovaardij in kerken en godshuizen ten toon gespreid, dat de kerkeraden niet ophielden burgemeesteren te verzoeken "een perk te stellen aan de verregaande ijdelheid en den opschik, die uit het huis des Heeren te weeren?" dat de leeraars van de preekgestoelten donderden tegen "opgesmukte joffers, ontbloote boezems, kanten en snoffen van allerlei vreemd fatsoen?", "de opgesierde kermispoppen met hare lodderige vlechten en hangende blessen met hel en oordeel bedreigden," den aanzienlijken verweten "dat zij in stede van hunne glory in het kruis Christi te stellen, armen en weeuwen te voeden, die stelde in hunne wapens en praalgraven, waarin hun stinkende madezakken eenmaal aan wormen en maden zouden worden overgegeven, en in het voeden van wereldsche begeerlijkheid van een zondig en katijvig vleesch" ..?

Doch treden wij zelve in onze verbeelding ook die trotsche tempels, "gedenkteekenen van menschelijke hovaardij en verdwaasde glory," binnen en nemen wij de voorwerpen, die tot den openbaren eeredienst dienden, nader in oogenschouw.

HET ORGEL.

Oorspronkelijk zag de christelijke kerk, inzonderheid de grieksche, met minachting op alle muziek-instrumenten ter verheerlijking van den Allerhoogste neder. "De muzijk, predikte Chrysostomus, was een joodsche inrichting, slechts aan die natie, wegens hare zwakheid toegestaan, waardoor God hare traagheid wilde te hulp komen en die Hij door liefelijke toonen wilde opwekken tot hetgeen haar anders te zwaar zou zijn gevallen." "Lezen wij", schreef Theodoretus, "in de Psalmen: Zingt den Heere met de luit en het tiensnarig instrument", dan moet dat geestelijk worden opgevat en wij zelve zulk een instrument zijn, door met alle onze zinnen, uit- en inwendig den Heere te loven". In diezelfde stemming is de grieksche kerk steeds gebleven, en nog ten huidigen dage weert men alle instrumentaal muziek en orgelspel van haren eeredienst.

Ook in de latijnsche kerk heerschte in den aanvang dezelfde geest. Zelfs wierp Ambrosius den Heidenen als een dwaling voor, dat zij meenden door het geluid van trommels en fluiten den Goden te behagen. Langzamerhand kwamen zij echter van dit denkbeeld terug en begon men den eeredienst door trompet- en pauk-geschal en het fluit-spel op te luisteren. Al deze muzijkinstrumenten losten zich eindelijk in het orgel op, dat men, reeds in de 8e eeuw, in keizerlijke en in vorstelijke paleizen aantrof. Van daar kwam het in de kloosters, in de middeleeuwen, gelijk van zoovele andere kunsten en wetenschappen, ook het toevlugtsoord der toonkunst. In de tiende eeuw worden kloosters vermeld, die met kunstig vervaardigde orgels prijkten, en onder deze vooral het door bisschop Elfig aan de benedic-

tijner abdij te Ventonia (Winchester) in Engeland geschonkene geroemd. De procentor Wolfstan, die het beschreef, verhaalt o. a. dat het 10 toetsen en 240 pijpen had, door twee organisten werd bespeeld, en dat zeventig flinke balgentreders noodig waren om de zevenentwintig balgen op en neder te bewegen. Of de monnik zich een licentia poëtica veroorloofde, is niet twijfelachtig. Een dergelijk kunststuk vond men in de kerk te Ramsey. De tien of elf toetsen, die ongeveer een el lang en te zamen anderhalve el breed waren, moest men met krachtige vuisten (volgens sommigen met de voeten) neêrslaan om het koraalgezang door de toonen van het orgel te ondersteunen. Aan eene geregelde opvolging van harmoniën was in het geheel niet te denken, daar de organist slechts één toets te gelijk kon neêrslaan. Van orgelspel en organisten was toen nog geen sprake; maar wel van orgelslaan en orgelslagers. De nederwaartsche beweging der toetsen zou in dien tijd ongeveer één voet hebben bedragen.

In de 11e en 12e eeuw werd het orgel nog slechts in bisschoppelijke cathedralen en abdij-kerken gevonden, zooals in de St. Paulus-kerk te Erfurt, de Stephanus-kerk te Halberstad, de Jacobus-kerk te Maagdenburg. De meer algemeene invoering werd deels door de kostbaarheid er van, deels door hen, die op meer strenge zeden aandrongen en hunne stem tegen het gebruik er van en alle kunstmatig weelderig gezang verhieven, belet, en ofschoon dan ook de hooge geestelijkheid het orgel in hare bescherming nam, bleven deze beletselen ook in de beide volgende eeuwen voortduren; ja nog in de 16^e^ eeuw verhieven zich vele stemmen tegen het orgel. De Karthuizers veroordeelden het als eene ligtzinnige nieuwigheid, en bij de kloosterhervorming onder Busch en Cusa werd het gebruik er van den regulieren kanunniken in Duitschland ontzegd. Zelfs dacht het Concilie van Trente er ernstig aan het orgel voor den eeredienst af te schaffen, 't geen alleen door den invloed van keizer Ferdinand belet werd. Het orgel- gebruik werd toen echter binnen engere grenzen beperkt; men legde het bij zekere gelegenheden, als bij de opheffing van het H. Sacrament, bij de mis-

sen voor afgestorvenen en dergelijke plegtigheden het stilzwijgen op en verhinderde dat de orgeltoonen het verstaanbaar uitspreken der woorden van het kerkgezang zouden beletten.

In weerwil van allen tegenstand verkreeg het orgelspel meer en meer het burgerregt in de gothische tempelgebouwen, en werd het allengskens tot een hoogen trap van volkomenheid opgevoerd. Registers en het pedaal werden uitgevonden, het getal en de grootte der pijpen werd vermeerderd, dat der toetsen vergroot en in hunne afmetingen verminderd, de korte (boven) toetsen werden met ivoor, en de lange (onder) met ebbenhout belegd. Zoo verdrong de eene uitvinding de andere, tot dat het orgel die volkomenheid bereikte, welke het thans bezit.

Geen houtsoort zoo kostbaar, die niet tot het bouwen er van werd aangewend. De byzantijnsche keizer Theophilus zou reeds in de 9e eeuw twee groote vergulde orgels hebben laten vervaardigen, die met kostbare steenen en gouden boomen versierd waren, waarop vogels zaten, die de plaats van kleine pijpen bekleedden, en zongen als hun de wind door verborgene kanalen werd toegevoerd. Onder de acht orgels der kloosterkerk van het Escuriaal was er een van zuiver zilver. Een napolitaansch kunstenaar vervaardigde voor hertog Frederico van Mantua een orgel van louter glas, welks laden, pijpen, klavieren en blaasbalgen van albast waren. Een orgel aan het hof van den keurvorst van Beijeren was van ebbenhout, met vele edelgesteenten versierd: parelen glinsterden op zijn klavier, de blaasbalgen waren met zilver bekleed. Men vond ook orgels van koper, tin, ja zelfs van papier. Men noemde ze "het instrument der instrumenten", "het alleruitmuntendst kunststuk in 't uitspreken van toonen, dat door menschenhanden gewrocht was", "een kunstig gevormd dier, 't welk door middel van lucht en menschenhanden spreekt, redeneert, klinkt, zingt, melodiëert"; men vergeleek het bij het menschelijke ligchaam: de blaasbalgen bij de longen, de pijpen bij de keel, de toetsen bij de tanden, "door welke de toonen der orgels aanminnig ter sprake worden gebragt", de tong, "door welke men de toonen verstaanbaar doet

hooren" bij den speler, "hoe kunstiger speler, hoe welbespraakter tong", de wind "bij de menschelijke ziel":

"Daarom werd ook dit kunststuk met allerlei sieraden bekleed, en met zware kosten in de heiligdommen gesticht, omdat het eenig en alleen tot lof van den hoogen God bestemd is, ten einde met zijne stemmen, toonen, geluiden en klanken, de onuitsprekelijke werken en daden der goddelijke Majesteit zonder ophouden te prijzen."

Het orgel is waardig "de eerste plaats onder alle overige muziekinstrumenten van vroegeren en lateren tijd te bekleeden"; zijne geschiedenis, "een voornaam deel van die der toonkunst uit te maken", "der toonkunst (musica), door hare vereerders de zuster der godgeleerdheid (theologia) genoemd, waardig door een Pope, Chateaubriand, Zacharia, Fulleboom, Ramler, Herder, Weissenberg te worden bezongen."

Men heeft beweerd dat Nederland later dan de overige Christenlanden in Europa orgels en dus niet die gebrekkige zou gehad hebben, welke men in zoo grooten getale elders aantrof. Hoogstwaarschijnlijk waren zij echter reeds in de 12e eeuw in de cathedralen aanwezig. Daartoe behoorde het orgel der Nicolai-kerk te Utrecht, dat op het groot manuaal het jaartal 1120 zou gevoerd hebben. Is dat jaartal twijfelachtig, zeker is het dat het een orgel van zeer onvolledige zamenstelling was, waarin men zelfs geen register of schuiven, maar alleen 12 rijen pijpen vond, waarvan de grootste prestant 12 voet oude rhijnlandsche maat bedroeg. Ook het oude orgel in de St Lievens-monster te Zierikzee zou in den aanvang der 12e of het laatst der 11e eeuw zijn gesticht, en het eerste orgel in de oude kerk te Amsterdam, slechts 12 voet hoog, was ten minste van hoogen ouderdom. Diergelijke kleine orgels noemde men portatiefs, wijl zij vervoerd konden worden. Zoo bragten, toen de toren der Nieuwe kerk te Delft (1 Sept. 1698) was voltooid, de werklieden door de koorzangers gevolgd, het portatief uit de kerk naar de stelling, "en weldra weergalmde het Te Deum door de luchtruimte."

In de 14e eeuw komen orgels in den St. Salvator en den Dom te

Jtrecht en in kerken te Arnhem, Deventer, Groningen, s' Hage voor. Een eeuw later vond men ze schier in alle hoofd- en vele parochiekerken in de steden en een enkele ten platte lande, die in de 16e eeuw deels vernieuwd en verbeterd, deels afgebroken en door andere vervangen werden. De bouwmeesters waren vreemdelingen en inlanders, en reeds in de 14e eeuw werden te Utrecht bepalingen gemaakt voor het gebruik der orgels en de pligten van den organist, die door de stad werd bezoldigd.

Ook lezen wij in de Thesoriers rekening van 1490 te Dordrecht: "It. noch betaelt meester Zijnen die orgelist ter grooter kerck van een jaerwedde die orgelen te bewairen na ouder gewoonte XIIII croonen 't stuck III S." Die kerk had er twee, gelijk ook de kerken te Leeuwarden, Gouda, Edam, en nog de Oude- en Nieuwe-kerk te Amsterdam, de Oude-kerk te Delft, en de St. Bavo te Haarlem drie, een groot en twee kleinere of positieve.

Soortgelijke orgelkens komen reeds in de 12e eeuw onder de muzijkinstrumenten bij dans en tafelzang aan de hoven onzer graven en baronnen voor. Nog in 1519 ontmoette men op St. Paulusdag te Arnhem "drye trumpers, ien myt den orgelken, een pyper ende triumsleger."

Kort vóór de hervorming lieten zich in ons vaderland enkele stemmen ten voordeele van het orgel hooren; zelfs Thomas à Kempis en sommigen zijner tijdgenooten wisten een goed orgel als middel tot verheffing des gemoeds te waardeeren en riepen met dankbaarheid uit: "de orgels in de kerken bewegen onze trage harten, dat zij ontstoken worden in begeerte naar het eeuwige loon der gelukzaligheid." De beroemde Rudolf Agricola was een goed orgelmaker en bouwmeester van het oude orgel der St. Martini-kerk te Groningen. Erasmus daarentegen ijverde tegen de verbasterde en weelderige kerkmuzijk en vergunde alleen een gematigd en stichtelijk gezang bij den christelijken eeredienst een plaats.

De hervorming schafte het orgel in het luthersche Duitschland en Engeland niet af, maar wel in de Paltz, Zwitserland, Frankrijk,

Schotland en Nederland, waar de strenge gevoelens van Zwingli en Calvijn de heerschende waren. Hoe kon het anders? Zwingli, ofschoon een vurig beminnaar der toonkunst, wilde niet alleen het orgel niet in de kerken gedogen, maar zelfs het kerkgezang afgeschaft hebben; en Calvijn, die het te dezen aanzien met hem eens was, kwam er schoorvoetende toe om zelfs aan het godsdienstig gezang, als eene oude apostolische instelling, bij den christelijken eeredienst eene plaats te vergunnen. Hunne leerlingen gingen nog verder, noemden het orgel "een inventie van den vorst der duisternis", zijne toonen "verleidende Sireenen stemmen", en stelden orgel en kerkgezang "gelijk met beeldendienst en afgoderije."

In Noord-Nederland waren de orgels door de beeldstormers gespaard. Ook de zeloten voor het calvinisme, die met Merula "de orgelen in de kercken even als het bedevaren en beelden versieren" voor duivelarij uitkreten, waagden het niet hunne handen er aan te slaan; maar gaven hun afkeer slechts in strenge berispingen en stoute bedreigingen van Gods oordeelen lucht. Meer gematigden, zooals Athanasius Veluanus, Aldegonde, Utenhoven en Junius, lieten zich over het orgelspel niet uit; de Synode te Wezel (1568) en te Emden (1571) zwegen er van als van een onverschillige zaak, of welligt omdat het in een vergadering van vertegenwoordigers van kerken onder het kruis geen pas gaf er over te spreken; zelfs hoorde men hier en daar het Psalmgezang der gemeente door het orgel begeleiden, terwijl men in enkele gemeenten het niet eens was het orgelspel al of niet te behouden, en de uitspraak te dien aanzien van de eerste Synode Nationaal afwachtte. Deze vergaderde in 1574 te Dordrecht, en hare uitspraak was ongunstig. Zij oordeelde "dat het spelen der orgelen in de gemeenten ganschelijk behoorde afgezet te wezen, volgens de leere Pauli 1 Cor. XIV : 29, en ofschoon men het als nog in sommige kerken, alleen aan 't einde der predicatiën, op 't scheiden van den volke gebruikte; zoo diende het echter meest om te vergeten, wat men te voren gehoord had, en het was te vreezen, dat het later tot superstitie zou

gebruikt worden, gelijk het nu tot lichtvaardigheid diende. Ware het afgeschaft, men zou de aalmoezen bekwamelijker aan de deuren in 't uitgaan des volks kunnen verzamelen, dan thans, nu het in 't midden der predicatie tot groote hindernis van den dienst moest geschieden." Verder ging de Nationale Synode in 1570, terzelfder plaatse, onder voorzitting van den beruchten Petrus Dathenus gehouden. Zij besloot: "dat de orghelen, ghelijck ze voor een tijdt geduld waren, alsoo met den eersten en op het allervoegelijkste moesten weggenomen worden." Wel nam de Nationale Synode van Middelburg in 1581 geen opzettelijk besluit ten aanzien van het orgel, doch blijkens het antwoord op de partikuliere vraag: "of het gebruik der orgelen in de tempelen te houden zij," was zij het met de vorige synoden eens. "Het werd niet voor goed gehouden, inzonderheid vóór de predicatie; daarom de dienaren arbeiden zullen dat hetzelve (gelijk het eenen tijd lang geduld werd) geweerd werde." De vaderen hielden woord en wendden hunne beste pogingen bij de regering aan om het orgel geheel te doen zwijgen, doch niet overal vonden zij gehoor. In de steden werden geen orgels, gelijk velen verlangden, weggebroken, noch organisten afgezet. Wel had het orgel, en dat had het reeds sedert den aanvang der reformatie, zijn kerkelijk karakter verloren, doch het ging voort in de meeste gemeenten zijn liefelijke toonen vóór den aanvang en na het einde der godsdienstoefeningen te laten hooren; zelfs werden er hier en daar nieuwe gesticht, andere verfraaid, en zoo veel waarde hechtte er de magistraat van Zierikzee aan, dat zij, na de spaansche belegering (1576), voor het behoud van het orgel in de Groote-kerk een goede som aan de Spanjaarden verstrekte. Ook te Dordrecht liet zich het orgel steeds vóór en na de predicatie hooren, en in weerwil dat er zich velen tegen verzetten en op het "gansche afzetten" van het orgel aandrongen, zoo gelastte de regering den organisten, "terstond na de predicatie met de Psalmen aan te vangen, en zoo zij dan musicale stucxkens wilden spelen zulks te doen, mits dat zij grave en stichtelijcke stucxkens speelden en motetten en ligtvaerdighet achterlieten."

Een diergelijk besluit had de magistraat van Arnhem reeds in 1589 genomen, in weerwil van het verzet van den kerkeraad, die hem een breedvoerig geschrift, "bevattende de redenen zijner afkeerigheid van het orgelspel," had overgeleverd; doch dáár mogt de organist niet met zijn spel aanvangen vóór de predikant den stoel verlaten had. Er is geen twijfel aan of het orgel zou allengskens wederom zijn vorige standplaats bij den eeredienst hebben herkregen, ofschoon zich nog aanhoudend stemmen er tegen lieten hooren, het voor "Paradijs slang, verleidelijk beest, helletrekker" werd uitgekreten, Bloccius het op zijn Swart register van duizend zonden plaatste, indien de gewenschte rust in kerk en staat had geheerscht. "Toen de arminiaansche storm begon te woeden, de gemoederen wankelden tot welke partij zich te wenden, het land door tweedragts fakkel gansch in vlam was gestoken, de toekomst dreigde en aangrijnsde, toen meenden de magistraten niet de kerkelijken te moeten contrarieren, en stonden, "hoe ongesind oock", het een en ander toe. Daartoe zal ook wel het afschaffen van het orgelspel behoord hebben, want in de Synode Nationaal werd over het orgel niet gesproken. Zij achtte dat het als bestanddeel of hulpmiddel bij den christelijken eeredienst was afgeschaft. Hoe bedroog zij zich! Naauwelijks was zij gescheiden, of de provinciale synoden en classicale vergaderingen begonnen reeds te klagen "dat de orgelen wederom hier en daer ingevoerd werden", zelfs in Dordrecht werd een jaar na het sluiten der synode de kerkeraad met verzoekschriften overstelpt "dat de orgelen wederom des namiddags in de Groote-kerk mogten spelen." De kerkeraad gaf er toen geen gehoor aan, en zag met leedwezen dat schier overal het spelen vóór en na de predikatie werd ingevoerd.

Van het psalmgezang door het orgel te laten accompagneeren was nog geen sprake, ook nog niet in 1634 toen Gysbertus Voetius zijne beruchte inwijdings disputatie hield aan het gymnasium te Utrecht, dat twee jaren later tot eene hoogeschool werd verheven, "over de orgelmuziek als geen deel of toevoegsel uitmakende van den openbaren eeredienst."

In deze redevoering kantte hij zich tegen het toen reeds algemeen in gebruik zijnde bespelen van het orgel na de predikatie, en wendde op nieuw een poging aan om het orgelspel geheel uit de kerk te bannen. Aanstonds werd hij in een naamloos geschrift aangevallen, en zijne beweering een ijdele en nuttelooze twistvraag genoemd. Voetius was de man niet om te zwijgen, en spoedig volgde een scherp en bitter pamflet, waarin hij zijn aanvaller niet weêrlegde, maar hem voor een sociniaanschen remonstrant, een vijand der gereformeerde kerk uitkreet. Deze kortstondige maar bittere strijd had andere gevolgen dan Voetius had gehoopt. Wel namen eenige zijner leerlingen en vrienden de pen voor hem op, en zwaaiden hem in kreupel rijm wierook toe; wel vlechtten anderen in hunne onderwijsboekjes eenige regels, waarin het orgelspel een paapsch gebruik, een overblijfsel van papistery werd genoemd, en daverden sommige preekgestoelten van hevige uitvallen tegen "allerlei verderfelijke nieuwigheden," maar wat beteekende dit alles bij het besluit van den magistraat van Leiden, "dat in de Hooglandsche-kerk vóór dat bij den aanvang der godsdienstoefening het lesen der Heilige Schriftuere begon, onder het zingen der Psalmen, het orgel zou spelen."

Spoedig volgden andere gemeenten, zoo als die van Delft en Dordrecht. In 1638 vroeg aldaar de kerkeraad den burgemeester, "of, daar men ondervonden had, dat in verscheidene steden van Holland het misbruik van de orgelen, daar dezelve alleen na de predikatie plegen te spelen, was gereduceerd, namelijk nu onder de psalmen speelden, hij niet stichtelijck en oorbaarlyke en zoude achten het gebruik der orgelen wederom te herstellen en onder het zingen der psalmen dezelve te gebruiken?" De burgemeester vond het stichtelijk en oorbaarlijk en voldeed "om goede consideratiën" aan dit vezoek, waarna men vindt opgeteekend: "Den 25 Jan. 1638, zijnde Pauli bekeeringe, heeft men begonnen op den orgel te spelen ende te zingen de psalmen vóór en na de predikatie. Des zondags speelde men 's morgens onder het zingen en 's namiddags in de Augustijnen kerk,

en voorts de gansche week in de avondpredikatie." Zoo had te Dordrecht niet gelijk te Leiden de magistraat, maar de kerkeraad het initiatief genomen, nog vóór de Synode te Delft in Junij van dat jaar had besloten, "dat het orgelspel een middelmatige zaak was en dus in de vrijheid der kerken kon gelaten worden."

Waarschijnlijk volgden andere steden tegelijkertijd of kort daarop het voorbeeld van Dordrecht, doch niet overal met goedvinden van den kerkeraad, gelijk o. a. in 1640 te Middelburg, waar, schoon te vergeefs, door het consistorie bij den magistraat een verzoekschrift was ingediend, "dat men wilde interdiceren en nalaten het spelen van den orgel, gedurende dat de psalmen, naar gebruyck van Godts kercke alhier, in de kercken werden gesongen." Ook te Dordrecht was het orgel nog velen tot aanstoot, die het voor "een superstitieus werk", "een afhanghsel van het pausdom", "een gevaarlijk gebruik" uitkreten; ja, toen in 1670 het nieuwe orgel zou gebouwd worden, verzochten de dekens der gemeene neringen "ernstig en serieus dat het niet mogt gemaakt worden." Ook te s' Hage schijnt bij gelegenheid der invoering van het orgel tegenstand geweest te zijn, 't geen den godsdienstigen niet min dan muzijkalen zin van den beroemden Constantijn Huygens noopte tot het schrijven van zijn bekend werk: "Ghebruyk en onghebruyk van 't orghel in de kerken der Vereenichde Nederlanden." Hij keurde het ganschelijk af, dat men in het Huis des gebeds, waar men dagelijks van en tot God sprak, het orgel louter tot vermaak der gemeente bespeelde; zulks was onkerkelijk en onstichtelijk, en dat men zulks terstond na de predikatie deed, oordeelde hij "een nieuwe tafel te dekken voor gasten die opstaan en wel doorvoet scheiden." Beter ware het dan gelijk die in Frankrijk en Geneve het orgel uit de kerk te werpen. Daarentegen achtte hij het eerlijk "met opzigt tot God en nuttig en vermakelijk ten aanzien der menschen", het orgel even als in Engeland tot den eeredienst te bezigen. En niet alleen wenschelijk "den dagelixen kerksang der gemeente met het orgel te vergeselschappen, dat is soo voor als nae de predike,

met den psalm beginnende ende daer mede eindigende", maar ook "dat het orgel tien of twintig min of meer malen vooruit een stukje inleiding tot het gezang maakte, om niet de stemmen der gemeente alleen, maar zelfs hare harten te helpen bereiden tot die zedige en eerbiedige aandacht die in 't uitspreken van het heilige Woord vereischt werd." Hiermede niet tevreden, riep Huygens het oordeel van aanzienlijke en geleerde mannen over zijn werk in. Zulks geschiedde in zijn tijd meermalen. Zoo noodigde de beroemde dordsche arts Johannes van Beverwijck binnen- en buitenlandsche geleerden uit, hem hun gevoelen mede te deelen nopens den palsteen van 's menschen leven, d. i. of het einde van 's menschen leven zóó door God bepaald is, dat het niet door de geneeskunst kan verzet worden. Hij gaf de antwoorden in het licht. Zoo deed ook Huygens, en wij zien er uit dat de meeste geleerden zijn werk prezen en zich met zijne denkwijze vereenigden, en dat alleen de haagsche predikant Streso en de hoogleeraar Voet uitwijkende antwoorden gaven. De laatste deelde hem, schoon in beleefde woorden, zijn voornemen mede zijn eigen gevoelen over dit onderwerp aan het licht te brengen. Hij hield woord, doch gaf slechts een uittreksel van zijn vroeger akademiesch twistschrift. Terwijl velen der verlichten en beschaafden Huygens werk hoogelijk prezen en hij door een schaar van dichters en dichteressen, de eerste door Pieter Cornelisz. Hooft, de laatste door Anna Maria Schuurman aangevoerd, bewierookt werd, trad een ander contra-orgelist tegen hem in het strijdperk. Zekere Jan Jansen Calckman te s' Hage namelijk, gaf een geschrift uit, getiteld: "Antidotum, tegen-gift van 't gebruyck of on-gebruyck van 't orgel in de kerck der vereenighde Nederlanden." Hierin veroordeelde hij het orgel, als eene menschelijke en vleeschelijke nieuwigheid, en klaagde, "dat men boecken derfde uyt te geven, om die nieuwicheyt in te voeren, om de eenvoudicheydt van 't singhen in de welghestelde ghemeynte gansch wech te nemen en te verdooven, door het gherammel in de ooren vant gheluydt der stomme afgoden, namelijk de orgelpijpen." Hij vergeleek "het gheluydt des orgels bij de afgoden der

Heydenen, door welcke de duyvelen met vermaeck spraken al het gene dat zij gaerne hoorden." "Het orgelspel was geen oud maar een nieuw gebruik en geen middelmatige sake de afgoden te gebruycken tot den waren Godes-dienst, maar wel expres van Godt de Heere verboden hem te dienen door geenerhanden afgoden."

"Ziet nu eens", dus schrijft hij tot bevestiging zijner stelling, "wat onderscheyt datter is tusschen een gegooten, gesmeeden en gesneeden afgodt en tusschen de orgel-pijpen, dewelcke oock zijn gegoten en gesneden, en van hem selven doot en sonder levent gheluydt, of dan de afgoden niet so wel in de ghemeynte tot den Godes dienst mogen ghebruyckt worden als de orgel-pijpen, die van een stoffe zijn. Seght ghij nu dat men daer door geluyt kan maken tot den dienst Godts, maer sout ghij wel derven seggen, dat haer geluyt met kennisse haers selfs tot Godt geschiet, gelijck het doet van de ghemeynte selfs, van ganscher herten, met levendige stemmen, dat en kan in eeuwigheyt niet bewezen worden. Maar dat kan bewesen worden dat alsdan soude moeten volgen, dat het uyterlijck geluydt, dat door de orgel-pijpen ghedreven wort, Gode soude aenghenaem wesen, als van levendige stemmen. Seght mij nu hoe ist mogelijck dat het gheluyt van de wint door de orgel-pijpen gedreven, nodelijck is, sonder afgoderije? want kan door konst der menschen beelden ghemaeckt worden, die gheluyt van spraeck hebben ghemaeckt, en noch souden konnen doen datse elcken pijp in den orgel tot een afgodes beelt souden konnen maecken, en door elck even veel geluyt, als nu door elcken pijp uytroepen, soude daer dan eenich onderscheyt connen wesen, of het door de orgel-pijpen gheschiet, of door afgodische beelden? Ende of men dan soodanighe nieuwichheden de gemeynte wilde opdringen, niet soude drijven tot afgoderije, ende soo menige stadt daer het zelve wordt inghevoert, afgoderije begaen? Soo menige stadt, soo menigen afgodt, seyt den Propheet:

"Het orgelspel (dus vervolgt hij) maakt de rustige gemeente onrustig", — "de vromen werden er door onteerd, als of zij Godt geenen dienst had-

den ghedaen met singen". "Zij hadden het orgel altijd voor afgoden gehouden, en nu socht men de afgoderij, die men uitgespogen heeft, weder in te voeren." "De overheden moesten het exempel van David, Ezechias en Jonas volgen, alle valsche leeraars weeren, den vervallen Godsdienst in deze landen oprichten en geen nieuwicheden dulden." "De orgel-geesten, orgelisten en predikanten, die het orgel sochten in te voeren, streden indirectelijck tegen den waren Godsdienst, stelden haer gelijck met de roomsche kercken, en deden self het gene dat zij in deselve mispresen, ja voor verdoemelijck hielden." Calckman had zijn wijdloopig geschrift "handelende over eene theologische materie", niet slechts zonder kerkelijke goedkeuring uitgegeven, maar het oordeel der synode van Zuid-Holland gecondemneerd, de magistraten van verschillende steden voor afgodendienaars uitgekreten, scheuring in de gemeente veroorzaakt, en burgers, die te s' Hage in hooge achting stonden, bitterlijk, tegen alle christelijke en broederlijke liefde, gelasterd. Het was dus niet te verwonderen dat hij voor den kerkeraad te s' Hage werd ontboden, en deze tegen hem procedeerde; en het was alleen uit consideratie van 's mans hoogen ouderdom dat de vergadering zich vergenoegde met diens schuldbekentenis en verklaring zich in het toekomende voorzigtiger te gedragen. Op verzoek van Huygens werd zijne "Procedure" achter de aan hem gerigte brieven, waarvan wij boven melding maakten, gedrukt.

Hier bleef het echter niet bij: een ongenoemde nam den handschoen voor Huygens op en gaf in hetzelfde jaar (1641) in het licht eene "Korte Aen-wijsinghe dat het Tegen-gift van den Orgel-bestormer ongesont is."

Hij beantwoordt (en naar ons oordeel allergelukkigst) "de plompe invectiven" van dezen orgelbestormer, "die zich liet gebruyken als een seer grof orghel pijp, door de welcke eenighe andere vermomde gheleerden uytbliesen wat sij konden of mogten tot bestorminghe der onnoozele orghelen in de suyverste ende voornaemste ghereformeerde steden ende kercken." "Het orgelspel was wel niet uitdrukkelijk door God

geboden om bij 't singen te gebruiken", gelijk zijn tegenstander had aangevoerd, hij gaf zulks toe; maar die orgelbestormer zou ook moeten toestaan, "dat veel andere ritus ende uytwendige manieren van doen in de gereformeerde kerckendienst ghebruyckt werden, waer van gheen uytdruckelijck gebodt is. Bij exempel het Heylige Nachtmael wert nergens geboden voor de middag te celebreren, oock niet sittende op de hierlandsche manier, oock niet staende, gelijck in de fransche ende duytsche kercken, oock niet op de knyen, ghelijck in de engelsche ende zwitsersche kercken; maer wel ter contrarie had de Heere Christus het gecelebreert bij nacht ende accumbendo, op de oude in die tijden ghebruyckelycke maniere." — "Quade nieuwigheden waren de fundamentele poincten van religie te veranderen; maer wat poinct van de gereformeerde religie wert noch geraeckt, vernieuwt oft verandert door 't orgel? Vooral ijvert hij tegen het voorgeven van Calckman, "dat het orgel afgoderij is, en dat het tot het pausdom zou hellen," gelijk deze antidotaris stelde.

Calckman beantwoordde dit geschrift niet, noch gewaagde van het orgel in het in 't volgend jaar door hem uitgegeven werkje: "Droevighe clachten der bedruckte gemeynte Jesu Christi, in dese tijden der vervolginge door gheheel de christenheydt". Voetius, die den eersten aanval op het orgel had gedaan, bleef hardnekkig zijn gevoelen handhaven en was ook de laatste die de bazuin tegen het orgel blaasde.

Naauwelijks was het orgel in de nederlandsch hervormde kerk aan den openbaren eeredienst verbonden, of in Engeland werd het door de puriteinen er van afgescheurd. Cromwell sprak den banvloek over de orgels uit. Doch nog voor de terugkomst van Karel II werd het banvonnis herroepen en de beide uitstekende orgelmakers Schmidt en Harris uit Duitschland ontboden om, met andere kunstgenooten, Engeland op nieuw van orgels te voorzien. Van de beroemde orgelmakers van lateren tijd noemen wij slechts Flight en Robson, de bouwmeesters van het groote orgel of Apollonicon te Londen, waaraan vijf jaren gearbeid

werd, dat 10.000 pond sterlings kostte, en door zes organisten tegelijk bespeeld kon worden.

Nog veel beroemder was echter het door Harris, den destijds beroemdsten orgelmaker te Londen, in 1740 voltooide orgel in de St. Georgekerk te Doncaster, vooral sedert het door Brown uit York verbeterd werd, een der schoonste orgels in Europa, in 1852 met de kerk verbrand, doch door den beroemden J. F. Schulze en zijne zonen herbouwd. Vijf manualen met de indrukwekkende rijen van te zamen meer dan 100 registers, zijn de uiterlijke teekenen der geweldige kracht die dit reuzen-instrument bevat. Op zulke trotsche gedenkstukken van kunst mag zich Nederland wel niet beroemen, doch het bezit orgels, die met de uitstekendste meesterstukken in den vreemde kunnen wedijveren.

Enkelen werden gebouwd toen het orgelspel het psalmgezang nog niet begeleidde; de meesten sedert het den eeredienst begon op te luisteren, zoo als het orgel in de St. Pieterskerk te Leiden (1639—1641), het groote orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, in 1639 door Levinus Eeckmans begonnen, in 1645 door Jacobus Gallus van Hagebeer voltooid, later in 1728 door Frans Casper Schnitger verbeterd, een der fraaiste en welluidendste orgels in Nederland. Deze laatste vervaardigde ook de kunstgewrochten in de Groote-kerken te Haarlem en te Leeuwarden. Het eerste alom beroemd, het laatste in 1738 voltooid en ook buitenlands algemeen met roem bekend.

Uit de 17^{e} eeuw dagteekenen ook het groote orgel in de Nieuwe- (1638) en de Westerkerk (1680) te Amsterdam, dat in de Oudekerk (1685) en in de Oude-zijdskapel (1636), dat der Gasthuiskerk te Delft (1656), der fransche kerk te s' Hage (1641) een geschenk van Frederik Hendrik; die van Brielle (1679), Goes (1643), in 1710 door een ander vervangen, Monnikendam (1640), Hinlopen (1685), IJlst (1645), Dokkum (1688) en een menigte andere, in de steden en dorpen der verschillende provinciën. Niet minder aanzienlijk was het aantal orgels in den loop der 18^{e} eeuw gesticht, van welke

de meeste, na de invoering der nieuwe psalmen en gezangen belangrijke verbeteringen ondergingen. Zoo werd het orgel in de St. Martinuskerk, welks geluid Hess het volmaaktste onder de grootste orgels in Nederland achtte, in 1740 in zijn tegenwoordigen stand gebragt, en voltooide Jean Moreau van Rotterdam het uitmuntende kunstwerk te Gouda (1736). Aan het grootste orgelwerk in Nederland, dat der Groote-kerk te Rotterdam, in 1792 begonnen, en in 1828 nog niet voltooid, beproefden Freytag van Groningen, Snitger, A. Meere Sr. en Jr. en de firma Bätz en comp. te Utrecht hunne krachten.

Snitger bouwde ook het uitmuntende orgel in de A-kerk van Groningen, en dat in de Groote-kerk te Sneek (1710–1711), Johan George en Frans Casper Schnitger dat der Michaëlis kerk te Zwolle, een meesterstuk van orgelbouwkunde. Doch genoeg ten bewijze dat ook ons vaderland rijk was aan uitmuntende orgelmakers en orgelbouwers, wier aantal wij, gelijk dat der orgels zelve, met een lange reeks zouden kunnen vermeerderen, die in de werken van Hess, Kist, Schubert, Bastiaans, den bekwamen orgelist van het groote orgel te Haarlem, met eere vermeld worden.

Ons bestek gedoogt niet om bij de uitvinding en de volmaking van het orgel in den loop der 17^{e} en 18^{e} eeuw stil te staan. Alleen vermelden wij de vox humana (menschen-) en de vox angelica (engelenstem), van welke de eerste door een Nederlander, de laatste door den orgelmaker Ratz te Muhlhauzen werd uitgevonden.

Groote zorg werd in de 17^{e} en 18^{e} eeuw aan de uitwendige versiering der orgels besteed. Men overlaadde ze met verguld snijwerk, kunstige figuren, sierlijk bloem- en lofwerk, vazen, beelden van engelen en dieren. Doch hierbij, meldt Schubert, bleef het niet, want buiten de blank-gepolijste tinnen pijpen van het front torensgewijze geplaatst en in vakken afgedeeld, bragt men ook verschillende smakelooze en ongepaste kunststukjes aan, geheel in strijd met het doel, waartoe de orgels moesten dienen: verheffing van het godsdienstig gevoel; terwijl zij veeleer strekten om de gemeente bij de godsdienstoefening af te

leiden. Men gaf den engelen trompetten in de hand, die zij door middel van beweegbare armen naar en van den mond bragten; ook klokkenspelen en pauken werden door engelenbeelden met beweegbare armen aangeslagen. In zulk hemelsch gezelschap was niet zelden vlak boven het orgel in eene zon zwevend een groote engel geplaatst, die als aanvoerder van het bovenaardsche orkest de maat sloeg. Het uitspansel mogt onder zulke gegevens niet ledig blijven. Er werden dus wentelende zonnen, manen en beweegbare blinkende sterren of zoogenaamde cymbaalsterren aangebragt. Zelfs het dierenrijk werd te hulp geroepen! Het gezang of liever gekweel der koekoeken, nachtegalen, ja van allerlei vogels moest in den kersnacht de feestvreugde verhoogen en aan de verzamelde gemeente de geboorte des Verlossers verkondigen! Adelaars sloegen met de vleugels of vlogen de vergulde zon te gemoet. Bedrieg ik mij niet, dan heeft Schubert hier bepaaldelijk op orgels in Duitschland het oog; zulke sieraden toch werden aan de onzen niet gevonden, ofschoon het nog in de 17ᵉ eeuw tot het volksgeloof behoorde, dat de gansche schepping deelnam aan de vreugde der menschheid over de geboorte van den Heer, vogels en andere dieren dan op hunne wijs feestvierden; zelfs de bijen, die gaarne "musyc ende lieflic singen hooren ende het soet geluyt van cytters, luyten, clavecinbels, fluyten, en soet clincen op glaeskens, bellekens, bekkens ende diergelyc lieffelic geluyt beminnen," "maekten (meende men) alle kersnachten geluyt inde maniere van sangers om dat Christus in dien nacht geboren werd." Ook vond men den "vossestaert", een register dat hem, die het uithaalde, een flinken slag met een vossestaart in het gezigt gaf, aan onze orgels niet. Daarentegen waren zij met de namen der stichters, tijdverzen, memoriën, en allerlei opschriften en wapens versierd. Zoo prijkte de kap van het orgel der Groote-kerk te Dordrecht, waarvan in 1671 de eerste steen gelegd, en dat door den orgelist Karel Jacobus Pellereyn ingewijd werd, en met de kasse, het snijwerk, de pedestallen en het ijzeren hek *ƒ* 12.350 kostte, met de wapens der regerende burge-

meesters. Op de kas van het orgel te Zierikzee las men:

Hâc. machinâ. pneumaticâ. ad. Dei. op. max. laudes. canẽd̂. F. C. Anº. aeditimi. cura ac. lit. max. a. Chris. naº. M. D. XLIX. Heur. Ni. F. [1].

Op die der O. L. Vrouwe-kerk te Amersfoort:

"Laudate Domino in tympano et choro
"Laudate eum in cordis et organo [2].

Aan beide zijden van het orgel in de St. Jacobs-kerk te s' Hage las men inscriptiën in gouden letters, ter gedachtenis dat de verovering der Zilvervloot in 1629 door Piet Heyn in deze kerk gevierd was, en in 1702 werd, op bevel der Staten, voor de eerstemaal op het orgel in de Nieuwe-kerk aldaar gespeeld, "ter eere der victorie op de spaansche zilvervloot te Vigos behaald." Inzonderheid maakte men werk van het versieren der orgeldeuren. Zoo was op die der Nieuwe-kerk, door Theodorus van der Schuur, koning David door Nathan en Zacharia wegens zijn ongeloof bestraft, de groetenis van Maria aan Elizabeth en Simeon het kind Jezus op de armen nemende afgemaald. Op de deuren van het orgel der Oude-kerk te Amsterdam schilderde Maarten van Heemskerk de bondkist, die om de muren van Jericho werd gedragen, en David die er voor danste en speelde, van binnen het verslaan van Goliath, en het inhalen van David door de Jeruzalemsche maagden. Het andere of kleine orgel was van buiten met kunstig gesneden en verguld houtwerk versierd, en op zijne buitendeuren schilderde Cornelis Brizé "velerlei speeltuig en muzijk-

---

[1] Dit blaasinstrument om den lof der besten en grootsten God op te zingen, hebben kerkmeesters, met zeer groote zorg en milddadigheid doen maken, in het jaar na de geboorte van Christus 1549, Hendrik Niklaasen heeft het gemaakt.

[2] Looft den Heere met de cymbaal en het gezang,
Looft hem met snarenspel en met het orgel.

boeken." Op de voordeuren van het orgel der Nieuwe-kerk aldaar schilderde Joannes van Bronkhorst tafereelen uit het leven van David. Dit orgel heeft drie en veertig registers, van welke de vox humana zeer beroemd is.

Op de deuren van het orgel te Zee-rijp, door Theodorus Faber vervaardigd, las men dit gedicht van Sibilla van Griethuysen:

"Verbreydt des Heeren lof, en looft
"Op Harpe, Orgels, en Trompetten,
"Sijn Mogentheydt; tot soo u Hooft,
"Met heyl, sijn Lovers komt besetten;
"Gelijck den Isralijtschen Reij
"Geschiede, die voor 't Altaer stonden,
"En, met een musicael geschrey,
"Jehovahs Lof een-paer verkonden:
"Wanneer den schoonen Tempel Godts,
"Van Salomon, voor 's Scheppers Ooghen,
"Tot sijnder Eer, ghelijck een Rots,
"In Puyck-cieraet was op-ghetooghen;
"Wanneer sij Godts weldadich Schat,
"Die, sonder eynd' geeft, eeuwigh' Klaerheyt,
"Trompetten af, uyt Zions Stadt,
"En in het Oor van 's Hemels Waerheydt:
"Soo wil des Heeren heerlick Licht
"Om-helsen, haer, die, hem ter Eeren
"Syn Huys, met soo een Glory sticht,
"En Salem bouwt, in 't Choor des Heeren.

Een ander even duister vers dezer dichteres las men onder het orgel. Men vond beide zóó schoon, dat men ze in de 17e eeuw in een Bloemlezing van gedichten opnam.

Vóór de reformatie werden de orgels plegtig aan Heiligen gewijd;

na de invoering, in de 17e eeuw, werd bij het leggen van den eersten steen een kerkelijk feest gevierd, doch van het plegtig inwijden vond ik vóór het jaar 1734 geen melding gemaakt. In dat jaar wijdde Aegidius Francken het orgel te Maassluis, een geschenk van Govert van Rijn, met eene leerrede over Psalm 84 : 3—6 plegtig in, en gaf deze leerrede met een fraaije afbeelding van het orgel, een uitvoerig gedicht van Hendrik Schim, "De zang en speelkunst verheerlijkt in twee boeken", een ander van den zelfden dichter, "Het orgel gehuwt aan Davids harp," gedichten van Rijkje Bubbezon, Arnold Hoogvliet, Pieter en Jacob Schim en F. W. Westhovius met een "toegift op het voorgaande orgelwerk, zijnde eenige leerredenen over de verborgene gemeenschap, welke de geloovigen met God oeffenen, als de grootste stoffe om God te looven" in het licht (Delft 1748). In deze leerrede vermeldt Francken o. a. hoe jammerlijk in zijn tijd het kerkgezang was. "Hoe onchristelijk gaat dat menigmaal", zoo sprak hij, in zijn werk, "hoe verwart, hoe onaandachtig, hoe oneerbiedig, hoe herte- en geesteloos zingt men veeltijds niet? geschied het doorgaans niet zonder geest en leven, en maar uit een sleur-gewoonte? Veele zingen alleen de woorden, zonder dat zij eens verstaan wat zij zingen, oordeelende het voor hen genoeg te zijn, als zij maar hart konnen schreeuwen, en een verwart geluit maken, zonder eenigsins op de toonen te letten: het welk men met recht een ijdel en ongoddelijk [1] geroep mag noemen. Hoe onaangenaam zulken zingen is, verklaart God genoegzaam, als hij hetzelve een getier der liederen noemt, zeggende "doet het getier uwer liederen van mij weg: ook en mag ik uwer luytenspel" niet hooren. [2] Anderen hebben in hun zingen alleen voor, hunne kunst in het zingen voor anderen te toonen; die maar achtgeven op de vallen en toonen, en hoe zij best hun stem aangenaam buigen zullen, niet als of men God zocht te looven, maar

[1] 1 Tim. VI : 20.
[2] Amos. V : 23.

alsof men om den hoogsten prijs zong, daar men moest denken aan het bekende versje van Bernardus:

"Non vox, sed votum, non musica chordula, sed cor,
"Non clamor, sed amor clangit in aure Dei."

Dat is:

"Niet de stemme, maar de belofte; niet de musicale snaar, maar het hert;
"Niet het geluit, maar de liefde klinkt in de oore Gods",

en ondertusschen verstaat men niet wat dingen zij aan God voordragen. Blijkt dat niet uit die oneerbiedige gebeerden onder de godsdienstoefening? Dat zwieren van de oogen gins en weder door de gansche kerk heen, en dat buijgen, daar ter plaatse gansch ontijdig en ontstichtende, is dat geene sprekende tonge, dat hunne gedachten omtrent andere dingen werkzaam zijn? Immers dat zingen komt niet voort uit een reine begeerte om God te loven, maar veeleer om daar in menschen te behagen, of om een nog niet geheel in den slaap gewiegd conscientie te bevredigen." Vele jaren later kwam men elders er niet dan met moeite over heen om een inwijdingsrede van het orgel te houden. Zoo leest men o. a. in een berigt nopens deze plegtigtigheid te Jelsum (1781), "dat de tachtigjarige leeraar C. Wierdsma niet op den predikstoel geklommen was, om orgelen in te huldigen of in te wijden, — hij haatte die uitdrukking als te zeer naar 't pausdom riekende — maar om in nederige afhanging van den Heer, zulk eene stof te verklaren, welke alleen ter gelegenheid van het nieuw en aangenaam blaastuig dienen kon, om zijne hoorders te onderrigten wat 't inhad den Heere Psalmen te zingen." De meeste leeraars dachten er evenwel anders over, wedijverden in het plegtig en statig inwijden van orgels, en vervulden alzoo de profetie van vader Voetius:

"dat men zich met orgeltoonen niet alleen zou vergenoegen, maar de plegtigheid met een concert der instrumentaal en vocaal muziek verhoogen." Te Roodahuizen ving den 10en Junij 1785 de godsdienstoefening aan met een concert, door 24 muzijkanten en 4 zangers uitgevoerd, waarna de gemeente de drie eerste verzen van Ps. 33 aanhief. Onder dit gezang betrad Johannes Jacobus Groenewoud den predikstoel "en heiligde dit speeltuig op de allerwelsprekendste wijze Gode en Zijn dienst toe." In zijne voorafspraak betoogde hij, "dat het godsdienstig psalmzingen, vergezeld met de verrukkende orgelklanken, een der voortreffelijkste deelen van den christelijken godsdienst is." Hierop volgde "een hartroerend" gebed, zong de gemeente Ps. 98 : 3 en sprak de leeraar, naar aanleiding van Psalm 100, over "den oorsprong der zang- en speelkunst," en bewees, "dat het godsvruchtig psalmgezang ten hoogsten voordeelig was ter verheerlijking van God." Hij eindigde zijne rede met verschillende aanspraken. De nazang was Ps. 150 geheel, waarna zich het instrumentaal en vocaal muzijk wederom liet hooren. Het orgel was door Albertin van Groezen vervaardigd.

Twee jaren te voren (10 Junij 1783) had de inwijding plaats van het orgel te Oudshoorn. Te half negen ving het orgelspel aan, en traden de "representant" en de regering de kerk in. Nu werd er een zangstuk, begeleid door het orgel en andere muzijk-instrumenten, uitgevoerd, waarna de gemeente onder orgelmuzijk Psalm 150 aanhief. De predikant, Jacobus Pot, predikte over Ps. 92 : 3, 4, en liet, na de aanbeveling der armen, Ps. 133 : 1, 2 en Ps. 92 : 1, 2 aanheffen. Na het uitspreken van den zegen, liet zich het zang-collegie van Gouda, onder begeleiding van het spel van het orgel en andere instrumenten hooren. Des namiddags van drie tot vijf uren werd op nieuw door het zangkoor en de gemeente gezongen en het orgel bespeeld. Dit was het werk van H. H. Hess van Gouda, die ook door zijne schriften is bekend geworden.

Den 20en Sept. 1792 hield A. Folma, predikant te Spijk, de inwij-

dingsrede van het orgel te Bierum. Hij predikte over Ps. 92: 1—6; vooraf zong de gemeente Ps. 100, en na het eerste deel zijner rede de drie eerste verzen van Psalm 138 zonder orgel, waarop twee zangeressen antwoordden met een lied uit Schutte's Gezangen. Na het tweede deel hief de gemeente Psalm 150 met het orgel aan. De vier laatste regels werden door het orgel en andere instrumenten, zonder het gezang der gemeente, herhaald. De godsdienstoefening eindigde met het aanheffen van Psalm 98. Bij de wijding van het orgel te Ootmarsum (1711), werd het *Te Deum laudamus* aangeheven. Op deze en gelijksoortige wijzen werden in de 18e eeuw een reeks van orgels ingewijd. De oude vrees voor 't orgelspel, als of het Gode onwaardig zou zijn, was nu ganschelijk geweken, en waar de staat der kasse het gehengde, of milde gevers waren, verrees een orgel, en de gemeente loofde den Heere met orgelklanken. Aan kundige, ja beroemde organisten heeft het Nederland nooit ontbroken. Tot de laatste behoorden in de 16e en 17e eeuw Jan Pietersz en Diderik Sweelinck, beide organisten te Amsterdam; de eerste "de prince der musiciens," op wien Vondel dit grafdicht vervaardigde:

"Dit 's Swelinghs sterflyck deel, ten troost ons nagebleven;
"'t Onsterflyck hout de maet bij Godt in 't eeuwigh leven;
"Daer streckt hy, meer dan hier kon vatten ons gehoor,
"Een goddelijcke galm in aller Englen oor;"

de laatste, wiens dood door denzelfden dichter in zijn "Orgel in rouw" betreurd werd, "een man van groote capaciteiten in de eedle const." — Voorts Jan Crabbe "de geest- en konstrijke organist" te Rotterdam, dien Dullaart dus toesprak:

"Wanneer uw kunst-geleerde hand
"Op maten en op stekken springt,
"Staat kerk, gewelf en koor in brand,

"Door 't vuur dat uit de pijpen dringt,
"Het orgel blaakt van enkle vlam.
"Gestoelten, banken en portaal,
"Pilaren, zerken, koud en klam,
"Die gloeijen brandende altemaal,
"Doch niet van een verterend vier,
"Maar van 't geen in uw geesten blaakt,
"'t Welk, door zijn goddelijke zwier,
"Ons stom en stijf als marmer maakt."

Ook bloeiden toen Du Sart, organist te Haarlem, "Fenix der Maatzangers, gadeloos op alle speeltuigen," Jr. Jacob van Eck, organist, klokkenist en fluitist te Utrecht, mr. Jacob van Oort, organist en klokkenist te Rotterdam, bij wiens orgelspel een zanger in verrukking uitriep:

"O Jacob, die d'ivore fluit
"Alleen niet streelt, bekranst met palmen,
"Maar in Gods kerk het schel geluyt
"Van 't orgel blaast met hooge galmen,
"Gij blaakt mijn Geest met ziel-vermaak."

Mr. Caspar Poelgeest, organist te Franeker, door Starter "de constrycke instrumentist" genoemd; Radius, organist te Rotterdam, Hendrik Anders en H. Saly te Amsterdam; mr. Pieter de Vois, Cornelis Blanckenburgh en Cornelis Tegelenberg, de beide laatsten organisten te Dordrecht, door Margaretha Godewijck bij Amphion en Orpheus vergeleken, en zoo vele andere even uitmuntende meesters, die zich niet alleen door hun uitstekend spel, maar ook als componisten en schrijvers over de toonkunst hebben beroemd gemaakt. Zulks waren ook in de 18e eeuw de organisten en klokkenisten Pieter Begin te Nijmegen, Jan Berghuis te Delft, Daniël Bracht-

huysen te Amsterdam, Nicolaas Douwes te Tzum, P. A. Fisscher te Utrecht, J. E. Freubel te Bergen-op-Zoom, Gerard Heringa te Alkmaar, Michiel Ernst Heins te Amsterdam, A. S. Hempenius te Groningen, Joachim Hess te Gouda, Jan Looten te Midddelburg, J. T. Loonsman te Ylst, S. Meijer te Zutphen, F. Nieuwenhuis te Utrecht, J. Pothoff te Amsterdam, Hendrik Radeker te Haarlem, Jan Robberts te Rotterdam, Christiaan Frederik Ruppe te Leiden, Dirk en Hubert Cornelis Scholl te Delft, Jacob Tours te Rotterdam en anderen, wier werken nog zeggen

"Dat Holland in muzyk, niet minder als in talen,
"Door weinig ander volck in roem is t' achterhalen,
"En door de const vermaert, niet min door coopmanschap
"Zijn naem verheffen can tot op den hoochsten trap."

DE PREEKSTOEL.

In de eerste eeuwen van het Christendom hielden de bisschoppen hunne homilien van hunnen steenen zetel (cathedra, tronus) in het koor, dat door zijn ronden vorm regt geschikt was om de stem des sprekers tot de vergaderde schaar te brengen. Bij sommige gelegenheden sprak hij ook van de trappen des altaars, waar tot dat einde een vouw- of leuningstoel (faldistorium) werd gebragt. Was de kerk zeer groot of waren de hoorders buitengewoon talrijk, dan predikten de bisschoppen ook wel (b. v. Chrysostomus en Augustinus) van een verheven gestoelte (ambo), waar van de diaken of lector den Epistel en het Evangelie voorlas, en waarin de zangers (cantores) hunne plaats hadden. Dit preek-

gestoelte stond of aan het traliewerk van het koor en ontleent hiervan den naam kansel, wijl dit traliewerk cancelli heette, of midden in het schip. Aanvankelijk had elke kerk slechts één ambo, doch later twee, ook wel drie. Sommige hadden één trap, andere twee, aan de oost- en westzijde, en men hield het aftreden van den diaken langs eenen anderen weg dan zijn opstijging, voor eene herinnering van de reis der drie koningen, die langs eenen anderen weg naar hun land keerden.

Deze gestoelten namen, in de 10e of 11e eeuw, in uitgebreidheid toe, en besloegen, toen het koor met hooge muren werd afgesloten, de geheele breedte van de arcade der opening. Vele waren meesterstukken van snij- en beeldhouwkunst, en enkele worden nog in oude kerken, zoo als ten oosten van het koor van den Dom te Maintz, gevonden. Deze is uit de 12e eeuw, en in tweeën gedeeld; de eene helft bevindt zich aan de zijde van den Epistel, de andere aan die van het Evangelie. Een dergelijke halve ambo staat aan de deur der sacristy van den munster te Aken en dient nog tegenwoordig om, volgens den ouden ritus, op bepaalde tijden het Evangelie te lezen. In Italië zijn nog andere, kunstig gebeeldhouwde en rijk versierde preekgestoelten, die alleen dienden om relikwien aan de toegevloeide schare te vertoonen.

Toen in de 13e eeuw de reusachtige Domkerken gebouwd werden, waarin de priester, wilde hij van allen verstaan worden, in het midden der kerk zijn standplaats moest nemen, en te dien tijde ook in het westen den monniken, die weleer tot den leekenstand behoorden en dus van het predikambt waren uitgesloten, het prediken werd toegestaan, plaatste men den kansel tegen een pilaar in het midden der kerk, ten einde allen den redenaar zouden kunnen volgen. Deze kansels waren van steen, ijzer of hout, en vierkant, rond, doch meestal kelkaardig van vorm, sommige beweegbaar, andere vast, en niet alleen met uitstekend beeldhouwerk voorzien, maar zelfs verguld en met elpenbeen en edelgesteenten opgelegd. De germaansche bouwstijl oefende er zijnen invloed op uit, en ontwikkelde hunne vormen naar het

streng geometrische constructie-systeem dier dagen. Ook het baldekijn of klankbord werd architektonisch bewerkt, en men metselde, tot versterking der resonnance, kleine potjes of kannetjes in de muren, gelijk men nog onlangs een menigte en van allerlei vorm in het muurwerk van het koor te Stolkwijk ingemetseld vond; doch in weerwil daarvan bleef de klagt over het moeijelijk verstaan van den spreker algemeen.

Men besteedde ook veel kunst en smaak aan de paneelen, die met beelden van heiligen en kerkvaders werden versierd, terwijl de zuil, waarop de kansel rustte, nu eens een apostel, dan een ridder, soms een groep van bijbelsche figuren of ook wel de gestalte van een draak, of een ander monster, nu en dan van Satan zelven voorstelde, de laatste om de heerschappij van het Woord van God over de magt van den duivel en de zonde te verbeelden. Boven het hoofd van den leeraar zweefde de duif, als zinnebeeld van den Heiligen Geest. Tot de oudste en schoonste middeleeuwsche kansels behooren die te Vitre en Lo in Frankrijk, der Kloosterkerken St. Benedetto bij Subiaco en St. Geminiano bij Florence in Italië, die te Kings-Sutton en Kingsbury in Sommersetshire, en te Kenton in Devonshire in Engeland, ook die in de Domkerken van Straatsburg, Weenen, Freiburg, Ulm, Regensburg, St. Goar, Moselweisz bij Coblentz, in Duitschland. In de kloosterkerken en die aan huizen belendden, stonden de kansels soms tegen den muur, en werden buiten de kerk beklommen. Voor zoo ver ons bekend is, worden in ons vaderland geen predikstoelen door ouderdom of schoonheid merkwaardig gevonden, en wordt er hoogst zeldzaam bij vroegere schrijvers gewag van gemaakt. De bisschoppen van Utrecht, of hunne suffraganen, predikten na de 14e eeuw van de trappen van het altaar, en vermoedelijk dagteekenen de preekstoelen eerst uit de volgende eeuw, na het inkomen der moderne devotie, toen de klerken, naar het voorbeeld der collatie-broeders, zich meer dan te voren lieten hooren, en waarschijnlijk is de steenen predikstoel in de St. Nicolaas kerk te Kampen uit dien tijd. In die eeuw ontmoette men niet slechts steenen, maar ook fraai gebeeld-

houwde preekstoelen in de kerken, gelijk uit verschillende rekeningen van hout- en snijwerk blijkt. Ook vond men in vele kerken kleine kelkvormige stoelen met en zonder baldekijns in de nevengangen, en soms meer dan een, die naar andere gedeelten der kerk, ook wel eens buiten het gebouw gerold werden. Vele dezer kansels zijn, daar zij zeer eenvoudig en zonder sieraad waren, ongeschonden in de kerken gebleven, en dienden nog lang na de hervorming om te prediken, later om te catechiseren, huwelijken in te zegenen, en op de promotie-dagen der latijnsche school, om te oreren en declameren. Zij stonden meestal op het koor.

In de 16e eeuw werden, zoo in Belgie als in Nederland, prachtige gestoelten voor onze kerken vervaardigd, o. a. die te Delft, Dordrecht, Haarlem, Schoonhoven, 's Hage, Amsterdam, enz. Zij waren rijk met beeldhouwwerk versierd en geheel in den smaak van den tegenwoordigen tijd. De beeldstormers spaarden ze niet: sommige sleepten ze uit de kerken, sloegen ze in stukken, die ze verbrandden, of zij beroofden ze van beeldwerk en van hunne kunstige paneelen. Welligt draagt nog wel deze of gene preekstoel in onze oude kerken er de jammerlijke sporen van.

De eerste Hervormers predikten in loodsen, schuren, op werven, soms op kerkhoven en buiten de poorten der steden, en wanneer zij minder gevaar duchtten in pakhuizen of afgelegene woningen. Een opgehoopte hoogte van zoden of een steenen bank, een in haast vervaardigd en ligt opgetimmerd "huiske", waren de kansels; soms stonden zij achter trommen, en in of achter vaten. Zoo predikte nog in de 17e eeuw Henricus Hermannius, te Veendam, in een boerenschuur. Hij zelf stond in een oud vat, en de gemeente zat in het hooi of op opeengetaste bossen stroo.

De R. C. leeraars behoefden geen lezenaars om Bijbel, preek of schets op te leggen: zij spraken, zonder iets voor- en alleen met een crucifix nevens zich, voor de vuist; doch de Gereformeerden hadden een plaat of lezenaar, die in de 17e eeuw van mahonijhout of koper, soms zeer kunstig werden vervaardigd, en op een der symbolische dieren, een

leeuw, adelaar of pellikaan rustten, voor zich. Nevens hen stond een zandlooper, wijl de preek, op meer of minder zware boeten, binnen een bepaalden tijd moest eindigen en men geen uurwerken in de kerken vond. Achter den prediker zag men geen knop om den preekhoed aan te hangen. Hij hield den hoed op het hoofd, en nam hem alleen wanneer hij den tekst voorlas of bad af. De toehoorders bleven ook allen, uitgenomen bij de genoemde gelegenheden, gedekt. Al de leden der synode van Dordrecht, zelfs de praeses, zitten met gedekte hoofden, even als de advocaten op de pleitrolle van Holland, en kinderen op de school, die alleen wanneer de meester hun de les overhoorde, den hoed afzetten. Groette men, dan boog men niet alleen zeer diep, maar hield den hoed hooger of lager, naarmate de rang van den persoon was, dien men eer bewees. Tot vreemdelingen sprak men gedekt. "Der Huht, das Zeichen ihrer Freyheit mögen sie (de Nederlanders) so genaú auf den Kopf haben." Vele preekstoelen kregen eerst in het laatst der 16e eeuw klankborden of baldekijns, die soms een breeden rand hadden, waarop een schriftuurplaats of een gulden spreuk was geschilderd, gelijk b. v. de stoel te Rijnsburg, waarop men las:

"Door kraght van Godes geest Vermeerde Christi looten,
"Gevoedert met het merg Der onvervalschte leer,
"Dat wel in korte tijdt, Mij tweemaal zag vergrooten,
"Lof zij wel Christi knecht, Maar God vooral de eer."

Vergroot 1660.

Wat den stand der preekstoelen betreft, deze was zeer verschillend. Zij werden dáár geplaatst, waar de leeraar het best kon verstaan worden, in het schip, tegen den wand, tegen het koor, door een hoogen houten of steenen muur van het schip afgesloten, onder het orgel, dat dan tevens tot klankbord diende. Het herhaaldelijk verplaatsen der predikstoelen was oorzaak, dat men niet zelden de graven der predikanten te vergeefs aan hun voeten zocht. Dáár toch werden

zij van den aanvang der reformatie af begraven. Hier was de plaats der eere, waar ook Geiler van Kaisersberg, Luther, Brentius en honderden anderen rusten.

Gedurende de 17e eeuw wordt van geen inwijdingen van preekgestoelten melding gemaakt, maar in de 18e eeuw werd er geen gebouwd, die niet door gebed en leerrede werd ingezegend. Zoo wijdde o. a. Imo Nauta, in 1756, den preekstoel van Burum met eene leerrede over Ps. 89: 16, in 1759 die van Monnekezijl met eene over Jes. 52, 7, Adriaan Verster dien der Groote-kerk te Dordrecht, den 31 October 1756, met eene over Jes. 11 : 3 plegtig in. Voor zoo ver ons bekend is, zien geen der bij die gelegenheid uitgesproken leerredenen het licht; maar wel de inwijdingsrede van den predikstoel der Luthersche kerk te Enkhuizen, door Henricus Hageman, den 13 November 1734 gehouden. Zij voert tot titel: "Habakuks wagttoren en vesting, kerkreden over Habakuk 11 : 1, waerbij komt de zevenjarige wagter ingehuldigd op zijn nieuwe wagttoren, vertoont in een digtmatige uitbreiding omtrent deszelfs over konstige en zinrijke historiën, benevens een korte uitlegging van ieder stuk in 't bijzonder."

Reeds beklaagde zich een leeraar in den aanvang der 18e eeuw over het "toenemend aantal der kerkelijke feesten, die welhaast dat der huisselijke (openbare waren toen zeer zeldzaam) scheen te zullen evenaren." Doch zijne stem was als die eens roependen in de woestijn; men hield niet slechts inwijdingsreden van kerken, orgels en preekgestoelten, maar zelfs van regeringsbanken en lichtkroonen. Was er een nieuwe galerij gebouwd, "opdat zij de naar haar vluchtende mogten ontvangen," wijl het gebouw te klein was om de menigte te bevatten, men wijdde ze in; was er een stuk aan de kerk gevoegd of "waren (naar den kerkstijl dier dagen) de pennen losgerukt en de tenten uitgespannen, opdat heilbegeerige zielen naar die redelijke en onvervalschte melk binnen de poorten van het Huis des Heeren verblijf mogten nemen, en alzoo het voedsel voor hare eeuwige zielen ont-

vangen," er mogt geen inwijdingsrede ontbreken. Toen in 1742 de kerk te Wanneperveen vergroot was, wijdde haar W. J. van Eerten des voormiddags met eene leerrede over 2 Sam. 7 : 29 en des namiddags met eene over Jer. 7 : 1 plegtig op nieuw in. Zelfs werden de orgels, wanneer zij van de eene kerk in de andere verplaatst werden, op nieuw ingewijd, zooals het beroemde Haarlemsche orgel, toen het in Nov. 1790 uit de Groote- in de Nieuwe Kerk was overgebragt, door A. Rutgers. Doch keeren wij tot de preekstoelen terug. Sommige werden door gemeenteleden gesticht, wier familiewapen dan hier of daar werd aangebragt, of wier rijke gift in dichtmaat, op een bord, nevens den stoel werd vermeld. Zulk een bord hangt nog heden tegen den wand der kerk te Kimswerd, waarop men leest:

"Roemt men vrij godsdienstig werk,
"IJda Tjaerda uit ter mate
"Godsdienstlievend schonk dees kerk,
"Dit gestoelte en VIII ducaten,
"Jaerlijks tot het onderhoud
"'t Kerkvoogdijschap aanbetrouwd.

"Ook besprak ze uit haer vermogen
"Met een Krist'lijk mededogen,
"Daerbij XX ieder jaer,
"Door Diakenen te geven
"Hen die hier in armoe leven,
"Roemt deez' IJda, Kristenschaar!

Deze IJda was het eenig kind van Hopman Epe Feyes van Heemstra en van Ebel Taeckes van Heemstra. Zij werd te Kimswerd op Bongastate geboren, huwde Johannes van Tiara en overleed in 1650.

Onder de prachtigste preekgestoelten rekent men die van Dordrecht, Amsterdam, Zwol en Bolsward. Die in de Groote- of St. Martini-

kerk te Bolsward, acht men de schoonste en grootste van geheel Friesland. Hij werd in 1662 vervaardigd en is versierd met allerlei lofwerk van bloemen, vruchten en dergelijken, de vier jaargetijden voorstellende, en wordt gedragen door twee arenden (het wapen der stad), in wier midden zich een genius bevindt, waarvan men niet ligt de wedergade zal vinden. Deze stoel wordt echter nog overtroffen door dien in de St. Michiels-kerk te Zwolle, waaraan Adam Sthaas zes jaren (1617—1622) arbeidde. De hemel is met prachtig lofwerk der schoonste beeldhouwkunst versierd, ook de stoel zelve met het voetstuk is schier onovertrefbaar schoon gebeeldhouwd; vooral wordt het oog geboeid door het ingebeitelde koord langs den opgang der kunstig uitgesneden trappen, stellende een kabeltouw voor, welks sierlijke knop door anderen te vergeefs werd nagebootst. Ook de mahonyhouten preekstoel in de Nieuwe kerk te Amsterdam is een meesterstuk der beeldhouwkunst van Albertus Vinckerbrinck. Onder aan ziet men in vier vakken de vier Evangelisten, en nevens die vakken de Sterkte, het Geloof, de Liefde, de Hoop, Geregtigheid en Voorzigtigheid afgebeeld. Hooger op zijn de zeven werken van barmhartigheid voorgesteld. Het klankbord is rondom met fraai loofwerk versierd en draagt een toren met verschillende ingangen, waarop kleine beeldjes schijnen te wandelen. De leuning van den trap is met wijngaardbladeren doorwerkt, en het bovenste gedeelte stelt een dik bogtig touw voor, dat zoo kunstig uit hout gesneden is, dat het van hennip schijnt gedraaid te zijn.

Die van Dordrecht, door kunstregters "een pronkjuweel van hooge waarde," "een uitstekend en onvolprezen gewrocht der menschelijke kunst," "een werk, de beste Italiaansche meesters waardig" genoemd, werd naar het model van den amsterdamschen timmerman Jan Havenaer, door den beroemden Asmus Trauen in marmer bewerkt, is uit éénen steen gehouwen, wordt langs tien marmeren trappen met fraaije halfrond koperen leuningen beklommen en is met zijn piedestal, die ruim de helft van de hoogte van het geheele werk heeft, tien voet hoog

en van boven vijf voet en vijf duim breed. Op den benedensten grond breidt zich het voetstuk tot vijf voet vijf duim uit en versmelt zich aan den bodem van den preekstoel zelven. Aan het bovenwerk van den stoel ziet men een vierkant, doch met zijne afgesneden hoeken, die eenigzins buitenwaarts uitspringen, is het een achtkant. In deze vier afgesneden hoeken staan een gelijk getal termen, het Geloof met een bijbel, de Hoop met een anker, de Liefde met een vlammend hart, de Standvastigheid met een pilaar tot zinnebeeld. Op drie der vlakken of breede zijden van het ligchaam van den stoel zijn zoo vele gebeurtenissen van het Nieuwe Testament in verheven beeldwerk of basrelief uitgehouwen. Op de voorzijde ziet men den doop van Christus in den Jordaan door Johannes en het nederdalen van den Heiligen Geest in de gedaante eener duive; op de regterzijde den Zaligmaker in den tempel onder de leeraren, en hen ondervragende; aan de deur de bergpredikatie; de vierde of achterzijde, naar den kerkpilaar gekeerd, waaraan de stoel gehecht is, is blind. De mahonyhouten, met bevallig loofwerk versierde hemel of kap, prijkt met een sierlijken toren of koepel van hetzelfde hout, welks zamenstelling of bevestiging voor een groot kunstwerk wordt gehouden, daar het groote gevaarte geen andere vastigheid heeft dan tegen den ronden pilaar, die den stoel tot steun verstrekt. Hij is door den beeldhouwer Gerrit van der Waal, naar de ordonnantie van den timmerman Jan van der Linde, uitgevoerd, 13 of 14 voet breed, en de koepel omtrent 31 voet hoog. In het midden van zijn front prijkt het wapen van Herman van der Vught, in 1744 overleden, uit wiens legaat, groot *f* 20,000, ook deze stoel werd bekostigd. Ook de predikstoelen te Wateringen, (weleer te Honsholredijk), Middelburg en Zierikzee werden om hunne schoonheid geroemd. Uit het voetstuk van den laatste rijzen zes beelden, die in verschillende houding den stoel torschen. Deze is met gedraaide pilasters, en rondom in zijne vakken met loof-, rand- en beeldwerk versierd. Op de doorluchtig gesneden leuning van den trap ligt een zeer natuurlijk nagebootst kabeltouw. Boven het met sera-

phijnen en bloemfestoenen omringd gehemelte prijkt een weergaloos, met den hamer gedreven kroon van loof- en bloemwerk. Vooral trekt het verguld ijzerwerk ter ondersteuning van den lezenaar voor den bijbel, aan de voorzijde van den stoel, aller aandacht.

Op titelplaten van oude boeken (want andere afbeeldingen zijn er niet, of ten minste ons onbekend gebleven), zien wij mannen en vrouwen door elkander, rondom den predikstoel, in allerlei houdingen staan en zitten, doch wij missen er het hekje, dat, in oude actaboeken, ook staketsel of cancelli genoemd wordt. Te Dordrecht werd het reeds kort na de invoering der hervorming in de Groote-kerk gevonden, en in 1579 werden aldaar "Hermannus (Herberts) en Marcellus (Marcelli) geordonneert om in de vergaederinge van de kerkmeesters in de Groote-kerk, in praesentie van den burgemeester aen te geven, dat het nodig zal zijn een staeketsel te maeken om den predickstoel in de Augustyne-kerck en dat zy daer toe willen bevoordelijck zijn." Volgens eene aanteekening uit de vorige eeuw, moest dit hekje de plaats van de cancelli der oude kerken vervangen. Binnen het koor, door tralies van het schip gescheiden, moesten alle heilige handelingen verrigt worden en stonden de zetels der geestelijken. Zoo werd ook, nadat de koren de gemeente niet meer konden bevatten, binnen het hekje gepredikt, gedoopt, het avondmaal gevierd, de H. Schrift voorgelezen en zaten daar de leden van den kerkeraad, soms ook de kerkmeesters, benevens de predikantsvrouwen. Eerst later werd de nachtmaalstafel tegen het koor geplaatst en ook aan anderen het zitten in het hekje veroorloofd. In den aanvang had elke predikant en kerkeraadslid zijn vaste zitplaats; later mogt ieder gaan zitten, waar hij wilde. In de dordtsche en leidsche kerkelijke acten, vooral der 17e eeuw, komen verschillende reglementen nopens het zitten in het. hekje voor, 't geen soms tot hevige twisten aanleiding gaf, waarbij niet zelden de beslissing van den magistraat werd ingeroepen. Zoo de predikstoel tegen den wand stond, traden de kerkeraadsleden uit het consistorie, doch het vulgus profanum uit het schip der kerk door een poortje het hekje binnen.

Dit poortje was soms, even als het hekje zelve, met kostelijk beeldhouwwerk overladen, en doorgaans van hetzelfde hout als de predikstoel, zelfs van mahonijhout vervaardigd. Wanneer er een aanzienlijk huwelijk werd ingezegend, dan was het met groen en bloemen versierd en zóó fraai opgeschikt, dat het der gemeente ergernis gaf: ook bij een statie-doop, b. v. van een burgemeesterlijk of raadsheerlijk kind, droeg men het met groote zwier en pracht en praal door die poort in het hekje, waar dan de doopplegtigheid plaats had. Men achtte het een groot voorregt een zitplaats in het hekje te mogen erlangen:

"Wel zuster, waar van daan? — 'k Heb in het hek gezeten
"En 't beste van den room uit 's Leeraars mond gegeten."

Het was, "hoe digter bij den preekstoel, hoe nader bij den hemel" en onstichtelijk en ergerlijk te zien, hoe jonge en oude vrouwen elkander er in verdrongen, zelfs al stompend zich een weg baanden naar de Tafel des Heeren, om het brood des levens uit de handen van den geliefden leeraar zelven te ontvangen. "Men sluit den Afgod uit, men sluit den Afgod binnen."

DOOP- EN AVONDMAALSGEREEDSCHAP.

In de eerste dagen des Christendoms achtte men elke plaats, waar de doop (bij indompeling) voegzaam kon geschieden, gepast en geschikt. Johannes doopte aan den Jordaan, de diaken Philippus op den weg naar Gaza, Petrus, volgens Tertullianus, in den Tiber, anderen in een privaatwoning, zelfs in gevangenissen, catacomben en graven. Noch de ligging des oords, noch de natuur van het water kon in het wezen der heilige handeling verandering

aanbrengen, en in de apostolische dagen baarde het geen verschil, "of iemand in de zee of een poel, in de rivier of bron, in een meer of gracht werd gedompeld." Intusschen lag het in den aard der zaak, dat de doop der volwassenen niet in de vergadering der geloovigen zelve kon plaats hebben; men leidde derhalve de aanstaande doopelingen naar deze of gene plaats, waar zich eene voegzame gelegenheid tot onderdompeling aanbood. Dit duurde tot dat er prachtige en uitgestrekte kerken verrezen, waarbij men bijzondere gebouwen voegde, waarin de heilige plegtigheid kon verrigt worden. Zij werden baptisteriën of doophuizen genoemd, hadden eerst een ronden, later een vier- of achthoekigen vorm, waren met een koepel overdekt en door een overdekten gang van de kerk gescheiden. Daar in de vroegste tijden slechts op bepaalde tijden de doop werd bediend, en derhalve het getal der doopelingen doorgaans zeer groot was, moesten zij zeer uitgestrekt zijn, en daar alleen de bisschoppen de heilige handeling mogten verrigten, werden zij ook tot woning voor hen ingerigt. Zij dienden tevens tot het geven van onderwijs aan de catechumenen en, gelijk te Constantinopel, tot het houden van kerkvergaderingen. In den regel hadden deze doophuizen twee afdeelingen, voor de mannelijke en vrouwelijke doopelingen, en stond in elke afdeeling de doopbron of doopvont. Deze was van steen, stond boven of beneden de oppervlakte van den beganen grond en had later zeven trappen; langs drie daalde de doopeling in den vont en langs drie steeg hij er uit op, terwijl de zevende de bodem der kuip was, waarop de doopeling stond, wanneer de bisschop, door het driemaal indompelen van zijn hoofd, de plegtigheid verrigtte. Dat zevental had eene symbolische beteekenis (de zeven scheppingsdagen). De vont of vaas was niet zelden een zeer uitgestrekte diepe kom, zelfs zóó, dat men in een doopvont van paus Damasus naar een daarin gevallen knaapje een uur zou hebben moeten zoeken, eer men het vond.

De doopvont was van steen; "want uit steen welt het water voort, en Christus is niet alleen de bron van levend water, maar ook de hoek-

steen," en met verschillende symbolische figuren of geschiedenissen uit de Heilige Schrift — zoo als het hert, — een zinnebeeld van 's doopelings geestelijk verlangen (Psalm 42 : 1), een visch, een lam, den doop van Christus in den Jordaan — versierd. Boven de vont mogt de gouden duif, het zinnebeeld van den Heiligen Geest, niet ontbreken. Toen de kinderdoop in de 5e en 6e eeuw meer algemeen werd, moest er noodwendig eenige wijziging in de doopbediening gemaakt worden. Zwakke en zieke kinderen konden den door de kerk bepaalden tijd niet afwachten, en daar de bisschop niet in elk dringend geval bij de hand kon zijn, zoo verrigtten priesters, met diens toestemming, de heilige plegtigheid, ook in andere dan bisschoppelijke kerken. Zulks geschiedde echter niet zonder tegenkanting der conciliën, die zelfs priesters, die een kind niet tusschen de paasch- en pinkster-vigiliën (den tijd voor het doopen bepaald) doopten, met een excommunicatie van drie maanden straften. Later moesten zij echter toegeven, ook wijl het volk een vooroordeel tegen den doop op de door de kerk voorgeschreven tijden had opgevat. Sedert plaatste men de doopvonten aan de westzijde van den hoofdingang der kerken, en ging de naam van het doophuis of de doopkerk op de vont over. Men gaf meestal aan deze doopvonten den vorm der baptisteriën. Zij waren dus koepelvormig, vier-, zes- of achthoekig, de laatste met toespeling op de octaven der christelijke feesten of mystisch symbool der eeuwige heerlijkheid. Sommige waren twaalfhoekig, en een te Rouaan had den vorm van een graf, zinspelend op Romeinen 6 : 4. In weerwil der algemeene invoering der doopvonten, ging men echter voort nevens de cathedralen doophuizen of doopkerken te bouwen, zelfs nog in 1822 bij die te Spiers.

Ook in ons vaderland werden ze aan de oudste cathedralen gevoegd. Zoo verbond Willebrord er een aan de St. Salvator-kerk te Utrecht. Ook was de St. Walburgskerk te Groningen, slechts op eenige voeten afstands van de St. Maartens-kerk, oorspronkelijk een doophuis. In kerkelijke rekeningen der 15e en 16e eeuw wordt van "doophuizen,

7

doophuuskens en doopkapellekens ter Groote- en Nijewe-kerk" te Dordrecht gewag gemaakt. Hieruit en uit de vermelding van het bouwen van een „nyeuw huuske ter Augustijnen," zou men opmaken, dat ze ook aan parochie-kerken werden gebouwd, tenzij ze slechts doopkapellen in de kerk waren, gelijk men ze nog heden met of zonder vonten er in vindt te Amsterdam, 's Hertogenbosch, Breda, Bommel, Leiden, waar de roomsche koning Willem II een prachtige doopkapel in de St. Pieterskerk liet stichten. Veelal stonden de vonten aan den westelijken ingang der kerk, — dewijl de doop het zinnebeeld was der intrede in het rijk van Christus — b. v. te 's Hertogenbosch, Zutphen, Ermelo, Eepe, Ter Wolde, later nabij het koor (b. v. te Kampen). Vele zijn nog, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk aanwezig, in de kerken zelve of op kerkhoven, half of geheel onder den grond, waarin zij, ten tijde der hervorming, waarschijnlijk uit vrees voor heiligschennis, gedolven werden. Zoo ontdekte men voor eenige jaren, in den bodem der afgebroken kerk te Oudewater, een fraaije achthoekige doopvont van blaauwen steen met ronde vochtholte. Aan het gewelf was de duif, het symbool van den Heiligen Geest geschilderd. Te Nieuw-Loosdrecht vond men er een in den pastorij-tuin, te Almen onder den vloer van den kerktoren. Andere dienen tot troggen en voederbakken, of om het water uit de kerkgoten op te vangen, of om messen te wetten. Die van Eenrum dient tot het bewaren van cement in een timmermans-winkel, die te Doorn tot voetstuk van den predikstoel, die even buiten het dorp Vreeland tot schrampsteen, die te Brummen staat in een bosschaadje der villa de Groote Zegerij. Zij behooren tot verschillende tijdvakken, zelfs een enkele tot de tiende-, meerdere tot de elfde- en twaalfde-, die te Kampen tot de zestiende eeuw. Zij zijn van blaauw arduin, bentheimer zandsteen of andernachsche lava (zoo als die te Eemrum), de oudste met zeer ruw beeldwerk, die van Kampen met kraallijsten en tootboogjes aan de zijden, andere met enkel lijstwerk, die van Bommel met heidensche-, die van Loosdrecht met aan het heiden- en christendom ontleende voorstellingen versierd.

In de kerk te Bayum bevindt zich nog heden een soort van vierkante steenen kist, met een rond gat en deksel met eenige puntbogen versierd, geel en blaauw geschilderd, waarop men het volgende opschrift in gewone schrijfletters leest:

"Dit is Bajommer vont,
"die vergeten lag in de grondt,
"is 1668 wederom opgerecht,
"omdat daar veel van werdt gezecht.
"God wil ons land en Dorp bewaren
"voor bijgeloof en afgoderien.

Zij was, volgens den heer Eyck van Zuilichem, nimmer een middeleeuwsche doopvont. Ook is, volgens hem, de doopvont te Hoogwoud niet gebruikt bij den mislukten doop van koning Radboud door bisschop Wulfram, en niet, gelijk men wil, uit de 8ste maar waarschijnlijk uit de 14e eeuw.

Ook in Frankrijk, Belgie en Duitschland zijn een menigte kostbare middeleeuwsche vonten aanwezig, en in het laatstgemelde land wenschte de hoogleeraar Reinbeek, dat men de indompeling weder invoerde, en alleen in koude landen het besprengen behield.

Vóór de hervorming hadden de meeste der groote kerken in de steden van ons vaderland koperen doopvonten, van welke echter de meeste, even als zoo vele orgels en klokken, ten behoeve er van versmolten zijn. Daartoe behoorden o. a. die der Groote-kerk te Haarlem, in 1422 te Mechelen, die der Nieuwe kerk te Delft, in 1439, en der Oude-kerk in 1531 te Amsterdam gegoten.

Enkele zijn nog bewaard gebleven, zoo als te Breda, Zutphen en 's Hertogenbosch, die rijk met beeldwerk zijn versierd, en wier zware deksels door ijzeren kranen kunnen op- en zijwaarts geschoven worden.

Die van 's Hertogenbosch is, volgens de beschrijving van Coppens, "een aanzienlijk werk, met verscheidene koperen beeldjes versierd,

en weegt 2594 oude ponden. Het deksel, in den vorm van een torentje, weegt ruim 1000 pond, en wordt door middel van een ijzeren werktuig verschoven. De vont stelt het waschwater van Bethesda voor. Het waterbekken wordt gedragen door zes koperen beelden van melaatschen en gebrekkigen. Op het deksel verrijst een baldekyn uit verschillende verdiepingen bestaande. In de onderste wordt de doop des Heeren door den H. Joannes voorgesteld, het kleed des Verlossers wordt door een Engel gedragen: in eene volgende verdieping ziet men den H. Joannes, evangelist, en een bisschop. Vroeger bevond zich daar ook het beeld der H. Maagd. Hooger troont in eene tent de Hemelsche Vader, terwijl het geheel wordt bekroond door een pelikaan, het symbool van den Verlosser en van den doop. Op den rand van het deksel staan de zinnebeelden der vier Evangelisten: als handvat is daarbij ook nog aangebragt het beeldje van een werkman. Het zware deksel wordt verplaatst door een hefboom, die een driehoek, uit de hand gesmeed, in beweging brengt. Op den voet der vont is een vrouwenbeeld gegraveerd met een spreukband in de eene, en een schild in de andere hand: de letters van den spreukband zijn niet meer zigtbaar, en in het schild staat het wapen van Maastricht. Zij is in 1492 gegoten door meester Aert of Arnoldus, een bekend geelgieter uit Maastricht, die in zijn vaderland de bronzen sieraden tot stand bragt, op het voormalig koor der kerk van St. Servaas, en voor de kerk der Franciscanen een grooten kandelaar met zeven armen vervaardigde." Ook in de kerk van St. Martyn te Wijck-Maastricht wordt een schoone gothische doopvont gevonden, in 1489 door Jan van Venlo gegoten. Het ronde bekken dezer vont is versierd met engelen-koppen, in den vorm van waterspuwers, het deksel, een werk zonder smaak en zonder waarde, dagteekent van 1717.

De meeste onzer eerste hervormde leeraars hadden korter of langer tijd te Heidelberg gestudeerd, of in den Paltz het predikambt bekleed. Niet te verwonderen dat zij ook het uitwendige van den eeredienst in hun vaderland naar dien van den Paltz inrichtten, en alzoo ook de

tinnen doopborden, die aldaar sedert de regering van Frederik III de steenen en koperen vonten vervangen hadden, invoerden. Zulke borden of bekkens trof men dan ook schier overal in het laatst der 16e eeuw, zoo ten platten lande als in de steden van Nederland aan, doch zijn sedert allengskens door koperen en zilveren vervangen. Meest alle waren met bijbelspreuken, of de namen en wapens der schenkers — want meest al wat tot den heiligen dienst behoorde was door de geloovigen geschonken — een enkel was met loof- en beeldwerk versierd. De koperen en tinnen werden aan den predikstoel of de doopbank gehecht, of, gelijk een marmeren bekken uit Friesland herkomstig, op een zoogenoemden doopstoel op de avondmaalstafel voor den predikstoel geplaatst. De zilveren bekkens, die in het consistorie of bij den koster bewaard werden, bood de laatste den leeraar, die op de doopbeurt zat, tot verrigting der heilige handeling, aan. In de 18e eeuw waren de zilveveren bekkens, ten minste in de steden, vrij algemeen, zelfs bediende men in de Groote-kerken te Dordrecht en s' Hage den doop uit gouden.

Die te Dordrecht was een erfgift van Matthaeus Coddaeus, broeder van dên beroemden leidschen hoogleeraar Willem Coddaeus, apotheker en veertig zijner geboorteplaats, waar hij den 16 Augustus 1680 geboren werd en den 28 Augustus 1744 overleed, een man volgens de overlevering zóó spaarzaam, dat hij zich het noodige onthield.

Het gouden doopbekken te s' Hage is aangeschaft uit de erfmaking van Maria de Vrieze, douarrière van Hendrik Ernst de Bertry, hofraad en resident van den koning van Polen en Keurvorst van Saxen bij de Staten-Generaal. Beide doopbekkens zijn met den naam en het wapen der erflaters versierd. Op verschillende plaatsen in Gelderland vindt men nog heden in boerenwoningen antiek koperen doopbekkens, meest alle uitnemend bewerkt en met afbeeldingen van Adam en Eva bij den boom des kennisse des goeds en des kwaads, het zinnebeeld der erfzonde, van Josua en Caleb met den druiventros, het symbool van het land der ruste, ook met voorstellingen uit het N. Testament, b. v. den doop aan den Jordaan, doch zelden met beelden van Heiligen. Diergelijke bekkens werden

sedert de 15e eeuw te Neurenburg, Augsburg en Brunswijk fabriekmatig naar bekende en geliefde voorbeelden vervaardigd en waren zelfs in de 18e eeuw een gezocht handelsartikel. Men wil dat deze bekkens door de peetooms aan de kinderen werden vereerd, toen deze in die provincie nog aan de huizen werden gedoopt. Soms versieren zij de porseleinkasten, ook wel de poffertjes kramen, zelfs dient er een in eene synagoge achter een lamp tot vermeerdering van het licht.

Later gewagen wij van de doopplegtigheid zelve en het bijgeloof er aan verbonden, thans willen wij een blik op de nachtmaalstafel werpen. Deze stond of vóór den preekstoel in het hekje of op het koor, waar de bediening plaats had. Zij was meer of minder lang naar de grootte der gemeente, doorgaans smal en met een dwaal of tafelkleed overdekt. Zulk een kleed was meest altijd door dezen of genen aan de kerk geschonken, en veeltijds van damast met bijbelsche tafereelen er in geweven: ook dekte men soms den disch met een kleed van zijden stoffe. In het midden stonden de avondmaalschotel, door borden en kelken omringd, met een kostbaren doek tot den aanvang der bediening bedekt. In de vroegste tijden van het christendom plaatste men gevlochten korven op den disch, waarin de diaken het gewijde brood legde. Nog in de 4e eeuw waren zij in gebruik, doch later werden ze door schotels van dezelfde stoffe en overeenkomstig de grootte der drinkbekers vervangen. Ook had men grootere schotels of patenen (zoo werden zij genoemd) met hengsels, waaruit het gewijde brood aan de geloovigen werd rondgedeeld. Van de zesde eeuw af, namen de schotels in kostbaarheid toe, en werden zij niet alleen van edele metalen, maar zelfs uit edelgesteenten vervaardigd. Die der Hervormden waren in den aanvang even eenvoudig als die der Roomschen vóór Constantijn den Grooten, van hout, glas en tin. Van glazen en tinnen bedienden zich vele gemeenten nog in de 17e en in de 18e eeuw, doch deze waren in de meeste steden toen reeds door zilveren vervangen. Meest alle werden door vermogende gemeenteleden, bij hunne zilveren of gouden bruiloften of bij andere gelegenheden aan de kerken geschonken of vermaakt. Zoo legateerde o. a. in 1728 Grietje

Reneman Greyd, weduwe Rengers, 200 carolus guldens aan de diaconie te Ried, om daarvoor een zilveren schotel te laten maken, waarop haar en haars mans wapen moesten gesneden worden. In vele gemeenten was alleen de hoofdschotel van zilver en waren de twee of vier borden van tin of glas. Vele onderscheiden zich door zwaarte, maar vooral door drijfkunst. Tot de schoonste behoort die van Moordrecht.

Deze prachtig gedreven schotel trok op de tentoonstelling te Delft in 1864 aller oogen tot zich. Zij is uit het eerst der 17e ceuw en door de hervormde diaconie te Moordrecht uit de nalatenschap van Adriana van Rijke, poorteresse van Gouda, aldaar den 20en October 1698 gestorven, in 1699 aangekocht. In den rand van dezen schotel, een kunststuk van hooge waarde, ziet men de volgende voorstellingen uit het leven van Jezus: de aankondiging, met het bezoek der herders, de besnijdenis, de wijzen uit het Oosten, de opdragt in den tempel, de vlugt naar Egypte, de twaalfjarige Jezus in den tempel, de doop in den Jordaan, de verzoeking in de woestijn (de duivel is hier als een monnik voorgesteld met de pooten van een vogel), de genezing van een melaatsche, de bruiloft te Kana. Binnen den rand zijn de volgende tafereelen gedreven: De intogt in Jeruzalem, het laatste avondmaal, de genezing van een lamme, de reiniging van den tempel. In het midden is een wapenschild, waarin echter geen wapen voorkomt.

In de Groote-kerk te Dordrecht gebruikte men sedert 1738 bij de viering van het H. Avondmaal een groote en vier kleinere gouden schotels, een erfmaking van Philippe Deodati, kleinzoon van den zwitserschen hoogleeraar Jean Deodati, afgevaardigde naar de synode van 1618 en 1619. Ook te s' Hage zijn in de Groote-kerk drie (een groote en twee kleinere) nachtmaal-schotels tot hetzelfde gebruik bestemd. De Zaligmaker bediende zich bij de instelling van het Avondmaal waarschijnlijk van het gewone brood zijner landgenooten; dunne langwerpige of ronde van tarwe, garst of spelt gebakken, doch toen, wijl het Pascha was, ongezuurde koeken, die niet gesneden

maar gebroken werden. Het blijkt niet dat men in den aanvang eenig verschil tusschen gezuurd en ongezuurd brood maakte, en daaromtrent eenige bepalingen bestonden. Later werden de eerste in de oostersche-, de laatste in de westersche-kerk meer algemeen, doch in de elfde eeuw ontstond er over het gebruik van beide hevige geschillen tusschen de beide kerken, 't geen ten gevolge had dat de westersche zich uitsluitend voor het ongezuurde brood verklaarde. Sedert verkreeg het nachtmaalsbrood in die kerk den vorm van een dunne vlakke plaat of klein goudstuk, dat volgens kerkelijk voorschrift van zuivere witte tarwe met water gemengd moest bereid worden, en in de middeneeuwen door oblaat-bakkers, ook wel door apothekers werd verkocht. In de eerste eeuwen van het christendom werden de oblaten met een enkel kruis, later aan de eene zijde met de letters Α en Ω (alpha en omega (Openb. I: 8), aan de andere zijde met het woord Christus, Jesus of Deus (God) gestempeld. Het Museum van Oudheden te Leiden bezit nog een stempel met de woorden εις Θεος (één is God). In de 12ᵉ eeuw drukte men op de oblaten, die toen den vorm van een denarius hadden, het borstbeeld van Christus met het opschrift Christus, of Jezus (Matth. XXII: 19). Sedert de volgende eeuw vindt men er het kruisbeeld met de letters I.N.R.J op gedrukt. Een oblaat uit de 16ᵉ eeuw, afkomstig uit de abdij van Rijnsburg, had dien stempel, welke ook heden nog in de luthersche kerk in Duitschland in gebruik is. Toen de hervormden het Avondmaal, naar de oorspronkelijke instelling begonnen te vieren, gebruikten zij gewoon tarwebrood van verschillenden vorm, doch meer breed dan langwerpig, ten einde tot reepen gesneden te kunnen worden, die bij het gebruik verbroken werden. Op sommige plaatsen liet men, in de 17ᵉ en 18ᵉ eeuw en later welligt, nog het nachtmaalsbrood in opzettelijk daarvoor vervaardigde vormen bakken; doch nimmer heeft de kerk daaromtrent eenige voorschriften gegeven. Het overgeschoten brood was in de steden voor gast- en weeshuizen, ten platten lande voor den koster. In de eerste eeuwen van het christendom be-

waarde men het voor de huis-communie der kranken, verdeelde het elders, voor zoo ver het reikte, aan de communicanten, of gaf het aan de kinderen; te Jeruzalem werd het overschot verbrand, met terugzigt op Lev. VII: 19. Gelijk in de eerste eeuw het brood door de gemeenteleden aan de kerk werd geschonken of geofferd — van daar oblaat — zoo zorgden hier en daar in ons vaderland sommige godvruchtige vrouwen en weduwen er voor, en stelden er eene eere in het met eigen handen te bereiden. — Van welk een stoffe of vorm de kelken of bekers waren, die bij het eerste Avondmaal werden gebruikt is onzeker; welligt hadden zij den vorm van een bloemenkelk, gelijk die der Joden, op hunne feestmaaltijden. Dat de stoffe eenvoudig moet geweest zijn, blijkt uit verschillende plaatsen bij de kerkvaders. De disch, schreef Chrysostomus, was niet van zilver, de kelken waren niet van goud, waaruit Jezus zijn bloed aan zijne jongeren te drinken gaf. Deze en andere getuigenissen zijn niet overeen te brengen met de legende dat de prachtige zilveren en van agaat vervaardigde bekers te Jeruzalem en te Valencia, de echte zouden zijn, die door Jezus gebruikt werden in den nacht toen hij verraden werd. Ook de schotel waaruit de Heiland het laatste avondmaal gebruikt zou hebben, en waarin later zijn bloed zou opgevangen zijn, toen een krijgsknecht hem met een speer doorstoken had, wil de legende dat zeer kostbaar, uit één smaragd vervaardigd was. Het is bekend welk een rol zij (die nog te Genua wordt vereerd) onder den naam van den Heiligen Graal in de middeleeuwsche romans vervulde, en hoe zij door Percheval werd gevonden:

"Een goet ridder was Pertsevael:
"Hi vant dat precioese Grael,
"Dat noit eer man en mocht vinden.

De eerste Christenen gebruikten bij hunne avondmaalsviering houten, glazen, hoornen en marmeren, ja zelfs gedurende de vervolgingen zilveren bekers. De laatste werden soms verkocht om verarmden

bij te staan en gevangenen te verlossen. Naarmate de eeredienst in uitwendigen luister toenam, vermeerderde de kostbaarheid der voorwerpen, die tot uitoefening er van werden gevorderd. Zoo verhaalt Chrysostomus dat geloovigen gouden en met edelgesteenten bezette kelken als offers voor den altaar bragten. In de 7e, 8e en 9e eeuw verboden zelfs de Synoden houten, glazen of tinnen bekers bij het Avondmaal te gebruiken, ja die van Londen in 1176 en van Rouaan in 1182 andere dan zilveren en gouden te bezigen, terwijl de eerbied vorderde dat het kostbare bloed des Heilands ook in een beker van kostbaar metaal bevat werd.

Even onverschillig als de eerste christenen waren de eerste hervormers omtrent "vorm en stoffe der avondmaal-bekers". "Het is (zeiden zij) nyet wanstantelick als de vaten van aerde en van luttel waerdy zijn, soo 't herte, waermede de hemelsche spijse ende dranck wort genuttigd, maer vroom en danckbaerlick is." Men vond in de 16e eeuw ze in de meeste kerken van glas, tin en in slechts enkele van zilver. Voetius, die het voor een gansch onverschillige zaak hield, van welke stoffe de schotels en bekers waren, meldt dat in zijn tijd ten platte lande meest glazen bekers werden gebruikt. Zulk een glazen beker werd door Menso Alting, hervormd leeraar te Emden, bewaard. Hij zou hem in den aanvang der reformatie gebruikt hebben, en deze berust thans in het koninklijk museum te s' Hage. Hij bestaat uit wit glas en is iets grooter en van boven iets ruimer uitloopend dan onze gewone mengel glazen. Het ligchaam is echter zwaarder van glas, om den onderkant is een geparelde rand van een duim breed, van boven een dubbele rand, voorts ziet men er op gegraveerd twee gevouwen handen, welke een zwaard vasthouden. Het opschrift luidt: Quid retribuam Domino pro omnibus quae tribuit mihi? calicem salutaris accipiam ego et nomen Domini invocabo. Ps. CXV dd necessitatem non ad voluptatem bibendum. anno 1581 Ghozen Luynge:[1]

[1] De woorden zijn ontleend aan de Vulgata. In onze Bijbelvertaling komen zij voor Ps. 116 : 12, 13. "Wat zal ik den Heere vergelden (voor) alle zijne weldaden aan

onder het woord *voluptatem* staan nog drie zwaarden geteekend.

In het kabinet van den baron van Heemstra van Froma en Eibersburen berust een kleine tinnen beker met een Christus aan het kruis en twee vrouwen er op gegraveerd. Ook deze beker is van den aanvang der hervorming en behoorde vroeger aan de hervormde gemeente te Kimswert, die, blijkens een register door Ds. Timannus Obbonis, in 1614 gesticht, toen nog zeer klein was en slechts enkele communicanten had.

Ook de avondmaalsbekers werden zeldzaam uit kerkelijke fondsen aangekocht, maar door lidmaten bij plegtige gelegenheden aan de kerk vereerd of wel vermaakt.

Eenige zilveren bekers uit den aanvang der hervorming werden weleer bij aanzienlijke familien gevonden; doch zij zijn meerendeels onder de fransche heerschappij versmolten. Vroeger was er een te Vlissingen, met het jaartal 1571 en het randschrift Joh. VII: 37, "Zoo iemand dorst die kome tot mij en drinke." Op dien van Doetichem staat het jaartal 1595 en "Ecclesia Doetinchemensis." [1]

Zij voerden de namen en wapens hunner gevers, meest aanzienlijke gemeenteleden, doch soms de leeraars der plaats zelve. Zoo schonk Petrus Arundeus, predikant te Englum, 200 carolus guldens aan de classis van Leeuwarden om daarvan 2 zilveren bekers te laten vervaardigen, en een aan zijn eerste gemeente te Makkinga (1703). Op de beide eerste las men "eo prosequimini me." Ook Petrus Gardingius vereerde er een aan zijne gemeente te Herbayum (1719).

Sommige bekers hadden zilveren deksels, b. v. die der hervormde gemeente te Petersburg, een geschenk van den hollandschen koopman Bartholomeus Borst (1718), met een gedreven slagtbank, waarop een lam ligt, er boven. Hij was van binnen zwaar verguld.

---

mij (bewezen)?" "Ik zal den beker der verlossing opnemen en den naam des Heeren aanroepen."

De bijgevoegde woorden duiden aan: Uit dezen beker moet voor een noodwendig gebruik, niet tot het genot gedronken worden.

[1] De gemeente van Doetichem.

Zulk een afbeelding drukte men ook op de parolen of loodjes, die hun welke ten H. Avondmaal wilden komen, aldaar gegeven werden. Dergelijke loodjes reikte men ook in sommige waalsche gemeenten hier te lande aan de communicanten uit, die ze bij het naderen tot den H. disch in eene bus wierpen. Voor zoover mij bekend is zijn deze niet afgebeeld, gelijk de presentie-loodjes, die weleer aan geestelijke- en wereldlijke koorbedienden in de R. kerken werden uitgedeeld, en later door den penningmeester tegen gangbaar geld werden ingewisseld.

Dordrecht, de zetel der rechtzinnigheid, en s' Gravenhage, de residentie van den Stadhouder, muntten boven alle overige steden ook in pracht en kostbaarheid van bekers en schenkkannen bij het gebruik van 's Heeren Avondmaal uit.

In de Groote-kerk van Dordrecht vierde men het sedert 1738 met vier gouden bekers en een gouden schenkkan, alleen in goud ter waarde van *ƒ* 13.130, door Philippe Deodati en Matthaeus Coddaeus vermaakt; in die te s' Hage sedert 1773, met drie gouden bekers en twee zilver vergulde kannen uit de erfgifte van vrouwe de Vrieze aangekocht. Dat zulk een luister aan den eenvoudigen disch ten toon gespreid veel opzien en tegenspraak verwekte is niet te verwonderen; doch ook bij de meeste hervormden was het denkbeeld heerschende geworden: "dat men geen luister genoeg kon ten toon spreiden op den bruiloftsdisch des lams, terwijl zij, die ter bruiloft gingen, als arme zondaars, zonder heidensche praal en heerlijkheid, en daar het een maaltijd van broeders en zusters was, in hetzelfde (rouw) gewaad, ofschoon naar den stand van meerdere of mindere waarde, moesten aanzitten." In sommige gemeenten vulde men de bekers uit gewone tinnen flapkannen, ook meestal met namen en wapens der gevers, of ook wel uit porseleinen kannen met zilveren deksels. Ten platte lande schonk men nog in deze eeuw in sommige gemeenten den wijn uit flesschen, die in de kerk zelve, bij den aanvang der bediening, door den koster of de ouderlingen werden ontkurkt.

In de eerste tijden van het christendom werd het voor onverschil-

lig gehouden, met welke soort of kleur van wijn men communiceerde. Meestal gebruikte men rooden, wijl men veronderstelde dat de Zaligmaker bij de instelling zich van dezen zou bediend hebben, daar hij zeide: "dit is mijn bloed", doch men zocht het symbolische meer in het vergieten dan in de kleur van den wijn. In sommige kerken bezigde men echter witten wijn, een zinnebeeld van de grootste reinheid.

Eerst in de 18e eeuw werd door synodale besluiten bepaald, dat de kleur van den wijn rood moest zijn, 't geen door het concilie van Benevento in 1374 bevestigd werd. Evenwel bleven vele R. C. godgeleerden beweeren dat het onverschillig was van welke soort en kleur de wijn was. In de vroegste tijden werd de wijn met water gemengd, en in de 3e eeuw schreef Cyprianus dat de "calix mixta vino" niet slechts op de inzetting des Heeren en de voorschriften der Apostelen, maar ook op een bijzondere ordonnantie van Christus berustte. Zulks werd, op zijn gezag, door sommige kerkvaders en synoden bevestigd, en sedert hield men het voor een praeceptum Domini divinum. Er waren er echter, zoo in de oostersche- als westersche kerk, die deze vermenging alleen voor een kerkelijk voorschrift hielden. Hoezeer de beide kerken het hierin eens waren, zoo verschilden zij echter in de hoeveelheid water, die bij den wijn moest gevoegd worden.

De protestantsche kerk schafte terstond het gebruik van gemengden wijn af, en is, ofschoon niet zonder tegenspraak van sommigen, bij die gewoonte gebleven. In Nederland maakte men geen verschil tusschen de kleur en soorten van wijn. Men gebruikte witten, rooden, zoeten en zuren naar keus. Te Dordrecht werd de wijn van den aanvang der reformatie af door de stad betaald, en door twee ouderlingen bezorgd. Sedert 1656 stelde de Oud-raad een vasten leverancier aan, en in 1672 bepaalde men in plaats van rijnschen, franschen wijn te gebruiken, doch niet meer dan voor het gebruik noodig was en het overschot aan de huisarmen en gasthuizen te schenken. Ook voor de synodale en classicale vergaderingen werd de wijn

door de stad bezorgd. In 1573 bragt de thesaurier voor wijn bij het Avondmaal 1 £ 3 S, in 1619, 478 £ 2 S. 6 gr. in rekening. De maaltijd in 1619 door de stad aan 130 leden der synode gegeven kostte haar ƒ 1219.18. Ook in andere steden zorgde de magistraat voor den nachtmaalswijn, en te Leiden verzocht hem de kerkeraad (1649) spaanschen wijn, die ook elders werd gebruikt, te mogen hebben. Het overschot werd in 1658, en lang daarna, aan zieketroosters gegeven, gelijk zij zeiden voor de kranken. Toen gebruikte men daar nog tinnen bekers en borden, en eerst op het jaar 1752 wordt vermeld, dat er zilveren aan de Pieters- en Hooglandsche kerken werden vereerd. In sommige vaderlandsche gemeenten had de kerkeraad de onhebbelijke gewoonte na de plegtigheid den overgeschoten wijn in de konsistorie uit te drinken, of naar huis mede te nemen. Het overschot in de bekers behoort thans den koster, en de niet geopende flesschen keeren in den kelder der pastorij terug. Het kwam ons niet voor dat er andere drank dan wijn in onze kerken werd gebezigd, doch in Zweden had er in 1534 een pennestrijd plaats, de liquoristische oorlog geheeten. De bisschop van Westerras had namelijk, bij volkomen gebrek aan wijn, het gebruik van melk, bier, mede of een anderen drank veroorloofd, doch de aartsbisschop van Upsala zulks afgekeurd: liever wilde hij geen avondmaal vieren dan tegen de instelling handelen. Dit geschil liep zeer hoog. In Duitsclanhd werd even als in Nederland witte en roode wijn gebruikt.

Het is niet in den wijn, noch in het brood gelegen,
Maar of het gansche hert tot Jezus is genegen,
Het brood en wijn alleen dient tot een beeld van zinne,
Het ware nachtmaalskleed, 't gebroke hart uit minne.

GESTOELTEN.

De leden der gemeente zaten in de eerste eeuwen van het christendom afgezonderd, de mannen in het zuiden, de vrouwen in het noorden, door een gordijn, voorhangsel of houten wand van elkander gescheiden. Aan den zuidelijken ingang stonden de Ianitores, en aan den noordelijken de diakonessen de wacht te houden, opdat niemand in dat opzigt de orde mogt schenden.

De catechumenen zaten even zoo verdeeld achter de geloovigen. De zitplaatsen der geestelijken waren op het koor. Later zaten zij vaak in prachtig gebeeldhouwde en met symbolische ornamenten versierde kerkgestoelten, tegen de koormuren, van de nabijheid des hoogaltaars tot het dwarsschip. Deze waren van leuningen omgeven, en konden, daar zij als klepbanken ingerigt waren, opengeslagen worden, 't geen noodig was, wijl de geestelijken, bij sommige deelen der diensten moesten staan. Zulke gestoelten vond men in Duitschland, Frankrijk, Engeland en ook in ons vaderland. Prachtige exemplaren vindt men er nog van in de St. Janskerk te s' Bosch en de Groote-kerk te Dordrecht. Ook die der abdijkerk te Egmond waren fraai bewerkt, die der kloosterkerk te Windesheim, eenvoudig en zonder sieraden. Mogelijk had men hier te lande ook zoogenoemde Levieten stoelen, zooals men die in Duitschland vond. In het voormalig klooster te Ter Apel in Groningerland, bestaat nog heden een schoone bank van dien aard van fraai bewerkte bentheimer steen. Gestoelten voor de leeken treft men in de 14^{e} eeuw. In 1359 toch twistten eenige edellieden over de plaatsen hunner banken in de kerk te Overlangbroek, en in 1393 beval de magistraat te Kampen, dat niemand eenig eigendom zou hebben aan de banken in de Lieve-Vrouwen-kerk

aldaar. Wie het eerst kwam, zou het eerst mogen zitten. Te Utrecht hadden ook de burgers hunne banken in de Buurkerk laten plaatsen, doch de magistraat liet ze wegbreken, en verbood zulks zonder zijne toestemming te doen, daar ze te veel ruimte innamen. Ook te Dordrecht stonden banken in het L.-Vrouwen koor. In 1447 ten minste werd aldaar afgeklept: "Also der beelden van de stoelen in onser vrouwen choer die noose afgesneden zyn, daer die stoelen mede gestoeffeert zyn, dat jonge boeven gedaen hebben, zo die goede luden verstaen hebben, en willen daer oft die waarheyd ondervinden en dat corrigeren alst behoort, zo waerschuwen die G. L. een yegelyk en gebieden dat elck zijne kinderen en bodekens, en die in zýnen huise met hem wonen zoo kastei en bedwingen, dat zy desgelyks niet en hantieren in de kerken, en dat zy op de kersnacht nog tot geenre tyt ongestand in der kerke tot eeniger tyd bedryven, dat willen die goede luden corrigeren, scherpelyck alst behoirt, en waert dat se die kercke scade deden, die scade zal men de ouderen met recht verhalen, waert dat die kinderen geen goed en hadden." Terzelfder tijd werd er afgeklept: „Die goede luden vernomen hebben dat die jonge boefkens 's avonds by der straten van de wynbrug ende anderswaerd veel ongestant bedryven en ook zomtyds die arme maegdekens, die om haer broot gaen, grypen en willen se betasten en spreken hun lelyck ende onnuttelyck toe, zo waerschuwen die G. L. een ygelyk en gebieden dat elck zyn kinderen en bodekens, oft die in zyn huis syn, so kastye en dwinge dat zy alzulkig niet meer en hantieren oft die G. L. dat zo scherpelyck corrigeren, dat zy andren exempel zouden wesen". Ook komen in de 15^{e} eeuw stoelen of vochten van verschillenden aard in de kerken voor. In 1457 plaatsten eenige leeken ze voor hunne vrouwen in de Kapittelkerk te Geervliet, 't welk door den deken van 't kapittel en den bisschop David van Bourgondië met kerkban en zware geldboeten verboden werd.

In den aanvang der hervorming werd er geen onderscheid gemaakt tusschen „stand en staat". Men plaatste zich, waar men wilde

en kon geen kerkelijk verbod beletten de vrouwen hare stoelen mede te nemen. Burger vrouwen plaatsten de hare nevens die der juf-vrouwen, en de schepen of raad zat nevens den werkman. Zóó was het nog op sommige plaatsen in de eerste helft der 17e eeuw, doch toen bestonden in de groote steden reeds heeren- en vrouwen-banken. In de 18e eeuw was er echter geen kerk, waar de heer, de ambt-jonkers, de magistraat, de burgemeesters, raden, baljuwen, schepenen, veertigen, achten en hoofden der schutterij en van het garnizoen, geen bijzondere banken hadden. Te Nijmegen waren er afzonderlijke zit-plaatsen voor den magistraat, de regters, den syndicus, de secretarissen, de pensionarissen, de edelluiden binnen en buiten de stad, de ordi-naire gedeputeerden en hun secretaris en de militairen boven den rang van kolonel, meest alle met baldekyns bekrooningen of huiven, waarop een of meer wapens, door hunne kwartieren omringd, in al hun kleurenpracht schitterden. Boven de regerings banken prijkten stads- of dorpswapenen, boven die der gilden hunne blasoenen. Som-mige dier banken muntten door uitstekend snij- of beeldhouwwerk uit. Op die der regering van Schoonhoven was de geheele levensgeschiedenis van den Zaligmaker uitgehouwen, ook die van den magistraat te Hoorn was met kunstig beeldwerk versierd, die van Dordrecht uit mahonyhout vervaardigd.

Doch niet alleen zorgden kerkmeesters voor de aristocratie, maar ook voor weezen, armen, bewoners en bewoneressen van godshuizen en de leerlingen van alle armen- en diaconie-scholen; ja in de meeste kerken had elk gesticht zijn bijzondere zitplaats. Aanzienlijke of Heeren-vrouwen hadden hare banken met kussens, waarop hare wapens gestikt of geborduurd waren. Zulke kussens, maar met stadswapen geborduurd, lagen ook in de heeren-banken, en op die der edellieden was hun adellijk blasoen gestikt, en op vele banken het jaar der stichting vermeld. Zoo las men aan den ingang der kerk te Twixlum: "Anno 1581 op hillige dre koningehen avent heft de Gemene van Twixlum angevan-gen deese banken te stiften in 't gemeen", en rondom den rand van

den preekstoel: "Achtyn jaeren nadat de bancken gemakt waren is de tegenwoirdige predicstohl vervaerdigt 1599, doe Pancratius (Grevius) pastor was." In het laatst der 16e eeuw begon men hier en daar stoelen te plaatsen en stoelbewaarsters aan te stellen, doch burgerlieden bragten nog hunne stoelen mede, of lieten ze reeds des morgens vroeg in de kerk brengen, en ze tot de dienst begon bewaren. Zulks was nog in het midden der 16e eeuw te Leiden het geval, 't geen die van den Gerechte bewoog den 29en Februarij 1652 het volgende besluit te nemen.

„Dewyle men gewaer werdt dat op de sondagen mitsgaders andere predikdagen, eenige vrouluyden, so door hare dienstmaechden, als eenige jonge kinderen des mergens vrouch in de Kercken de stoelen doen stellen en bewaren, die by haer gebruyckt werden om in de kercken op te sitten, ende de bequaemste plaetsen tot het gehoor daer door te doen occupeeren, ende haer op de voorgestelde stoelen verlatende, daer door dickmaels occasie nemen, om seer laet ter kercke te komen, waer door veroorsaeckt dat vele yverigen toehoorderen, niet tegenstaende tydelick ter kercke komen, niet en kennen becomen sodanige bequame sit-plaetsen, als 't behoort, waer door niet sonder ergernisse, so nu so dan eenige confusien in de kercken syn gespeurt. So hebben die van den Gerechte der stadt Leyden, alvorens gehoort het advys van den Kerkenraedt, goet gevonden by desen te ordonneeren, dat geen personen, alvorens deselfde ter kercke komen, sullen vermogen eenige stoelen ofte yet anders daer men op sitten kan, in de kercke te doen stellen en bewaren, ofte oock met andere bejaerde ofte niet bejaerde personen, dewelcke niet expresselick te kercke komen, om op dezelve stoelen tot het eynde van de predicatie te sitten, te doen bewaren, op peine dat voor de eerste reyse de voornoemde stoelen ende de gene, die deselfde bewaren, door personen, daertoe expresselick in yder kerck te authoriseren, achter aen sullen werden gestelt ende gestelt ter plaetse daer toe te ordonneren, ende voor de tweede reyse te verbeuren op yder stoel, die contrarie deser sal worden gestelt, die ofte bewaert ses stuyvers, ende te meermalen 't zelfde doende telckens twaelf stuyvers, ten behoeve der personen te dese opsichte te authoriseren".

Te Dordrecht was er reeds een halve eeuw vroeger (1596) een reglement nopens het stoelen zetten gemaakt. Met verbazing leest men in de kerkelijke acten de kleingeestige kibbelarijen, die er over het

al of niet gerechtigd zijn tot dezen of genen stoel plaats hadden, en de belangrijke geldsommen die men voor een goede plaats bood. Eerst in 1672 werd er ter laatste stede besloten zitplaatsen te verhuren, en geen andere stoelen, dan die tot de kerk behoorden, te laten bezetten, 't geen welhaast door andere gemeenten werd nagevolgd. Gedurende de 17e en 18e eeuw bleven magistraat en aristocratie hunne gedistingueerde zitplaatsen behouden. Wel werden hier en daar in 1672 en 1748 hunne wapens weggehakt, doch in bedaarder tijden of bij verandering van regering wederom hersteld. Eerst in 1795 werden ze niet alleen door het razende gepeupel voor goed vernietigd, en in sommige kerken, b. v. te Haarlem, de banken, tot dien tijd toe door de stadsregering, de stedelijke collegiën, den burgerkrijgsraad, de ouderlingen en diakenen bezeten, hun ontzegd; maar die, welke zich door uiterlijke pracht onderscheidden, werden weggebroken en door zulke, die aan al de overige gelijk waren, vervangen. Alleen de dienende kerkeraad en de leeraars behielden een vrije zitplaats, de verdere geslotene banken werden alle verhuurd.

In het laatst der 16e eeuw schijnt men het gebruik van stoven, ten minste in de kerken niet gekend te hebben, en legde men nog stroo, hooi en matten ter verwarming in de banken. In het midden der volgende zorgden de kosters voor stoven in de heeren- en vrouwenbanken. Burgervrouwen droegen zelve hare helder geschuurde kerk stoven met koperen hengsels, en meer aanzienlijke doch oudmodische poorteressen, die zich niet wel naar de nieuwe modes konden schikken, lieten de hare, die van kostbaar hout met wapens en lofwerk versierd en koperen hoeken beslagen waren, door hare maagden zich na dragen: zij zelve droegen hare in fluweel gebonden en met wapens bestikte kerkboeken aan een koord aan den arm. Eensklaps werd te Dordrecht, in 1688, door den magistraat die over alle kerkelijke ambten beschikte, en zich met alle kleinigheden bemoeide, aan de kosters der respective kerken, vermits in zekere kerk brand ontstaan was, geboden, "niemand, wie het ook zou mogen wezen,

eenige stoven of vuurpotten te geven, als alleenlijk in de banken van de Heeren van den oudenraad, achten en veertigen, mitsgaders derzelver vrouwen." Dit bevel veroorzaakte geen geringe ontsteltenis onder de deftige standen, die reeds lang van de "oudmodische stoven dragt" hadden afgezien, en zich nu verpligt zagen zich hare stoven te laten nadragen. Verzoekschriften werden bij den raad ingediend, deputatiën naar heeren burgemeesters gezonden, doch eerst drie jaren later veroorloofde men den kosters "op verzoeke der burgers en vele considerabele redenen, gedurende het wintersaisoen de gemeente van stoven te mogen voorzien, doch niet in de Augustijner kerk, wijl deze in het midden der stad stond, en door considerabele huizen omringd was."

KOORHEKKEN.

In het laatst der 17e eeuw bezocht een geleerd Duitscher onze vaderlandsche steden, en klaagde jammerlijk over den toestand, waarin hij onze kerken vond. De Gereformeerden, schreef hij, "haben eine grosse Ehrerbietung vor Gott, aber ich kann nicht wohl damit reymen, dass sie dessen Häuser so gering hälten." Hij herinnerde zich bij het bezoek onzer kerken, hoe de ambassadeur van Hendrik IV toen hem in het Escuriaal de Casa di Dios werd getoond, waarin de koningen van Spanje werden bijgezet, met verontwaardiging het paleis verliet, zeggende dat hij niets meer begeerde te zien, waar de koning in zulk een prachtig paleis, God in zulk een ellendige kerk woonde.

"An den meisten Orthen" (vervolgde hij) "sind die Kirchen ziemlich wüste und bey ihnen in geringen Werth," en hij schreef zulks toe

aan de weinige belangstelling deels der Calvinisten in den uitwendigen eeredienst en deels aan de langdurige oorlogen, die verhinderd hadden het door het woeste gepeupel beschadigde te herstellen. Inderdaad waren vele kerkgebouwen nog in een jammerlijken staat, de graftomben deerlijk geschonden, de koorhekken zwaar beschadigd of weggenomen, de prachtig gebeeldhouwde banken verwaarloosd en vermolmd, de zuilengangen met ladders, brandemmers, kruiwagens, kalkpotten, en timmermansgereedschappen gevuld, en van sommige kerken was alleen een gedeelte van het schip, van anderen het koor over en tot den openbaren eeredienst ingerigt, terwijl het overige woest en ledig, soms naar een puinhoop geleek.

Dat kon onze Duitscher niet goedkeuren, die wist hoeveel zorg en eerbied de eerste christenen voor hunne tempels hadden, hoe keizers en koningen op hunne drempels de kroonen van het hoofd namen, hoe men elk gewijd voorwerp buigende naderde, er voor nederknielde, ja de pilaren zelve omhelsde. En toch waren verre de meeste kerken, vooral in onze groote steden, niet alleen merkwaardig door uiterlijke maar ook door innerlijke schoonheid. Werpen wij het oog slechts op de koren.

Het koor, weleer het Heilige der Heiligen — waarin de koninklijke tafel stond, waartoe geen leek, alleen den keizer, die zijn plaats nabij het altaar had, de toegang vergund werd — door kostbaar bewerkte tapijten of kunstig besneden hekken van het schip der kerk gescheiden, lag iets hooger dan dit, vooral sedert in zijn verwulfsels heilige overblijfselen geborgen en aanzienlijken begraven werden, en moest langs een of meer trappen bestegen worden.

Toen de kerken aan de hervormden waren overgegaan, werden de koren, hetzij uit nog niet geheel uitgewischten eerbied voor het heiligdom, hetzij wegens de kleinheid der gemeente, in vele plaatsen voor den dienst ingerigt. Hier verkondigde men het woord, bediende men den doop, brak men het brood. Toen de gemeenten toenamen plaatste men den kansel tegen een pilaar van het schip of

elders, doch bleef er zoo lang mogelijk het nachtmaal in houden, gelijk men op kleine plaatsen nog koren vindt die alleen tot dit einde worden gebezigd, terwijl in anderen tusschen het koor en het schip een steenen muur of houten wand is opgetrokken, waartegen aan de zijde van het schip de preekstoel is geplaatst.

In groote steden vergaderden de provinciale synoden in het koor, de nationale van 1618 en 1619 werd er te Dordrecht in geopend en gesloten. Ook werden er classicale vergaderingen in gehouden, huwelijken in ingezegend, promotiën der latijnsche schooljeugd in voltrokken, zelfs geestelijke commediën in gespeeld. Hetzij uit zucht om de kostbare koorstoelen, de prachtige mausoleën, de sierlijk bewerkte met wapens, lofwerk en inscriptiën overladene zelfs koperen en marmeren grafzerken voor beschadiging te bewaren, of wel om zoo veel mogelijk de oude gothische kerken in haren oorspronkelijken vorm te bewaren: men liet de oude, soms deerlijk verminkte houten of koperen hekken, voor zoo ver de laatste niet, gelijk te Hoorn, tot geschut versmolten waren, staan, of door andere, soms van kunstig bewerkt koper, vervangen. Onder de eerste munt het koorhek der haarlemsche St. Bavo met zijn geslingerd metaal of snijwerk, dat de ten autaar voltrokken geheimemenissen voor de oogen der leeken plag te sluijeren, uit. Blijkbaar zijn deze slingers een afbeelding van het braambosch op den berg Gods, Horeb. De dorens zal men er niet te vergeefs aan zoeken, en toen ('t zijn de woorden van een onzer uitstekendste beoefenaars der kerkelijke kunst) in die schoone, hooge kerk achter de stralende koperfakkels, het H. Sakrificie nog voltrokken werd, moet menig geloovige gemeend hebben de stemme Gods te hooren, die uit het midden des boschs heeft geroepen; en hij zal geantwoord hebben. Is het haarlemsch koorhek een schoon overblijfsel uit den tijd vóór, dat van Dordrecht is er een uit dien na de hervorming. Het beslaat de geheele breedte van het koor, dat er door van het schip wordt gescheiden, rust op marmeren voetstukken, heeft aan wederzijden marmeren zuilen, en is, even als het haarlemsche, van geslingerd snijwerk, door Adriaan Krans, naar het eikenhouten model

door den beeldhouwer Michael Kalraat gesneden, gegoten. De rentmeester Roeland Nolthenius betaalde er *f* 15.171 uit het legaat van Deodati voor.

Niet minder opmerkenswaardig is het kunstig hek van gegoten koper in de Nieuwe-kerk te Amsterdam. Het rust op een marmeren balustrade en is met een zware koperen lijst versierd. Midden op die lijst, ondersteund door zes zware vierkante zuilen, tusschen welke zeventien gevlamde en veertien regte, doch kleine pilaren geplaatst zijn, staan twee Leeuwen die het stads wapen vasthouden. Alles is met loof bewerkt en dertien voet hoog. Ook het hooge koor in de Oude-kerk aldaar heeft een fraai bewerkt koperen hek, in 1682 gegoten. Aan de bovenlijst naar buiten leest men deze regels van Cornelis Schellinger, die toen het kerkmeesterambt bediende:

"'t Misbruyk in Godes kerk allengskens ingebracht,
"Is hier weer afgedaan, 't jaar zeventig en acht.

Aan de binnenzijde der lijst staat:

"Men moet, om Godes dienst en kennis reyn te houwen,
"Op 't woords grond nu voortaan, op geen menschen instel bouwen."

Boven de zijdeur van 't koor, door welke bruidegom en bruid ingaan, leest men:

"Twist, hoovaerdy end' overdaet,
"Doen dat gheen huis seer langhe staet."

en in 't achterste gedeelte, ter gedachtenis der verdelging van de onoverwinnelijke vloot (1588):

"Heilloos gebroet, gesint de waerheyt uyt te royen,
"Had met de spaense vloot een groot heyr opgebraght,
"Maer God dit heyr verliet, en doet de vloot verstroyen,
"Door vuur rondom ten toon, slaet die te grondt met kraght.
"Looft hem, die zyn zaek reght, in 't jaer tachtig end' acht.

Min of meer prachtige en kostbare koperen hekken sluiten ook de koren der Groote-kerken te Rotterdam, Gorinchem, der St. Pieterskerk te Leiden, der kerk te Weesp en van vele anderen af. Het hek te Rotterdam heeft een marmeren poort met koperen deuren; de koperen pilaren van dat der Westerkerk te Enkhuizen werden in 1573, gelijk zoo vele anderen tot geschut vergoten. Achter die hekken werden de fraai besnedene of met kunstig beeldhouwwerk versierde koorbanken, en, zoo als te Alkmaar, Arnhem, s' Bosch, Culemborg, Deventer, Geervliet, Oudewater, Tholen, Utrecht, IJsselstein en elders, de mausoleën en tomben van vorsten, prelaten en andere grooten en magtigen uit vroegere eeuwen bewaard. Ook na de hervorming bleef het koor de uitverkoren plaats voor het oprigten van gedenkteekenen en praalgraven. Daar stichtten de Staten ze voor helden, die met het zwaard in de vuist voor het vaderland gestorven waren; dáár vonden vele mannen, door afkomst, rang en verdiensten onderscheiden, hunne laatste rustplaats. Op het koor te Alkmaar zag men de epitaphiën van burgemeester Floris van Teilingen, Willem Bardens, ridder, heer van Warmenhuizen, Frederik van Westphalen en Pieter van Foreest, op dat der Nieuwe-kerk te Amsterdam het praalgraf van de Ruyter, der Oude-kerk te Delft de mausoleën van Maarten Harpertz. Tromp, Pieter Pieterszoon Heyn, Elizabeth van Marnix, Arnoud van Duivenvoorden. Marmeren- en koperen- wedijverden met arduinsteenen grafzerken in schoonheid van beeldhouwwerk op het koor te Dordrecht; kostbare monumenten werden ter eere van Pieter Florisz. op het koor der Groote-kerk te Hoorn, van Jacob Baron van Wassenaer van Obdam te 's Hage, van Willem Baron van Liere te Katwijk aan den Rijn, van Graaf Willem Lodewijk van Nassau in de Jacobijnen-kerk te Leeuwarden, van den zeeheld Mooi Lambert in de Groote-kerk te Rotterdam, van François van Aersen te Sommelsdijk, van den heer van Poortvliet te Tholen, van den luitenant-admiraal Joseph baron van Gend in de Dom-kerk te Utrecht, gesticht. Het prachtig zwart gepolijste steenen met marmer ingelijste grafteeken van Hendrik de Pottere en Agatha van Wissenkerke

op het koor te Zierikzee, onderscheidt zich door sierlijk beeldhouwwerk. De beide echtgenooten rusten op een opgerolden marmeren mat, liggende op een zwarte tafel door vier hoekstijlen onderschraagd. Op het koor der St. Barbara-kerk te Culemborg praalt de tombe der van der Dussens, te Almelo die van het geslacht van van Rechteren, te Asperen die der Boetzelaers, in één woord, schier overal zijn de koren van onze vaderlandsche kerken met praalgraven, epitaphiën en kostbare zerken versierd. Men stelde er eene eer in op 't koor te rusten. Sommige heeren en vrouwen begeerden alleen dáár begraven te worden, en wezen aan hunne onderdanen de zijpanden of het schip ter laatste rustplaats aan; en terwijl de baar van deze met de hand kerkwaarts werd gedragen, torschten de schouderen hunner dienaren de hunne. Niet te verwonderen dat deze aristocratische trots de algemeene verontwaardiging wekte, dat zich vele stemmen tegen het oprigten van zoo veel kostbare grafteekenen verhieven, de leeraren tegen die ijdele praalzucht en hoovaardij, die afgoderij met het "broos en katijvig wormen aas" waarschuwde. Zij achtten zulks "strijdig met Gods gebod en een terugkeeren naar Rome"; zelfs verweten de Roomschgezinden de hervormden, "dat zij, die al hunne kerkgebruiken verbannen en tegen hunne beelden en sieraden geijverd hadden, nog zooveel eere stelden in het begraven in de kerken, ja graven begeerden op het koor, de plaats van het hoogaltaar, of tegen de pilaren, om hunne fraaije wapens op te hangen." Niet alleen waren de koren in veler oog „pronckselen van waereldsche hovaerdy", "afgodische altaren voor den dienst eener waereld, die in het boose ligt", "saletten der dooden"; maar tevens "kabinetten van paepsche oudheid", "magazynen van oorloghstuygh". Dit zag op de menigte in de muren gemetselde steenen met inscriptiën in en buiten de koren en de zegeteekenen, die er in opgehangen waren. Zoo golfde de in 1574 veroverde vlag van 't admiraalschap van Bossu boven den ingang van 't koor der Groote-kerk te Hoorn, en las men op een bord, boven den eersten pilaar ten N. O. van het koor dit tijdvers:

"Door 't LoVter geWeLt.
"Van MenICh heLt
"Der VrIIe West-VrIesChe natIe,
"Wert BossV geVeLt:
"DIt hIer gesteLt,
"Tot Lof-teken Van Gods gratIe.

In het koor der Groote-kerk te Dordrecht bewaarde men de vlaggen en wimpels in 1489 in den scheepstijd op de Lek veroverd, in dat der St. Pieters-kerk te Leiden de groote wimpel van het admiraalschip van Diego de Piementel, door Pieter van der Does, vice-admiraal van Holland, aan die stad vereerd. Toen zij in 1588 werd opgehangen was zij zóó lang, dat ze van het bovenste van het koor tot op den grond hing en nog voor een gedeelte moest opgerold worden. Het koor der Groote-kerk te 's Hage was met de wapenschilden der Vliesridders behangen, die in 1456 onder Philips van Bourgondië, wiens wapen in 't midden aan een pilaar hing, hun kapittel hielden.

KROONEN.

Terwijl het koor en de nevengangen (uitgenomen wanneer de lange stoet van lijkdragers met flambouwen het stoffelijk omhulsel van een burgemeester of ander aanzienlijk persoon grafwaarts voerde) in diepe duisternis gehuld bleven, was het schip gedurende den avonddienst doorgaans schitterend verlicht. Vroeger was dit anders. Toen flikkerde wel hier en daar een kaars voor het beeld van een Heilige en verspreidde de lamp in deze of gene kapel een flaauw licht, doch in het

koor brandde, evenals in den tempel te Jeruzalem, dag en nacht een lamp voor het hoog altaar, en op hooge feestdagen werden kostbare luchters en lampen, sneeuwwitte kaarsen op reusachtige kandelaars ontstoken, en golfde een lichtstroom over en rondom het Heilige der Heiligen. Dit licht moest den geloovigen de dagen der vervolgingen herinneren, toen men in den duisteren nacht in holen, graven en spelonken bijeenkwam; was een zinnebeeld der blijde boodschap door de Engelen op aarde gebragt, het symbool van Christus zelven, het licht, de groote zon der geestelijke wereld. Dat vrolijk flikkerend licht moge door Vigilantius als een overblijfsel van het heidendom, dat ook zijne tempels verlichtte, zijn afgekeurd, het vond in Hieronymus een verdediger. Lampen, luchters en kandelaars waren even verschillend in vorm als in stoffe, de eersten hadden allerlei gedaanten, als van dolphijnen, schelpen, en waren even als de laatsten, van ijzer, koper, maar ook van zilver, goud en kristal. Hadden de kandelaars, met de op den 2den Februarij of op den 40sten dag na de geboorte, toen Maria het reinigingsoffer bragt en Simeon het kindeke een licht der wereld noemde, gewijde waskaarsen, op de altaren hunne plaats, de lampen hingen er aan metalen ketenen boven, en op de trappen stonden soms kunstig vervaardigde boomen aan wier takken lampen waren vastgehecht, of die zelve zoovele lampen vormden. Hoe prachtig ook dergelijke sieraden mogen geweest zijn, wij kennen ze alleen uit de overlevering, terwijl een menigte kroonen, kandelabres en lampen uit de middeleeuwen, aan den tand des tijds en de woede der kerkschenders ontsnapt in kerkelijke schatkamers en vorstelijke kabinetten, wegens schoonheid van vorm en keurigheid van bewerking, den beschouwer in verbazing wegsleepen en doen uitroepen:

"Wat aan kennis werd gemist, was dubbel door vernuft vergolden."

Onze oude chronyken en kerkelijke aanteekeningen gewagen ook op menige bladzijde van den luister van den eeredienst, ook in ons

vaderland in de middeleeuwen, waarbij het symbool van licht en leven niet ontbrak. Jammer dat de inventarissen slechts de stoffe en 't fatsoen vermelden, zelden van de kunst der vervaardiging dier kroonen en lampen gewagen. Zoo leest men van "gouden en zilveren candelabers," zwaar vergulde kandelaars, die op de trappen van het hoogaltaar te Dordrecht stonden, van sierlijke één, twee en zes armige kroonen, van kroonen, wier armen zich alle, wanneer men er een aan raakte, bewogen, van boomen aan wier armen lampen in de gestalte van bloemen en bladeren hingen. In de groote kerken hingen lampen vóór de relikwiën en had elke Heilige zijn waslicht, soms kaarsen van tien, twintig en meerdere ponden. Duizenden waskaarsen werden door de geloovigen geofferd, duizenden ponden was door de regering aan kerken ten geschenke gegeven. Reeds in het laatst der 11e eeuw brandden er op hoogtijden in den Dom te Utrecht 300 waskaarsen op ivoren of beenen kandelaars, van welke er een in een lantaarn bij het hoogaltaar en dat van het heilig kruis was geplaatst. Te Breda, Dordrecht, Delft, Deventer, Haarlem, Utrecht, in de abdijkerken van Aduard, Egmond en Rijnsburg vond men met beeldwerk versierde houten, ijzeren, tinnen, koperen, zilveren, gouden luchters, lampen, kroonen, candelabers, kandelaars. Honderden werden er in den tachtigjarigen oorlog deels door de watergeuzen en poorters, deels door den vijand weggeroofd, verkocht, versmolten, ook ten behoeve van het vaderland, sommige begraven en later weder opgedolven. Zoo vond men o. a. drie koperen op leeuwen rustende kandelaars bij den toren der St. Jacobs-kerk, een dergelijke benevens twee kandelabers voor twee lichten met krans en schepter dragende engelen in het midden; een gothische kerkkroon voor 18 lichten met eene Madonna en een glorie in het midden en een engel er boven, en twee dergelijke voor zes lichten achter de St. Pieters- of Groote-kerk te 's Gravenhage. Men zag ze op de tentoonstellingen van oudheden te Amsterdam en te Delft, benevens twee kerkkroonen van 4 en 6 lichten, een armblaker aan een gedreven koperen plaat gehecht, waaraan een Madonna beeld, en de

prachtige koperen kerkkroon, welker armen zoovele boomtakken met bladeren vormen; met eene Madonna en het kind in het midden en een schilddragende leeuw er boven, het eigendom van Z. K. H. prins Frederik der Nederlanden. Ook de beroemde ijzeren lichtkroon te 's Hertogenbosch is een overblijfsel uit vroegere eeuwen. Men gebruikte geen andere dan, soms welriekende, waskaarsen, die alle, gelijk ook de doop-, trouw-, graf- en paaschkaarsen gewijd waren. Allen hadden een zinnebeeldige beteekenis, elke gewijde kerkkaars was een prediker van "Gij zijt het licht der wereld — Laat uw licht alzoo schijnen voor de menschen dat zij uwe goede werken mogen zien en uw Vader die in de Hemelen is verheerlijken" (Matth. V : 14, 16.). De doopkaarsen duidden op den glans der goede werken, die de deur der hemelsche bruiloftszaal openen; de bruidkaarsen op reinheid en heiligheid des harten, de grafkaarsen op het hemellicht, waarin de zaligen zich verheugen, waarop de stervelingen hopen, de grafkaarsen op het uit het graf verrezen licht der wereld.

Voor de Hervormden verloor het licht zijne symbolische beteekenis. Het diende hun slechts in zoo verre als het de duisternis bij hunne avond-godsdienstoefeningen verdreef; de Lutherschen (in Duitschland) plaatsten waskaarsen op den altaar, ter herinnering van het H. Avondmaal, als een algemeen evangelisch zinnebeeld. Wij weten dat al wat aan het pausdom herinnerde, uit de hervormde kerk werd verwijderd, dus ook kroonen en lampen waaraan heiligen beelden waren geklonken. Behoefde men licht, men plaatste walmende vetkaarsen op houten blokken, die aan ijzeren stangen hingen, aan ijzeren armen waren geklonken, of plaatste die op ijzeren aan dergelijke blokken gehechte blakers in de banken. Spoedig begon men echter wederom kroonen in te voeren, te Dordrecht in 1585, doch zij waren eenvoudig, zonder sieraad, en men stak de kaarsen vóór of onder de godsdienst-oefening op een ladder staande aan; eerst in 1652 gebruikte men daarvoor een riet. In de 17e eeuw werden deze eenvoudige door prachtiger vervangen, met de wapens der regerende burgemees-

ters en kerkmeesters, er op. Te Dordrecht werden die wapens in 1672, uit vrees voor het op de regering verstoorde volk, met die op de kap van het orgel weggenomen, doch later wederom hersteld, tot dat zij in 1795 niet alleen dáár, maar overal onder het zingen van patriotsche liedekens werden weggehakt. Koperen, min of meer kunstig bewerkte kroonen versierden sedert het midden der 17^e^ eeuw meest alle kerken in ons vaderland, waarin avondgodsdienst-oefeningen werden gehouden. In de Nieuwe kerk te Middelburg onderscheidden zij zich door grootte en drie transen boven elkander. Elk der drie kroonen in de Groote-kerk te Zierikzee had 20 armblakers. Ook gewaagt men met veel ophef van de kerkkroonen te Sommelsdijk en te Amsterdam, waar in de Nieuwe-kerk vijf groote en twaalf kleinere koperen kroonen, elk der eerste met dertig, en der laatste met twintig of zestien armen met blakers hingen. Merkwaardig vooral zijn de koperen kroonen dooı de vrijers en vrijsters te Zaandam aan hunne kerk geschonken met de volgende inscriptiën:

"Door middel van het geld
  "Zo zijn wij hier verheven,
"Ten dienste hier gesteld,
  "Uit liefde is 't gegeven."

A°. 1686.

"Vrijers en vrijsters van Saerdam,
  "Hebben gedaen dat ik hier kwam,
"Opdat van iets, welk past op mijn,
  "Gods volk en kerk verlicht zou zijn,
"Want doen van mijn het licht eerst scheen,
  "Men zag dat duisternis verdween,
"Dog God ons met den fakkel van
  "Zijn woord ons best verlichten kan.

op de grootste kroon, waar het beeld der Liefde op stond:

"De vrijers te Oost-Saerdam
"En vrijsters daer beneven,
"Die hebben tot cieraet
"Ons in de kerk gegeven,
"Dus hangen wij hier ten toon,
"Gelijk een ieder siet,
"Blijkt boven deze kroon
"Uit liefde is 't geschiet."

A°. 1686.

Op deze giften doelt ook een ander zoo genaamd tafereel of gedicht, dat in 1704 in de nabijheid van eene der kroonen hing, mede tot lof der milde gevers.

Hoe ver men het in ons vaderland in het vervaardigen van diergelijke sieraden bragt, blijkt uit de zilveren kroon of armluchter in 1659 door de Staten-Generaal aan den Czaar van Moscoviën gezonden. Zij had zes omgangen ieder van twaalf armen boven elkander, alle met fijne zilveren dompers voorzien, en op vele plaatsen met zwaar goud overtogen, waar verguld zilveren loveren en bloemwerk door zilveren kettingen vereenigd in doorspeelden.

Die kroon had met het fatsoen *f* 1.500.000 gulden gekost, werd op de groote burgerzaal van het stadhuis te Amsterdam zaamgevoegd, en door duizende menschen bezigtigd. De koperen kroonen waren volkomen in harmonie met het overige meublement onzer kerken in de 17ᵉ en 18ᵉ eeuw. In de meeste kerken hebben zij reeds plaats gemaakt voor gaz-kroonen en lampen, en welhaast zullen de overgeblevene nevens hare voorgangers in de kabinetten van zeldzaamheden pronken.

GESCHILDERDE GLAZEN.

Toen de kerken in de 16e eeuw aan de Hervormden overgingen, stroomde in vele nog het helle licht, door bonte kleuren getemperd, door de reusachtige vensterbogen binnen, terwijl daarenboven de tooverachtige tinten, waarmede het ruim der kerk vervuld werd, in volmaakte overeenstemming was met het phantastisch karakter van den gothischen of ovigaelschen stijl. De oorsprong der kunst, die dezen het schoonste sieraad bijzette, schijnt tot de 11e of wel tot de 12e eeuw op te klimmen. Zij ontwikkelde zich echter zeer langzaam, bereikte eerst in de 16e eeuw haren hoogsten bloei, en zonk sedert al lager en lager. Met geestdrift maakte de geestelijkheid van deze nieuwe en schitterende uitvinding gebruik tot verfraaijing harer tempels en vermeerdering van het getal harer heiligen-beelden. Hetgeen toch het woord is voor het gehoor, is het beeld voor het gezicht, en beide, woord en beeld, waren in de eeuwen van barbaarschheid en onkunde de eenige boeken, en dienden, zooals wij op een glas in de kerk van Saint Nizier te Troyes lezen, "de catechisme et instruction aux peuples."

Te midden eener rijke ornamentiek van bloemen en vruchten zag men ook in onze middeleeuwsche heiligdommen de beelden der Heiligen zacht maar ernstig nederblikken, de groepen uit gewijde oorkonden door rijke gothische troonhemels overwelfd; ja even als een domkerk rees soms een prachtig geschilderde architectuur tot boven de vensters omhoog, en vertoonde in hare wonderlijke verdiepingen niet zelden eene typische reeks van voorstellingen uit de openbaring. Reeds vóór de kerken tot den hervormden eeredienst werden ingerigt, waren er vele diergelijke door de poezy der kunst verheerlijkte tafereelen,

ofschoon door ijzeren traliën beschermd, en in weerwil der scherpe plakkaten, door 't baldadig en door zeloten opgestookt gepeupel vernield. Later voltooiden de beeldbrekers hun werk, en schonden tevens beeldtenissen en wapens van heiligen, keizers, koningen, graven en edelen, alle kostbare geschenken aan de kerken vereerd.

Sommige kerken bleven echter gespaard, en in andere bleef, door tijdige maatregelen der regering, veel ongeschonden. Tot de eerste behoort de St. Jans-kerk te Gouda, die, even als de toren der Martini-kerk te Groningen, "de vorst der nederlandsche torens", het "nederlandsch museum van glasschilderkunst" verdient genoemd te worden; tot de laatste de St. Jakobs-kerk te s' Gravenhage. Dáár bleef in het koor o. a. het glas door Karel V, in 1547 geschonken, gespaard. Levensgroot in keizerlijken dosch, met den keizerlijken mantel omhangen en de keizerlijke kroon op het hoofd ligt hij geknield, het kind Jezus, hem door Maria aangeboden, aanbiddende. Nevens hem liggen rijksappel, scepter, zwaard, helm en andere insigniën zijner waardigheid ten teeken van onderwerping. Boven hem schittert het bourgondisch kruis, met de kolom van Hercules aan weerszijde, waarop de spreuk "plus d'oultre". In dat koor zag men nog de geschiedenis der koningin van Scheba, en elders die der overspelige vrouw, der boetvaardige Magdalena, der opwekking van Lazarus, de kruisdraging, David en Bathseba, de offerande van Elia en Mozes op den Tabor en andere tafereelen. Ook in de Oude-kerk te Amsterdam bleef menig glas ongedeerd: in het boogschutters-koor, de boodschap van den Engel aan Maria, het bezoek van Elizabeth aan de H. Maagd. Onder deze staan op dit glas Paulus en Petrus; voor den eerste ligt burgemeester Jan Claaszoon van Hoppen, in het gewaad van een graauwen monnik, voor den laatste liggen eenige vrouwen geknield. Men zegt dat van Hoppen, van ketterij beschuldigd, tot eene bedevaart naar Rome veroordeeld werd. Dáár werd hem opgelegd een glas aan zijne parochie-kerk te vereeren. Hierop zouden de woorden, die men op een boven zijn hoofd golvende banier aan een bisschoppelijken staf gehecht, leest: "nemo laeditur nisi

a se ipso [1], zinspelen. Op dit glas prijkt zijn wapen, dat men ook op zijn lijkgesteente aan den voet er van ziet uitgehouwen.

In 't vrouwen-koor werd het oog geboeid door het schoone glas, met een heirleger van in den geopenden hemel over 's Heilands geboorte juichende Engelen en het kindeke door de herders en wijzen geëerd en begiftigd, met de besnijdenis in het verschiet. Onderaan staat het wapen van Amsterdam tusschen een romeinschen krijgsknecht en een bisschop, met een latijnsch opschrift, waaruit blijkt dat het een geschenk van het geslacht der Brundten is.

Een ander glas vertoonde de stervende Maria met een waskaars in de hand, van een treurenden stoet omringd, en door een rei Engelen opgewacht. Achter het groote koor plagten ook twee glazen te zijn, die door kunstkenners werden bewonderd. Het eene stelde de krooning van Philips den Schoone voor met dit onderschrift:

d' Aartsbisschop kroont hier met zyn hand
Den schoone Flips met diamant,
Tot koning op Kastiliens troon,
Dus eerde ons Nederland die kroon.

Het andere verbeeldde Philips IV, het munstersche verdrag, waarbij de Nederlanden vrij verklaard werden, bezegeld overreikende met deze regels van Vondel er onder:

"Filippus tekent met zijn handen
"Het vreêverbond met zeven landen,
"En staat zyn recht en tytel af.
"Dit tuygt het zegel dat hij gaf."

In het hooge koor waren glazen met de beeldtenissen van sommige graven en gravinnen van Holland, met 's Heilands kruisiging

[1] Niemand wordt beleedigd dan door zich zelven.

en het overboord werpen van Jonas beschilderd. In de Nieuwe-kerk prijkten twee meesterstukken van schildering, waarvan het een met het beeld van Graaf Willem IV de stad met het drievoudig wapenschild beschenkende, en het ander het verleenen van het voorregt om de roomsch koninklijke kroon boven het stads wapen te mogen voeren, door Maximiliaan (1419), voorstelde. Ook de Oude-kerk te Delft bezat, vóór het springen van het kruidmagazijn, den 12den October 1654, een schat van door Willem Willems Tybaut beschilderde glazen. Een dezer prijkte met de beeldtenissen van Philips II en zijne derde gemalin Elizabeth de Valois. Zij lagen ter weerszijden eener tafel, waarop twee boeken, geknield. Achter hen waren hunne beschermheiligen, boven hen de aanbidding der wijzen, afgemaald, "welke vertooningen heel vol van beelden", getuigt een oud schrijver, "soo treftlijk was geteekent, gecoloreert ende geordonneert met seer groote vervallen ruijnen, dat het by de kunstverstandige waerlyck wierdt gehouden voor het beste glas van de gansche Nederlanden en het Koninckliijk glas genoemd." Ook de glazen in de Nieuwekerk, door Gerrit de Beye Dircksz. geschilderd, door de beeldstormers gespaard, werden door den "delfschen donderslagh" vernield, en onder deze het beroemde "Keyzers-glas", in 1544 op last van Karel V vervaardigd. Een gelijk lot als de glazen der kerken te Delft, trof die der Groote-kerk te Hoorn, door het springen van een kruidmolen (1703). Na de herstelling werden de namen en wapens der werkbazen in een glasperk geplaatst, met dit onderschrift:

„De Buskruidmolen schond, door 't springen Kerk en daken,
"En schetste de oordeelsdag. Opdat de nazaat zou
"Geheugen, liet de Raad, die eer verdient door rouw,
"Elk werkbaas dus zijn schild hier stellen bij 't vermaken.

Ook gaf de regering een geheel nieuw glasperk in het koor met de namen en wapenschilden van hare leden, waarboven een tafereel, naar de teekening van M. R. de Hooge, met deze regels:

"Ontzie, o Donder! 't glas, geschonken door den Raad,
"'t Zijn deze wapens, daar stads welzijn in bestaat."

Dan, hoe voortreffelijk deze en andere overblijfselen der glasschilderkunst ook in de overige kerken in Nederland mogen zijn, verre worden alle overtroffen door de kunstzameling van de gebroeders Crabeth, in de St. Jans-kerk te Gouda. Reeds Guicciardijn, die getuigde dat in deze landen de kunst van glazen te schilderen tot volmaaktheid gekomen was, bewonderde die schoone en levendige verwen, die door water noch wind, noch lengte van tijd vergaan. Een voornaam beeldhouwer van Neurenburg, die jaren te Rome en andere steden van Italië met het maken van kunstwerken had doorgebragt, reisde naar Holland om ze te zien, en getuigde: "dat de goudsche glazen alle zeldzame en kunstige werken overtroffen die hij ooit in Holland of in andere landen zag."

De wereldberoemde Rubens bezocht ook die kerk, besteeg een ladder om dit werk van nabij te beschouwen, en prees, boven andere, het glas met den kerkroof van Heliodorus, door Wouter Crabeth geschilderd. Het droeg zijne goedkeuring weg, en hij verklaarde dat het met geen geld te betalen was. "La principale église", schreef de Parival, "est une des plus grandes églises de toute la Province et ses vitres sont sans doute les plus belles de toutes celles qui sont dans l'Europe et les plus dignes de la curiosité des étrangers." Allen die vroeger of later deze glazen zagen, stemden in met dit oordeel, en menige vreemdeling waande in deze kerk in een toverpaleis verplaatst te zijn. Menigeen heeft deze glazen uitvoerig beschreven, doch niet één zóó naauwkeurig als de utrechtsche architekt Kramm, en wij zouden kunnen volstaan met den lezer naar zijn geschrift te verwijzen, doch de beschrijving van ten minste een dier kunstjuweelen mag in dit werk niet ontbreken.

Onze keus bepaalt zich tot een glas, waaraan Wouter Crabeth zijn uitstekend kunsttalent ten toon spreidde, en dat door Rubens voor het schoonste van alle werd gehouden, "de tempelroover Heliodorus door

Gods Engelen gestraft voor het aangezigt van den hoogepriester Onias en het volk," een geschenk van Hertog Eric van Brunswijk Lunenburg, na den beeldenstorm van 1566, "waardoor de edele hertog niet onduidelijk zijn afkeer openbaarde van kerkplundering en kerkroof, en aantoonde dat zij die zich aan deze heiligschennis schuldig maakten, een gelijk lot als Heliodorus verdienden." "De Hoogepriester", dus luidt het verhaal in het 2e B. der Maccab., H. III, "toonde hem dat al het zilver en goud dat in den tempel bewaard werd, voor weduwen en weezen was weggelegd, doch hij, (Heliodorus), om de rooverbevelen van zijnen meester te volbrengen, zeide, dat dat geld immers in des konings schatkamer moest gebracht worden, bepalende den dag, dat hij het zou vervoeren; zoodat de priesters ontsteld zich voor het altaar nederwierpen en riepen tot God, tot Hem, die de wetten gemaakt heeft, van de vertrouwde goederen onbeschadigd te bewaren voor dengenen die ze daar vertrouwd had.... Zoo heeft de Vorst der geesten en aller magt eene groote openbaring gedaan, zoodat allen die zich verstout hadden dáár te zamen te komen, door de kracht Gods verslagen zijnde, bezweken, en in vrees nedervielen; want van hen werd een paard gezien, met een zeer schoon dek versierd, waarop iemand zat die schrikkelijk was, hetwelk sterk rennende zijne voorste voeten op Heliodorus geworpen heeft, en die daar op zat scheen een gouden harnas aan te hebben. En er verschenen voor hem nog twee andere jongelingen, uitstekende in kracht, en zoo schoon in heerlijkheid en sierlijk in kleeding, welke ook staande, elk aan een van zijne zijden, hem zonder ophouden geeselden, hem vele slagen gevende......"

"In het ondergedeelte van dit glas ligt de Hertog geknield in zijn vorstelijk gewaad; achter hem staat de Heilige Laurens met den rooster, het heilige teeken aan hem eigen, omdat hij daarop gemarteld werd; wijl hij zijne kerkschatten niet wilde openbaren. Tusschen het boven- en ondervak staat:

D. O. M.

Illustrissimus Ericus Dei gratia dux Brunsvicensis et Lunenburgen-

sis, princeps imperii, baro Lysveldii, dominus Woerdae etc. Catholicae religionis ergo D. D. 1566.[1] Daarbij zijn gevoegd zijne geslachtswapenen, en zestien kwartieren." Zoo ver Kramm, die er bijvoegt, "dat het een sieraad van het kerkgebouw is, en door goede teekening en schoone kleuren uitmunt"; doch men moet het met eigen oogen aanschouwen om over de schoonheid van alle deelen te kunnen oordeelen.

Jammer dat vele dier meesterstukken hier en daar vrij wat beschadigd zijn en ook in later tijd zijn bijgeschilderd. Kunstkenners van latere dagen bewonderen vooral ook de beeldtenis van den twaalfjarigen Jezus in den tempel, eene Maria in voortreffelijke draperie, de abdis van Rijnsburg en haar hondje, de zinnebeeldige voorstelling der vrijheid van het geweten door 's Lands constitutie bevestigd.

Zonderlinge contrasten verwekken echter nu en dan een glimlach. Zoo deed Willem I de uitdrijving der koopers en verkoopers uit den tempel tegenover den tempelroof van Eric van Brunswijck stellen; zoo staat op een glas, verbeeldende den diaken Philippus te Samaria, de prins van Ligny (schenker van het glas) onder de kreupelen. Onder een tafereel, voorstellende de inwijding van Salomo's tempel, door Philips II geschonken, heet hij: "de vader des vaderlands, de allerzachtmoedigste en godmachtigste vorst, wiens troon onwankelbaar moge blijven", terwijl op een tegenstuk van de stad Delft, het ontzet der stad Leiden voorstellende, dezelfde vorst een dwingeland genoemd wordt, aan wiens woede zich de vrijheid heeft ontweldigd.

Doch al deze geschilderde glazen in de hervormde kerk waren in het oog van velen een "gruwel." Klagt op klagt werd aangeheven, "over het tolereeren dier gruwzame monumenten uit het pausdom"; deputatie op deputatie zonden kerkeraden naar de respectieve magistraten om hunne grieven enz. tegen die overblijfselen van het pausdom

---

[1] Aan den besten en grootsten God; de zeer doorluchtige Eric, door Gods genade hertog van Brunswijk en Lunenburg, rijksvorst, vrijheer van Lieveld, heer van Woerden enz., gaf of schonk dit wegens of uit ijver voor den catholijken godsdienst 1566.

in te leveren, doch burgemeesteren en raden, hoe ook overigens gezind om aan die van de ware religie genoegen te geven, "wilden van het "verstooren en vervoeren der kerkglazen" volstrekt niet weten. Zij gaven voor "dat zij merckelijck tot sieraet der kercken strekten," en zij waren niet gezind er de kercken van te berooven, wijl zij dan "te gelijck de glory van hunne voorvaderen zouden verdusteren." De meeste glazen toch waren geschenken hunner voorouders, met hunne beeldtenissen, namen, wapens en titels, of met dichtregelen die hunnen roem vereeuwigden. Door die te vernietigen, vernietigden zij tevens

"Trofeën van hun geslacht, door vroomheyt wyt vermaert,
"Tot 's nazaets onderricht, als in een boeck bewaert."

Zij lieten integendeel de gebrokene en beschadigde glazen restaureren en voegden er andere bij met hunne wapens en titels. In het midden der 17e eeuw waren de meeste kerken "scholen der heraldye" en de glazen "authentycke wapenboecken onzer meest illustre familiën en heure allyantyen ende van menigte mogende potentaten." Zoo was het: men vond er niet alleen "glaswapens" van adelijke, aristocratische en burgemeesterlijke geslachten, maar van een menigte vreemde vorsten en edelen, door hen aan de kerken vereerd. De regenten onzer steden beantwoordden die onderscheiding door tegengeschenken, even broos, maar niet minder kostbaar. Zoo vindt men in de parochie kerk van St. Margarethe te Westminster nog een kostbaar glas, de kruisiging voorstellende, in de 15e eeuw door de stad Dordrecht aan Hendrik VII vereerd. Tot 1758 was het een sieraad der abdij van Walham, doch toen werd het voor 400 guinies aan gemelde kerk verkocht. Groot is het aantal glazen toen en later door die stad, niet alleen aan buiten- maar ook aan binnenlandsche kerken geschonken; duizende guldens werden daaraan besteed, ja in den loop der 17e eeuw werd het vereeren van glazen een manie. Geen kind werd er geboren, geen bruiloft gevierd, geen huis

gebouwd, of vrienden en magen gaven glazen met wapens, spreuken, dichtregels van eigen vinding of van den een of anderen dichter. Beschilderde glazen werden zoo wel in de nederigste woningen als in de paleizen gevonden; geen kerk werd er gesticht, vergroot, hersteld, of van alle zijden zonden steden en dorpen, aristocraten en magistraatspersonen, hunne volle wapens en devisen. Zeldzaam sloeg men het aanzoek om een gift tot opbouwing van een kerk af, nimmer om een glas tot versiering er van. Geen dorp zoo afgelegen of onaanzienlijk, of het kon geschilderde glazen in zijn kerken aanwijzen, en was het een Heerlijkheid, dan schitterde het blasoen van den heer met al zijne kwartieren boven alle uit. Zoo zag men te Dubbeldam die der van de Myle's, te Asperen die der Boetselaers, te Renswoude die der van Reede's benevens die der koninkrijken, waarheen ze in ambassade gezonden waren, die der Waldecks te Culemborg. In de steden waren het niet alleen burgemeesters en leden van den raad en de aristocratie, wier wapens in de glazen der kerken schitterden, maar men zag er ook van alle corporatiën, confreriën, gilden; die der Veertigen en Achten en H. Geestmeesters te Dordrecht, te s' Hage die van de Raden van de Hoven, der Rekenkamer, der supposten van 't Hof, te Culemborg die van Kerkeraad en Predikanten, te Amsterdam die van de Burgemeesters welke van 1578 tot diep in de 18^e eeuw geregeerd hadden, elders van Hoog-Heemraden, Gouverneurs, leden van den Schuttersraad, Muntmeesters, Ontvangers der Convoijen en licenten, Kerkmeesters, Weesmeesters, Armmeesters. Die in eenig bestuur was, gaf een glas, en niet alleen aan de kerk, maar aan het huis, waarin de vergaderingen werden gehouden. Zelfs de regenten-kamers der gast- en godshuizen en hofjes waren met de wapenen hunner regenten en regentessen op glas versierd. Men vond overal adelijke en aristocratische, sprekende en geinventeerde wapens, gelijk dat van den beruchten Dirk Marcusz. de Ruijter, bakkersknecht te Kralingen, wiens wapen twee bakkers broodpalen met vergulde brooden voorstelde. De grenzen van dit werk gedoogen geen verdere uitwei-

dingen en verbieden ons van de in de 17e en 18e eeuw beroemde glazen te Alkmaar, Arnhem, Culemborg, Enkhuizen, Garijp, Jisp, Kampen, Schoondijk, Suameer, Zaandam en honderden andere plaatsen te gewagen. Doch niet slechts waren de hooge vensterramen met wapens beschilderd, maar zij bedekten aan alle zijden de wanden der kerken en kapellen, versierden de zerken en omringden de pilaren. Groote en kleine, eeuwenoude en nieuwe wapenborden hingen soms van 't verwulfsel tot aan den grond. Zoodra toch was het ligchaam niet ingedompeld of ingezerkt, of men haalde het wapen, dat zoo lang het lijk onbeaard was, met floers bedekt, boven den hoofdingang der woning of op de stoep tusschen de gesloten balie gestaan had, weg en hing het in de nabijheid der groeve. Van hier dat men honderden wapens van hetzelfde geslacht in de kerken aantrof; en niet voldaan met ze op glas en hout te hebben laten afmalen, liet men ze ook op de zerken in steen houwen, doch dan, zoo niet met de levensgeschiedenis, ten minste met de titels van den overledene er onder. Vreemdelingen die, in den loop der 17e en 18e eeuw, onze godshuizen bezochten, konden zich niet voorstellen in een republiek te zijn, "maar wel in eene monarchie, waarin de adel aan 't roer zat en alles in had, te weesen:" "doch die naauwer zag begreep wat men van zulk een adeldom moest denken. Vele dezer wapens toch waren geinventeerd, andere tegen alle regelen der heraldie zamengesteld, en soms aan verschillende familiën ontleend, zoo dat men wel kon zien "dat de goede Hollanders meer van den koophandel en zeevaart wisten, dan van de l'art du blason." Zij spotten met onzen adeltrots: ook van Effen deed het in zijnen Spectator, en antwoordt op de vraag van een vreemdeling: "hoe komen de Hollanders aan zulke heerlijke wapenschilden?": "niemand in ons vaderland, dien 't geluk maar eenigzins boven den burger- of boerenstand heeft opgebeurd, verwaarloost aanstonds met een wapen voor den dag te komen, en 't zelve zijn wapen te noemen, met dezelfde stoutmoedigheid, alsof ze het met een treffelijk diploma van 't keizerlijke hof ontvangen hadden,

ofschoon iemand al zoo weinig recht heeft om zich zelf met een wapenschild te verheerlijken, als eertijds een romeinsch krijgsman om zich zelf een eiken- of lauwerkrans, dien hij van zijn veldheer tot belooning moest verwachten, op te zetten. Doch hier mede is het nog niet genoeg; die bespottelijke hovaardij verspreidt zich verder en verder uit, naarmate het fortuin onze eigen gereede Edellieden meer en meer uit het stof verheft. Het wapen, 't welk van te voren niet anders als tot het bezegelen van brieven diende, wordt op nieuw overzien, verbeterd en vermeerderd, op een wel vergulde koets geplakt, en met de hoogadelijkste ab- en dependentiën opgepronkt. Ieder laat er de kroon op zetten die hem 't best aanstaat. Die zich met een baronskroon vergenoegt, is bijkans al te nederig; die van burggraaf, graaf of markies staan vrij zwieriger, en worden ook meestal gepreferereerd. Anderen hebben meer zin in twee of drie helmen, waarvan zij de beteekenis zoo weinig kennen, dat ik op rijtuigen van nauwelijks uitgebroeide fatsoenlijke luiden wapenschilden heb gezien beschaduwd met helmen die vorstelijke huizen alleen zich mogen aanmatigen." — "Maar, (hernam de vreemdeling) waar toch haalt diergelijk volkje hunne wapenschilden van daan?" — "Somtijds uit zijn hoofd, en dan beurt het niet zelden, dat het ongelukkig genoeg is, om tegen de eerste regels van de wapenkunst of het blazoen op het grofste te zondigen. Een ander vindt goed uit het een of ander boek, met wapenschilden vervuld, 't geen hem het beste aanstaat voor 't zijne te verkiezen, zonder zich eens te bekreunen, of het een ander met recht toekomt, of niet. Sommigen, welker voorvaders den naam van het dorp, waarin zij geboren zijn, hebben aangenomen, vereenigen dezen met het wapen hunner geboorteplaats, en de meeste menigte wil hebben dat er tusschen hun schild en familienaam een zinspeling zij, 't welk bij de liefhebbers van het blazoen een sprekend wapen genoemd wordt. Een champignon van 't fortuin zal Haring heeten. Wat gevoegelijker wapen zal hij kunnen kiezen dan drie zilveren haringen op een hemelsblaauw veld, die, met eenige sterretjes of halve manen van de anderen gescheiden, geen onbillijk

figuur op een prachtige karos moeten maken. Onlangs zag ik met de uiterste verbaasdheid op een burgerkoets een wapen zeer blinkende, zoo sterk geécarteleert, van zoo veel verscheidene aaneengelascht, met zoo veel helmen en andere adelijke wissewasjes, die ik in 't neerduitsch niet weet te noemen, opgeluisterd, dat, had ik den eigenaar niet gekend, ik zou gezworen hebben dat het niet minder dan een keurvorstelijke statie-koets moest zijn." — Die dwaasheid duurde voort tot aan het eind der vorige eeuw. Toen werd de burgerij in sommige steden verzocht hare blazoenen uit de kerken te halen, in andere werden deze opentlijk op markten en pleinen onder het zingen der Carmagnole verbrand, doch in de meeste kerken woedde het volk, even als dat in 1566, met hamer en moker, rukte de wapenborden van de wanden, schond de wapens op de zerken, en verbrijzelde de glazen waarop ze geschilderd waren. Al wat aan de aristocratie van vroegere dagen herinnerde moest vernietigd worden, terwijl de gewelven weergalmden van:

"Wij willen eeuwig haten
"De valsche Aristocraten,
"Weg met hun adlijk venaisoen,
"Hun wapenschilden en blasoen.
"Weg met de Aristocraten,
"Wij willen ze eeuwig haten!

Jammer dat in die dolle drift zoo menig merkwaardig gedenkteeken van voorvaderlijke vroomheid, glorie en kunst tevens werd vernietigd. "De kerken toch waren niet alleen scholen der heraldye, maar" schreef Alkemade, "tevens van de historie van 't land, der stad, der kerk, terwijl ook menig glas en bord als tot het nageslacht sprak en van de godsdienstigheid der vaderen en menige belangrijke familie-gebeurtenis bewaarde."

Zoo herinnerde te Dordrecht een latijnsch opschrift de victorie

in 1489 door de poorters dezer stad op de Lek behaald, te Amsterdam een ander, in de bovenste dwarsbalken met gouden letteren geschreven, den aanslag der wederdoopers:

"In 't jaer vijftienhonderd vijf-en-dertigh, wilt dit onthouwen,
"Liepen hier naekt mannen en vrouwen."

Meer dan één glas verhaalde of vertoonde de belegering van Alkmaar, Haarlem en Leiden in de St. Jans-kerk te Gouda; dat het ontzet der laatstgenoemde stad, 3 Oct. 1574, voorstellende, ontworpen en geteekend door Izaak Nicolai Swanenburch, in 1596 en later burgemeester dezer stad en geschilderd door den leidschen glasschilder Cornelis Clock of Klok, is keurig van teekening, goed geschilderd en vol uitdrukking. Meermalen vermeldden opschriften den ondergang der onoverwinnelijke vloot. Zoo las men op een der genoemde balken te Amsterdam:

"De Spaensche vloot,
"Magtig en groot,
"Heeft God te niet gebragt
"In 't jaar tachtig en acht.

Dezelfde regels waren met een kleine verandering op een balk in de Wester-kerk te Enkhuizen geschreven. Op een andere las men aldaar:

"In 't jaer vijftienhondert seventigh twee
"Is door Jehova's krachtige hand
"'t Pausdom verstooten uit deese steê,
"De ware religie daarin geplant.

Te Alkmaar werd dit tijdvers ter gedachtenis der verlossing dezer stad in de Groote kerk opgehangen.

"CLareat OCtobrIs LVx
"OCtaVa aLCMarIanIs.

"Gezeegent moet het licht van den agsten October dien van Alcmaer opgaen."

Op een der glazen te Hoorn was de slag op de Zuiderzee voorgesteld.

Te Geertruidenberg werden deze regels op een bord ter eere van Willem I, onder zijn wapen, gelezen:

"Wilhem van Nassouwe, Prince van Oraengien,
"Een voorstander der vromen en Godes woort,
"Verdreef hier Bel en 't ghebroet van Spaengien,
"Die sy hier tot haerder schande noch hebben vermoordt.
"Maer Godt stiert syn sprancken in sijn spaden voort.
1585.

Aan de zuidzijde der Jacobi-kerk te Utrecht staat met groote letters op een steen, ter gedachtenis der schade door de Spanjaarden in 1576 dit gebouw aangebragt:

"Anno 1576 hebben min die Spaengers van vreborch leet gedaen,
Godt versacht dat ick bleef staen.

De Friesen, die te Emden de vervolgingen van Alva ontvloden en aldaar welwillend ontvangen waren, gaven bij hun terugkeer naar het vaderland aan de Gasthuis-kerk aldaar een glas ten geschenke, met dit opschrift:

"De West friesche
"Litmaten der kercken, und
"Borgers in Embden, geven
"dit glas ver een danckbar-
"hz. harder Herberge, unde
"Wenschen de Broders in Christo ge-

"nade und frede van Godt den Va-
"der, und Bestandichz. om den war
"geloven an Jesum Christum
"unsen Heren. Amen
1583.

Hadden er geweldige overstroomingen plaats gehad, branden gewoed of hongersnood geregeerd, dan werd zulks op glas, steen of hout geschilderd, "opdat de nacomelingh geheugenis mogte holden van Gods oordeelen en de ellende uit de fioolen zijns torens over land en stad uitgestort". Een menigte latijnsche en hollandsche tijdverzen in onderscheidene kerken zijn er nog bewijzen van. Zoo vermeldt een tijdvers te Dordrecht den H. Elisabeth-vloed in 1421, en boven een der poorten las men:

"Al het landt en water dat gy hier ziet
"Waren 72 parochien naer chronyks bediet
"Geinnundeert door het water krachtigh
"In 't jaer 1421 waerachtigh.

Van den niet minder verschrikkelijken Allerheiligen-vloed in 1570 gewagen een reeks van tijdverzen in rijm en onrijm, en in sommige kerken is op de pilaren de hoogte van deze en andere hooge vloeden door een teeken of inscriptie aangewezen.

Van branden, die zoowel in steden als in kerken hevige verwoestingen aanrigtten, spraken opschriften in de meeste heiligdommen. Nog zijn er een menigte op glazen, borden en in den muur gemetselde steenen aanwezig. Zoo las men in de Groote-kerk te Dordrecht de volgende dichtregelen op een koperen plaat, vroeger boven een altaar opgehangen:

"Dusent vier hondert, seven en vyftich mede,
"Soe screef men, als te Dordrecht in stede,

"Verbernde menich huys in 't openbare,
"Cort na middernacht werd mens geware.
"In Junio, op Sinte Pieters Pauwels dach
"Soe wart, dat men al of verbernen sach
"Van der visbrick, westwaert, in grooter armoe,
"Van den Beghinen, tot die Vuyl-poert toe,
"Sonder twee camers, en opdat selve pas,
"Dese kerck, met al dat ter binnen was,
"Tot asschen toe coper, silver ende gout,
"Sonder alleen dit waerde Heylige hout,
"Welck in dese Monstrancy besloten sij.
"Dusent vierhondert en tween en 't seventich er by
"Soe screef men, als men 't hier en dede
"Met der Tabernakel gemaect dezer stede.

De brand in de St. Nicolaas-kerk ter zelfder plaatse wordt in dit tijdvers vermeld (1568):

„'t Was op daCh na Angnleten daCh
"Van dat Iaer staet hIer gesCreVen
"Men de nIeuWe kerCk verbranden saCh,
"Was 't VIer groot seer stIIf VerheVen.

Op een glas in de kerk te Woerden leest men, nopens den brand van 1672:

"Magt der Franschen och! zoo hard onze staD beheert,
"Tot Wutzenburgs Vuyrbake Ik ras stond In brand,
"Maer onze GoDt haar Oock zoo heeft wech geweert.
"Gaf goe Luy yVer vry Vergaert herboVwen in stant.
1675.

Van den vreeselijken hongersnood, die in 1557 woedde, getuigt het volgende tijdvers tegen het L.-Vrouwen koor te Dordrecht:

"In IVnIo Waeren WII In DrVCk en In noot
"VVant Voor een aChtendeeL tarWe VVorden
"GhegeVen 't sestICh stVyVers, drIIe groot gaf
"Men een pont broot. Van honger soe sIInder
"Veel doodt gebLeVen.

Betere dagen vermeldde dit opschrift te Utrecht:

"In 't jaer ons Heeren doe men screef
"Vierhondert drie en sestigh, daer bleef;
"Beter tyt sagh noyt man,
"Dan de stat van Uytregt doen gewan,
"Want God had doen gegeven syn schult
"En 't lant van Uytregt alsoe vervult
"Met koorn en met goeden wyn
"Daer God seer af gelooft moet syn:
"Doen koft men 't Uytrecht tot die uure
"Een mudde weits, al binnen die muure,
"Een mudde rogge tot die stonde,
"Een mudde gerts, gewasse op goe gronde,
"Een mudde haver in die tyden,
"Een quart wyn die ons doet verblyden,
"Daer toe nog een vette capoen,
"En een ton appelen, die ze had van doen.
"Dese zeve perceelen mogt men hale
"Op een saterdag, koopen en betalen
"Met dertigh stuyvers en een,
"Soe wie se van doen had groot en cleen.

Geen kerk of toren, die gesticht, vergroot of hersteld werd, of een steen buiten of binnen de kerk gewaagde er van, b. v. te Weerd:

"In 't gulde jaer van vyftien hondert
"is gebroken dy ald kerck V uben wod'.
"ende op avent magdaleen
"is gelacht dy yerste steen.

Te Langerak:

"Jan Jacob Vueren, wilt dit aanhooren,
"Heeft geleyt den eersten steen van desen toren.
"Hy was met goet verstant
"Schepen van dit lant.
1627.

Te Jisp boven een marmeren steen tegen den wand, waarop de wapens van Tryn Maarten Mayer,

"Vernieuwt dit werk
"Aan Godes kerk.

en de volgende regels er onder:

"In 't jaar onzes Heeren duizend zeventien honderd en één,
"Legde Tryn Maarten Mayer dochter den eersten steen,
"Haar broeder Jacob ley terzelfden tyd de tweede,
"Als men zes daegen in de Hooimaand was getreden.

In dezelfde kerk vond men een glas, waarop verschillende heelkundige operatiën waren afgebeeld, met dit onderschrift:

"Gods woord geneest de ziel,
"De mensch de kreuple leên,
"Van beide komt de eer
"Des hemels God alleen.

Mr. Cornelis Jacobs Ploeg Ledezetter en Clasiene Wilmz. zijne huysvrouw. 1698."

Boven de kerkdeur te Nieuwwolde las men:

"Den Drie-eenigen Godt
"Is dit Hailigdom uit den anwinst der Godvrugtige Kerk-begiftinge van Zal. Timon Harmans,
"Op des Dollaarts gezegenden anwas gebowt door de bestieringe
"van den E. E. Hr. Johan de Drews,
"Uit vaderlyken stamme de vierde Burgemeester van dien naam
"en d E. Fokke Hommes Kerkvoogden in der tyt.
"Ingewyt door Herman Dronryp, Pred. ter plaatse
"Op den XXV Sept. in 't jaar des Zal. MDCCXVIII.
"Zo wert ook gij zelve als levende stenen gebowt
"tot een geestelyk huis. 1 Petr. 2: 5.

Boven den ingang der kerk te Waverveen:

"Ezaia XXVI, vr. 8.
"De eerste steen is gelegd door
„Jan David Brouwer, van Stavoren
"Op den 15 Julij CIƆIƆCCLIV.
"Aangelegd en volbouwd, onder het beleid van Coenraad Hoeneker,
"Mr. Metselaar te Amsterdam.
"Van Staveren's leeraarszoon, lag my den eersten steen,
"o God! vergroot den glans, die my reeds mild bescheen;
"Verschijn zoo heerlyk, en wil hier in vrede geeven
"Dat veelen ingaan door uw woord en geest ten leven.
"Hendrik Lussing Matthijsz."
Eccl. IV, vers 17.

In vele kerken hingen tegenover den ingang of aan de zijden van den preêkstoel, groote houten borden, waarop met gulden letters op

blaauwen of zwarten grond, de Tien geboden, Geloofsartikelen, het Onze Vader, eenige Bijbelspreuken of Psalmverzen waren geschilderd. Ook deze waren meest alle geschenken van gemeente-leden.

De Geloofsartikelen las men ook op den grafsteen van Nicolaas Reichveldt, Conrector te Appingadam, den 18en November 1616 te Erb gestorven, boven zijn wapen dus:

"Ick geloeve in Godt den Vader weerdt.
"Oeck in Godt den Soene Hoech geerdt.
"Unde in Godt den Helligen Geist.
"Ein vergevinge den Svnden allermeist.
"Oeck ein Vpstandinge des vleesches allen bereit.
"Geloeve oeck ein Eiuges Levent in ewicheit
Amen.

In vroegere tijden waren de wanden der kapellen, waarin de gilden hunne altaren hadden, met hunne blazoenen en tafereelen uit de geschiedenis hunner patronen behangen. Later werden die weggenomen en door andere, waarop bijbelsche spreuken en verzen waren geschildert, vervangen. Deze verzen waren toen door de eerste dichters van hunnen tijd vervaardigd. Zoo vereerden te Utrecht de wevers in 1600 het volgende gildenbord aan de kerk:

"1600.

Job VII.

Myne dagen syn lichter wegen gelopen als een wevers spoel en sy vergaen als dat er geen ophouden aen geweest is.

Esaias XXXVIII, vers 12.

Myn tyd is daar henen, en van mij weg genomen gelyck een herders hut en ick scheure myn leven af gelyck een wever syn webbe.

De breede eens hand
is hier O mens uw leven
't vervlieght oock snel
als spoelen doed int weven.

In Moses tyden over menighe jaeren
heeft de konst vant weven af gefloreert
Besaliel en Ahaliab getrouwe dienaeren
Door Godts geest hebben sy het geuseert
Bevordert beneerstight oock daermede gestoffeert
't Heere tabernakel so daar staat geschreven
allerly linnen werck constigh gefatsoeneert
is d' eerste door de spoel doen verheven
en behalven dese gingh oock tot het weven
Tobias huysvrouw geneerde haar met spinnen
met haere handen sonder haar te begeven
tot ledigheyd of bedrogh so wy bevinden
en noch meer andere die wel connen versinnen ,
dit goddelyck gebod dat men wel mocht groot heten
in tsweet uwes aenschijns sult gij u broot eeten.

Jae cort en quaad vol
moeyt en commer groot

Dus op den tijd hier
acht, en op de dood.

Dekens in der tijd J. F. v. Maersen en P. F. v. Brevelt
Hebben dit tafreel boven het gild's kelder gestelt."

Op het Adams of fruitkoopers-gildenbord in de St. Jacobs-kerk te 's Hage, las men deze regels van Vollenhove:

"Geen Gilde kan meer yvers passen,
"De kerk ter ere in 's Gravenhaag,
"Dan dat der burgren mont en maag
"Bezorgt met ooft en aerdtgewassen.
"De derde dach zag, toen Godts hant
"De wereldt schiep, hoe wijs alrede
"Hy 't aardryk heel met groen bekleedde,
"Met zaat verrijkte, en plant bij plant:

"Om 't menschdom, daar verwacht, te spyzen
"Met groente en keur van lekkerny:
"Geen mensch, die elx natuur, waardy,
"En nut kent, kan dien Heer volpryzen.
"Maar minst voegt zorge voor den buik,
"Die wormen spyst. Al wat nu d' aarde
"Noch baart, geeft lessen, hoog van waarde,
"Tot vroom en heilzaam zielgebruik,
"'T geen bruit en bruigom kunstig loven
"In 't Hoge liet, heet bloemsieraadt,
"Heet kruit, dat reuk en smaak verzaadt
"Of edel ooft van vruchtbre bomen,
"Veel deugt der kerke, ryk van lof,
"Wort by Apostlen en Profeten
"Verbeelt en heerlyk uitgemeten
"Als vrucht van wasdom in Godts hof.
"Koom Heer, ei koom uw Hof-vrucht queken:
"Wat knecht hier plante of kloek besproei,
"Uw geest geeft kracht tot vollen groei.
"Zo kan uw' dienst geen heil ontbreken:
"Zoo helpt ge ons, uw gena ten prys,
"Gezaligt door den boom des levens,
"Aan al de vreugt en vruchten tevens
"Van 't ewig bloeiend Paradijs.

1706. J. Vollenhove.

Het gedicht op 't bord van 't kuipers-gild te Utrecht eindigde dus:

"Och was het cuypen nu so goet
"Als het wel by veele doet!
1634.

Doch de kerkeraad liet op het aanhouden van Ds. Gentman in 1674 deze regels oververwen.

In vele kerken hingen borden, met de namen van alle predikanten, die sedert de hervorming er in hadden gediend. Nog in 1792 werd er een in het koor te IJsselmonde geplaatst, met dit onderschrift:

"Toen Alva's Beulenrot op Goëls keurvolk woedde,
"En 't schuldloos martelbloed om weerwraak riep tot God,
"Was 't Neerlands redder, die de Christuskerk behoedde,
"En IJsselmonde deelde ook in dit zalig lot:
"Aanschouw de breede lijst der achtbre keurgezanten
"Die sins de vreebanier hier moedig mogten planten.
"De faam der braaven blijv' bij u in zegening
"En roem Jehovaas woord, bevoorrecht dorpeling.
Johan van Hoogstrate.

In de kerk te Broek bevond zich een glas, waarin met schitterende kleuren was afgebeeld de aanleg, opbouw, verwoesting en luisterrijke herstelling van het kerkgebouw, en eene kerkvergadering, die haar oog aan de regterhand op de enge poort die tot heerlijkheid, en aan de linkerhand op de wijde poort die ten verderve leidt, hield gerigt.

In sommige kerken vond men borden, waarop hare geschiedenis met gulden letters was geschreven. Zoo werd in 1650 het volgende Memorial van de St. Laurens-kerk te Alkmaar, op een houten bord, in de kerk opgehangen:

"Omtrent geleden duysent jaer
A°. D°. 600. "Wert hier gestelt kerk en altaar
"Der Heydenschen Afgoden.
"Niet wel drie hondert jaar daarnaar,
"Zoo d'oude memorien zyn waar,
"Zyn die weer uitgerooden.
omtrent 866. "Doe 't licht van Christi offerhand
"Glinsterde door heel Kenmerland
"Sticht men een kerk ter eeren

901. "Van Sint Laurence, d'welk naderhand
1132. "Dick van d'Westfriesen is verbrandt.
1328. "D'oorlog kan 't al omkeren,
"Maar doe de yver kreeg meer kracht
"Werd daer neffens met goed aandacht
"Een kerk in reverenci
1328. "Van Sinte Matthys gestelt, zulks placht
"Te zyn onzer vooroud'ren pracht,
"Het werk waardeert d'intenci.
1468 "Daarnaer den tooren zeer vermaert
den 29 October. "Van Sinte Laurence stort nederwaert,
1471 "'T welk oorzaak gaf te vellen
of "Beid' oude Kerken tot op de aart,
1475. "En in haar plaats, als wert verklaart,
"Dit heerlyk werk te stellen.
A°. 1650. 20 July.

Behalve glazen en borden, vond men in sommige kerken nog menig overblijfsel van vroegere dagen, zooals muurschilderingen, schilderijen in olieverw en beelden. De eerste waren echter met verschillende lagen kalk bedekt, die eerst in deze eeuw zijn weggenomen: de schilderijen waren wel in grooten getale door de beeldstormers vernield, of door de verwkwast bedorven, of hier en daar in hokken, op zolders en gewelven der vernietiging prijs gegeven; maar enkele toch door kerkmeesters gespaard, en hier en daar in de kerken of consistorien opgehangen. De meeste beelden, in 1566 aan hamer en moker ontsnapt, werden op herhaald verzoek der gemeenten, door provinciale synoden en classicale besturen ondersteund, wel weggenomen, doch enkele bleven op hunne oude plaats, en onder deze een aantal voorstellingen, die door haar komisch, of, beter gezegd, echt humoristisch karakter, de aandacht tot zich trokken. Zoo zag men tegen het gewelf der schoone kerk te Oosterbierum, de afbeelding der hel en van den hemel. In de eerste

wemelt het van verschrikkelijke monsters met lange staarten, paardenvoeten en afschuwelijke koppen, die op verschillende wijzen bezig zijn verdoemden naar een brandend vuur te brengen. Geheele kruiwagens zijn met dat soort van ongelukkigen volgeladen, terwijl sommige duivels nog bezig zijn de karren en wagens met zware ijzeren vorken vol te pakken, of met hunne sterke handen een of twee veroordeelden op hunne duivelsruggen slingeren, of bij de armen of beenen vatten, en zoo naar de strafplaats slepen. Voor de poort van den hemel ziet men een klein mannetje op de viool spelende, terwijl zich in het verschiet een luchtig in het rond dansende partij van regt vrolijke hemelburgers vertoont. Voor den predikstoel hing nog een vreemder schilderstuk, voorstellende een in een monnikskap gehulden ezelskop, voor een troep ganzen predikende. Onder tegen de opstaande zittingen der kanunniken banken te Amsterdam zag men een kat, die met een miskleed omhangen, in den Bijbel leest of predikt; een persoon met gapenden mond tegen over een' nog wijder gapenden oven en een nachtuil, een omgekeerden geldbuidel, lustige drinkebroêrs, en onder veel aanstootelijks ook een half ontkleed persoon, uit wiens partes posteriores een daarnevens zittend vrouwenbeeld bezig is, een lint of doek op een haspel te winden. Soortgelijke voorstellingen treft men ook op de kanunniken-banken te Dordrecht en Bolsward aan.

In de kerk van Vlake is een duivel geschilderd, met pen en inktkoker voor zich, als zittende om te schrijven, met dit nevenschrift: “Fragmina verborum Tuevulus collegit tuorum”, te kennen gevende dat Satan de misslagen der woorden opteekende, om ze voor God te brengen. Op een glas te Scheveningen, was St. Anthony van Padua afgebeeld, dragende het H. Sacrament, waarvoor een ezel geknield ligt, met een vierregelig latijnsch versje er onder, behelzende, dat een gereformeerde die niet wil gelooven dat Christus wezenlijk in het brood des avondmaals tegenwoordig is, ten minste dezen ezel behoorde te gelooven, die hem daarin vereerde.

Dergelijke belagchelijke en sarcastische voorstellingen ontmoette men

niet slechts in onze vaderlandsche, maar in vele kerken in Duitschland, Frankrijk, Engeland en België. Zij mogen de Hervormden der 16e en 17e eeuw geërgerd hebben, doch geenszins de Roomschgezinden, omdat er de algemeene geest en denkwijze der 15e eeuw, waartoe zij behooren, in werd uitgedrukt. Deze humoristische tafereelen, waartoe ook de Dooden-dans behoort, hebben meermalen het onderwerp van historisch-antiquarische onderzoekingen uitgemaakt, waarnaar wij den lezer verwijzen.

Versierden de Roomschgezinden hunne kerken met tafereelen uit het leven der Heiligen en Martelaren, de Protestanten daarentegen deden het met die uit het dagelijksch leven. Wij wijzen op die menigte glazen, waarop branden, schipbreuken, en allerlei rampen zijn voorgesteld, en die wij als zoo vele exvoto's kunnen beschouwen. Zulke waren ook de glazen en borden voor bijzondere uitreddingen, bewaringen en voorregten, aan de kerken vereerd. Sommige kerken ware museums van zeldzaamheden. Wij noemen slechts die van Scheveningen en Zaandam. Te Scheveningen hingen verscheidene zonderlinge tafereelen, als ook het bekkeneel en de hoofdpan van een kaselot, lang 15, breed 8 voet, en 8 span hoog, den 24en Januarij 1617, bij gelegenheid van een zwaren storm gevangen, met een latijnsch opschrift en een nederduitsch vers van den predikant Winandus Schuilius, waarin de visch sprekende wordt ingevoerd, zich beroemende meer brein in het hoofd gehad te hebben, dan de zeven wijzen van Griekenland te zamen. Te Oost-Zaandam hing boven de Oosterpoortdeur eene schilderij, voorstellende de woede van een stier, die, in het jaar 1647, zijnen meester ombragt, en diens huisvrouw in de lucht wierp, daar zij van het kind, waarvan zij zwanger ging, verlost werd. Dit kind werd in deze kerk gedoopt en het volgende jaar bij zijne ouders begraven. Onder de kerkglazen in deze kerk muntte de biddende Salomo uit, terwijl men in die van West-Zaandam, de glazen, de afbeeldingen op den handel en de zeevaart betrekkelijk, en vooral een voorstelling van Nebucadnezar, helder van koloriet en juist van teekening, bewonderde. In het ruim der kerk te Jisp

zag men een zeer fraai scheepje, met zijn geheele tuigaadje, gemaakt en er aan vereerd door zekeren Dirk Jansz. Timmer.

Merkwaardig was ook een bord in de kerk te Soetermeer, in 1590 gemaakt en in 1660 vernieuwd, met een opschrift, waarin o. a. deze regels voorkomen:

"Cornelis Machiels zoon, ouderling op dat pas,
"Frank Lenartszoon, een goed Broeder hoort aan voorts
"Hebben eerst begonnen dees liberie ras.

Hieruit blijkt, dat er ook te Soetermeer in de kerk een bibliotheek was. Men had die in de 15e eeuw in de meeste kerken, ten behoeve der geestelijkheid. De boeken die zeer kostbaar waren, lagen aan ketens, zoo als te Dordrecht, Zutphen en Middelburg. Op enkele plaatsen werden na de hervorming die bibliotheken behouden, en ten dienste der predikanten bestemd, zoo als te Alkmaar, Gouda, Middelburg, Dordrecht en elders. Zelfs rigtte men daar, waar zij niet waren, bibliotheken op, zoo als in de kerk te Heusden. Meest alle boeken, die daar in voorkwamen, waren, blijkens de inschriften, geschenken. Ofschoon ook in ons land schier alleen de geestelijken en klerken het lezen en schrijven verstonden, en zij zich alleen van boeken en schrijfbehoeften bedienden, zoo is het mij echter niet gebleken, dat hier te lande immer in de kerken handel in diergelijke zaken werd gedreven. In Frankrijk en Duitschland daarentegen stonden in de portalen der kerken of in de kerken zelve, boekenkramen. Gedurende de middeleeuwen en zelfs lang na de hervorming, werden echter hier en daar, de stedelijke privilegiën in de torens of in een vertrek der kerk, als de veiligste en geschiktste plaatsen, bewaard.

GRAVEN.

Diepen eerbied koesterden, even als de overige volken der Oudheid, de Israëlieten voor de laatste rustplaatsen, "de huizen, de eeuwige huizen" (zoo noemden zij ze) hunner dooden, en achtten het een groot geluk eenmaal bij hunne vaders verzameld te worden. Ook de Christenen deelden in dezen eerbied, ook zij hoopten op dat voorregt. Drie eeuwen lang hadden zij hunne afgestorvenen in afgelegen en verborgen plaatsen moeten ter ruste leggen, ze soms, onder de lijken van misdadigers vermengd, onbegraven, het roofgedierte ten prooi moeten laten of aan de golven overgeven. Toen echter die bange tijden van druk en vervolging waren voorbijgegaan, mogten zij, even als Abraham's nakroost, met kinderlijke onderwerping aan het eenmaal uitgesproken vonnis "stof zijt gij, tot stof zult gij wederkeeren" hunne dooden in den schoot der aarde nederleggen, "aan de aarde wedergeven dat uit de aarde ontstaan was", terwijl zij het "onvoegzaam oordeelden, naar het voorbeeld hunner heidensche medeburgers, het verwoestende werk des doods door de kracht des vuurs te verhaasten."

Hunne graven waren wel geen natuurlijke of uitgehouwen spelonken in de rotsen, waarin Palestina zoo rijk is, en ze behoefden ze, uit vrees voor het roofdier, niet met groote steenen te sluiten; veilig en rustig lagen hunne grafsteden buiten de poorten hunner steden of in de nabijheid hunner vlekken. Derwaarts droegen zij hunne afgestorvenen, niet gelijk weleer in 't geheim of in den duisteren nacht, gelijk Tobias, met wiens voorbeeld zij zich troostten, of gelijk de Heidenen deden, maar openlijk op helderen dag, doch ook dan bij het licht van fakkels en flambouwen.

"Die hunne ontslapen vrienden naar de stille rustplaats droegen, weenden niet als zij, die geen hoop hebben. Zij ontstaken lampen en

waskaarsen, ten teeken van hunne ondervinding, dat hun uit Christus, het groote Licht, licht ontstond tot vertroosting hunner bedroefde harten, en als uitdrukking van hunne zalige overtuiging, dat ook de zielen der afgestorvenen in de valei des doods door de levendmakende kracht van dit Licht geregeerd werden." Zoo bleven zij hunne dooden begraven, tot dat het stoffelijk omhulsel van Constantijn den Groote, op zijn begeerte, in de door hem gestichte Apostel-kerk te Constantinopel werd ter ruste gelegd. Van dien tijd af, wenschte elke geloovige in een der heiligdommen zijn laatste rustplaats te vinden, om in de nabijheid der martelaren te rusten; verzekerd dat zij, hunne verdiensten deelachtig, met hen zouden verrijzen, en in hunne zaligheid deelen. Doch alleen keizers, bisschoppen en andere hooge prelaten mogten dit voorregt genieten, en toen winzucht der geestelijkheid dit ook aan anderen toestond, werd het begraven in de kerken verboden. "Gedoogen de steden", zoo spraken de vaderen in het concilie van Braga (563), "niet dat binnen hare muren begraafplaatsen worden aangelegd, hoe veel te minder moest men de kerken, al ware het slechts uit eerbied voor de overblijfselen der bloedgetuigen, die er in rustten, tot kerkhoven maken". Sedert begon men rondom de kerken begraafplaatsen voor geestelijken en aanzienlijken aan te leggen, terwijl de groote menigte buiten de poorten ter ruste werd gebragt.

"Elke stad, schreef Severianus, een tijdgenoot van Chrysostomus, heeft begraafplaatsen buiten de poorten, zoo dat een iegelijk, die zich naar eene stad begeeft, eer hij haren luister, pracht en heerlijkheid aanschouwt, het einde van alle dingen ziet. Graven omringen de steden, graven de vlekken, van alle zijden ontdekt men scholen der vergankelijkheid, waarin men het innerlijke wezen der dingen leert kennen." En Chrysostomus zelf: "Wij begraven onze dooden buiten de stad;" terwijl hij de graven "slaapsteden" noemt, wijl zij die er in rusten niet gestorven zijn, maar slapen. Doch ook zijn gebeente werd uit het oord zijner ballingschap naar Constantinopel gevoerd, en dáár in de Apostel-kerk begraven.

De synodale besluiten, die het begraven in de kerken verboden, werden echter niet gehandhaafd, te meer daar zij, die ze genomen hadden, zelve in de kerken wenschten begraven te worden, ten einde de martelaren, die er in rustten, tot voorspraak hunner zielen te hebben. "Bij de ijdele inbeelding der heiligheid van 't gebeente kwam eerzucht, die buitensporige begeerte naar ingebeelde eer, en bij deze hebzucht, de onoverwinnelijke drift tot hebben, en in de kerk kon een iegelijk, die wilde, voor goud een gewijde rustplaats in de heiligdommen erlangen." Zulks bewoog in 563 de vaderen van het genoemde concilie, om het begraven in de kerken der Heiligen of de Hoofdkerken ten strengste te verbieden; alleen wanneer de noodzakelijkheid zulks gebood, mogt zulks buiten de muren geschieden. Meermalen werd sedert dit verbod onder nadere bepalingen herhaald, en in 809 nog door Karel den Groote, doch in algemeene bewoordingen, die leeren dat men het niet zelden overtrad, zoodat het concilie te Mainz in 813 besloot, dat 's keizers bevel moest gehoorzaamd worden; doch het maakte zijn eigen besluit grootendeels krachteloos, door uitzonderingen toe te laten ten aanzien van bisschoppen, abten, waardige priesters en geloovige leeken. Noch de keizerlijke, noch de kerkelijke besluiten hadden echter eenige kracht meer, toen de monniken- en geestelijke orden ontstonden, die, uit de gewone kerkelijke inkomsten niet kunnende bestaan, op nieuwe inkomsten bedacht waren. Onder deze kwam hun bijzonder te stade, het begraven der lijken in de kerken tot rust der zielen, "waardoor zij, uithoofde van hunnen invloed op het volk, het belang der graven tegen het gewigt der geldbeurzen der vermogenden konden opwegen." "Het begrip van wijze vorsten en kerkvaders, 't gezag zelfs der frankische koningen moest buigen voor het eigenbelang." Openlijk begon men de noodzakelijkheid der begrafenis in de kerken tot rust der zielen te prediken, en daar de hoofdkerken die gunst aan allen, die er naar verlangden, niet konden voldoen, begon men ook in de overige kerken grafsteden in te rigten, en hadden deze al geen martelaren

in hun schoot, zij bezaten ten minste een deel van hun ligchaam, een steen van hun graf of een ander reliek, en dit was voldoende om deel te hebben aan hunne voorspraak. Om de armen niet geheel uit te sluiten, breidde men dit voorregt tot de gewijde kerkhoven, rondom de kerken uit. Intusschen was echter het voorregt grooter of kleiner in evenredigheid der begraving, bij of in de kerk of in de nabijheid van het altaar, en men betaalde ook naar gerade. Dit was een bron van welvaart voor de geestelijkheid in het algemeen en inzonderheid voor de abdijen en kloosters, 't geen door een reeks van R. C. schrijvers wordt bevestigd; en onder de besluiten eener synode van 1292 vindt men dit: "In de kerken of achter hare koortraliën dulde men geen ongeregelde willekeurige verkiezing van begraafplaatsen voor de afgestorvenen ligchamen, uitgezonderd voor die van de heeren der dorpen en de patronen of voorstanders der kerken, mitsgaders voor hunne vrouwen, en zoo ook voor de rectoren en vicarissen, door wie den luister der kerken zeer kennelijk en bestendig is toegenomen."

"Voor omtrent 400 jaren (dus luiden de woorden van een geleerd R. C. schrijver) heeft deze verfoeijelijke gewoonte (de lijken in de kerken te begraven) plaats gegrepen, terwijl het overbekend is, dat zelfs de lijken der martelaren, vóór dien tijd, ook buiten de steden begraven werden; want de Franciscanen en Dominicanen, berekenende hoe hunne broederschappen toenamen, en dat zij zoo vele kosten niet konden goed maken, hebben deze kunst om geld te beuren uitgevonden, dat zij de onkundige menschen opdrongen, dat zij in monnikskappen of bij de altaren begraven moesten worden;" en een latere: "Verwonderlijk is het met welk een gezwindheid, door aandrift dezer twee dingen, de eerzucht der leeken en de hebzucht der kerkelijken, deze kerktucht, van oude tijden zoo heilig onderhouden om geen dooden in de kerken te begraven, den bodem zijn ingeslagen en gewijde plaatsen als 't ware geworden zijn van eenige rijkaards, terwijl voor de minvermogenden de kerkhoven zijn overgelaten."

Terwijl overal waar ook het Christendom was ingevoerd, zijne belijders hunne dooden aan den moederschoot der aarde toevertrouwden, offerden onze vaderen ze nog in vlammen en rook aan de hemelmagten, en lang nadat de geloofspredikers in hun midden waren opgetreden, en hunne stem tegen de lijkverbranding hadden verheven, en in weerwil dat de frankische wetgeving het oude gebruik had verboden, bleven velen het hardnekkig handhaven en "verhaastten ('t zijn de woorden van een der oudvaderen) door de kracht des vuurs het verwoestend werk des doods, in plaats van de ontbinding der ligchamen over te laten aan God, den bewaarder der elementen, die ze geformeerd had". Ja Karel de Groote moest nog in 785 een wet uitvaardigen, die de doodstraf bedreigde aan allen die een lijk, volgens heidensche gewoonte, "verbrandden, en de beenderen tot stof lieten verteeren", en bevelen "dat de lijken der Christenen naar de coemeterien der kerken, en niet naar de grafheuvelen der heidenen moesten gevoerd worden." Het langst heeft de lijkverbranding in die gewesten stand gehouden, die het laatst den zegen des Christendoms ontvingen, zoo als Friesland, Overijssel en Drenthe. Dit blijkt uit de legenden en sagen, door sommige geschiedschrijvers geboekt, uit de munten in sommige urnen met lijkasch gevonden en uit het dichterlijk fragment eener friesche wet, tijdens de invallen der Noormannen, ook in de latere landregten overgegaan.

De eerste Christenen schilderden op hunne grafzerken en sarcophagen, en de wanden hunner graven, met duurzame waterverwen voorstellingen, die leeren, welke denkbeelden zij gaarne aan den dood en de dooden verbonden. Zij waren meest alle symbolen en dezelfde die men op de zegelringen en graflampen ziet afgebeeld. Soms waren deze symbolen zeer eenvoudig, zoo als de bok, eene voorstelling van Christus, die tot verzoening der zonden stierf, de wijnstok, als voorstelling van Christus, die zijnen discipelen de kracht des eeuwigen levens schenkt,

de kelk met de brooden, symbolen van het verbroken ligchaam en vergoten bloed des Heeren, als een teeken dat de afgestorvenen in de gemeenschap der kerk geleefd hadden, en ontslapen waren, het zeepaard (aan de Heidenen ontleend), het zinnebeeld des levens en des doods, de cypres, het beeld des doods of van den regtvaardige, de myrthe, de duif, symbool der onschuld en der rust van den afgestorvene, de pelikaan, het kruis, het schip, de visch, de eenhoorn, het vat, de rots, de haan, de voetstappen, het hert, de goede herder en anderen. Meermalen bezigde men bij deze eenvoudige symbolen, geschiedkundige voorstellingen uit de gewijde schrift, zooals de zondeval der eerste menschen, "de droeve gebeurtenis, die den sterveling zoo ligt voor den geest komt, wanneer hij telkens op nieuw de voltrekking aanschouwt van het vonnis, stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren," Noach in de ark, "een symbool der kerk van Hem, die zondaren redt en bewaart voor het eeuwige leven", Abrahams offerhande, "een zinnebeeld des geloofs en der kinderlijke overgave aan Gods wil," Mozes, met den staf op de rots slaande, de hemelvaart van Elias, de jonge Tobias den visch dragende, de drie mannen in den vurigen oven, en andere, die allen een zinnebeeldige beteekenis hadden. Behalve deze symbolische voorstellingen, waren de zerken en sarcophagen soms met inscriptiën, met menie geschilderd, of in steen uitgehouwen, in proza en poëzij, doch meest alle zeer kort, bedekt. Sommige gaven slechts de namen, zooals: Artemia, Martinus, Jovianus, Venerosa, dikwerf met bijvoeging van een enkel naam- en voornaamwoord, b. v. zeer onschuldig, zachtmoedig, ouderlievend, vroom, geloovig, "aan de godvreezende Flavia, aan de dierbare Euplia, aan Fabius Italus, een zeer onschuldigen knaap", soms met bijvoeging van den leeftijd, de jaren, maanden, dagen, ja "met eene der liefde en droefheid eigene nauwkeurigheid", zelfs der uren van het leven van den ontslapene, ook wel van den sterfdag, en onder welk consulaat die in was gevallen. Sommige inscriptiën vermeldden ook de geestelijke waardigheid, b. v. van bisschop, ouderling, diaken, den

rang, de maatschappelijke betrekking met de afbeelding der werktuigen waarmede zij in hun leven gearbeid hadden, b. v. van een hamer, spade, paslood. Op het graf van een jeugdigen christen, op drie-en-twintig jarigen ouderdom gestorven, staat zijn beeld met een schop in de hand en een gevulde korenmaat aan de voeten, ten teeken dat hij een openbaar beambte of opziener der korenmeters was geweest. Op een anderen grafsteen ziet men het beeld van een landman met een hark in de hand, en een spade en hond aan de voeten. Op den steen die het graf van den beeldhouwer Eutropus bedekt, wordt deze voorgesteld met zijn zoon aan een sarcophaag arbeidende, en zijne werktuigen nevens hem. Marteltuigen, soms een eenvoudige palmtak, het beeld der overwinning, kenmerken de graven der bloedgetuigen. Op meest alle graven leest men: "hier rust", "hier slaapt in vrede", en wat men verder leest getuigt van eenvoud des harten, vromen zin, kinderlijk geloof en broederlijke liefde. Hier staat geschreven dat eene christin zelve hare laatste rustplaats heeft bezorgd: "Constantia bereidde zich bij haar leven deze plaats:" "Marcella bezorgde, terwijl zij leefde, zich en hare dochter Benedicta, die in vrede stierf, dit graf;" dáár dat dankbare kinderliefde dit gedenkteeken aan dierbare ouders, ginds dat deze ze aan een hunner kinderen, broeders ze aan broeders, vrienden aan vrienden, heeren en vrouwen aan hunne dienstboden, deze aan hunne heeren en vrouwen wijdden.

Vele, doch op verre na niet alle grafschriften uit de eerste eeuwen van het christendom zijn in het licht gegeven. Uit de eerste deed de hoogleeraar Moll, toen hij elders dit onderwerp behandelde, eene keuze; wij deelen er een enkele van, naar zijne overzetting, mede.

"Messala, die XXXIII jaren leefde en III maanden en VIII dagen. Zij leefde met haren Virginius zonder eenige tweedragt XII jaren, VI maanden V dagen." Schooner echter is de inscriptie op een marmeren sarcophaag, in 371 bewerkt: "Felix (een man) van heilig geloof, is opgeroepen zijnde in vrede heengegaan. De liefde en trouw zijner vrienden voor hem duurt in eeuwigheid. Toen hij leefde was hij als een trooster en

barmhartige voor allen bekend. Agrippina heeft deze rustplaats voor haren zeer lieven echtgenoot bezorgd, met wien zij zonder kwelling des gemoeds III jaren en X maanden leefde." Op een ruwen grafzerk op het coemeterium S. Agnetis via Nomentana te Rome gevonden, las men: "Hier ligt Gordianus, nuncius van Gallie. Hij werd met zijn gansche gezin om het geloof omgebragt. Zij rusten in vrede. Theophila (zijne) dienstmaagd heeft (dit graf) doen bereiden;" en op een beschadigde plaat te Rome: "Gij hebt uw ligchaam aan de aarde gegeven, o Petronius, en uwe ziel aan Christus; want de regtvaardigen worden gekoesterd in het hemelsche licht en zij bewonen de sterren en genieten de vreugd van de hoogere wereld. Ga, o lieve zoon, wees onzer gedachtig en zie van daar neder." Merkwaardig is ook dit grafschrift uit den tijd van keizer Hadrianus: "Marcus, een jong krijgsoverste, die genoeg geleefd heeft, daar hij zijn leven en bloed voor Christus gegeven heeft, in vrede ten laatste ter ruste gegaan. (Zijne) verdienstelijke (vrienden) hebben hem met tranen en vrees [voor de vervolging] begraven."

Doch allengskens werden deze en dergelijke eenvoudige door wijdsche en schitterende inscriptiën, gelijk de in de catacomben verborgen grafsteden door prachtige op kerkhoven en in kerken vervangen. Men begon sarcophagen en mausoleën van marmer en andere kostbare steenen en edele metalen te vervaardigen en met rijk beeldhouwwerk en gouden en veelkleurige schilderingen te bedekken; zelfs was de sarcophaag van Constantia, eene dochter van Constantijn den Groote, uit porphyr bewerkt. Ook gewaagt de oudheid van de kostbaarheid van die van Junius Bassus, in 359 en van Proclus Anicius tegen het einde der vierde eeuw gestorven.

Met kracht en ernst verhieven kerkredenaars als Basilius de Groote, Chrysostomus, Ephraim de Syrier, Ambrosius, tegen die ijdele praalzucht hunne stem. "Te vergeefs stichtten de menschen kostbare grafsteden, alsof ze niet alleen tot woonplaatsen voor het ligchaam, maar ook voor de ziel moesten dienen." Van eeuw tot eeuw nam de kostbaarheid

der mausoleën en tomben, voor vorsten, graven, ridders, senatoren en prelaten toe, die in uitgestrektheid, fraaiheid van beeldhouwwerk en zeldzaamheid van steenen schenen te wedijveren. Het mausoleum van koning Theoderik te Ravenna werd later eene kerk (Sta Maria della Rotonda): ook gist men dat de monster-kerk te Aken, waarin Karel de Groote niet in een sarcophaag maar in een krypt op zijn troon werd geplaatst, met het zwaard aan zijne zijde, een gouden keten om zijn hoofd gewonden, den rijksappel in de eene hand, tewijl de andere op het evangelie-boek rustte, oorspronkelijk zijn mausoleum zou geweest zijn. In ons vaderland werden na de invoering van het christendom geestelijken in hun ambtgewaad in steenen sarcophagen in de krypten bijgezet of in het koor vóór het altaar begraven: Willebrord te Echternach met zijn pallium, casuifel en sandalen. Bij het openen van het graf van bisschop Bernulf, te Utrecht in 1054 gestorven, vond men zijn staf, gouden ring en zilveren beker. Bisschop Frederik en meer andere bisschoppen van Utrecht vonden hun laatste rustplaats in de krypten der St. Salvator-kerk. Ook de bisschoppen van Tongeren rusten in de krypt der kerk van St. Servaas te Maastricht. Vorsten en aanzienlijken lieten zich in altaarkleederen wikkelen of in priesters- of monniken- gewaad kleeden en werden doorgaans op het koor voor den altaar begraven, met hun beeld en harnas op hunne tombe of zerk, zooals onze eerste graven en gravinnen in de abdijkerken te Egmond en te Rijnsburg. In deze, de abdijkerk te Aduard en in de krypten te Utrecht en Maastricht, werden onze oudste praalgraven gevonden. Doch deze zijn thans spoorloos verdwenen, terwijl die uit de XVe en XVIe eeuw nog in menigte, schoon meest alle deerlijk geschonden, in de XVIIIe overig waren. Tot deze behoorden de monumenten van graaf Willem-IV, hertog Aalbrecht, zijner eerste gemalin Margaretha, dochter van den hertog van Brijgh in Silesie, van Margaretha van Kleef, stichteres der Kloosterkerk, in 1412 overleden, die van Assendelft en Wassenaar te s' Hage, de prachtige tombe van bisschop Frederik van Blankenberg in de Dom-kerk, en die van Boudewijn van

Starkenberg, wijbisschop van bisschop Jan van Arkel te Utrecht, die der prelaten en edelen in de abdijen van Berne, Postel, Tongerloo, der heeren van Rhoon, Schagen, Merode te Oirschot, van Brederode te Vianen en Veenhuizen, der Polanes en Nassaus te Breda, van Nicolaes van Putten te Geervliet, van Catharina van Bourbon, gemalin van hertog Adolf van Gelder te Nijmegen, van Maarten van Rossem te Rossem, van Gijsbert van Aemstel, zijn zoon Arnoud en beider gemalinnen te IJselstein, en andere, die deels door de beeldstormers, deels door brand, sommige door de Spanjaarden en Franschen vernield of door den tijd gesloopt zijn. Onder deze waren meesterstukken van beeldhouwkunst, die met de schoonste in den vreemde konden wedijveren. Wij wijzen slechts op het prachtige mausoleum van graaf Engelbrecht I van Nassau in de Groote-kerk te Breda, dat aan Michael Arnold Buonarotti, zelfs aan Michel Angelo wordt toegeschreven. Ook gewagen oudheidkundigen van het zoogenoemde ledikant van Egmond, te Egmond aan den Hoef, en de sarcophaag van den zwolschen rector Johannes Celi in de klooster-kerk te Windesheim. Op deze verhevene steenen of marmeren tomben lagen schoone gewrochte beelden van dezelfde stoffe, soms geschilderd en vernist, ook wel verguld of geheel van koper, als op een praalbed met het hoofd op een zaamgerolde mat of een kussen. Naar mate van rang of stand was hunne kleeding verschillend, soms een monniksgewaad in de laatste dagen van hun leven aangetogen. Was de ridder in gevangenschap overleden, dan omringde men het graf door ijzer traliewerk, doch nimmer ontbrak de ijzeren aan het graf geketende, of op de tombe liggende wapenrusting. Vorsten of ridders op hun bed gestorven, werden gewapend afgebeeld, doch meest met ongedekten hoofde en saamgevouwen handen, hebbende een hazewind, den gewonen medgezel van den edelman, aan de voeten. De ridder op het slagveld gesneuveld had een helm op het hoofd, het ontbloote zwaard in de regterhand, het schild aan den linkerarm en de voeten rustende op een leeuw of verslagen vijand. Koningen werden in staatsiekleed en mantel, vorsten in wapenrusting, geestelijken in priesterge-

waad, bisschoppen en abten met myter en kromstaf, de regterhand zegenende opgeheven, priesters met de handen overeengekruist, waarboven veeltijds een kelk, anderen in burgerkleeding of in een lijkgewaad gehuld afgebeeld.

Niet zelden waren de beelden van steen, doch de handen van wit marmer. De wapenschilden hingen rondom of voor, soms boven, en de kwartieren terzijden van het praalgraf. Ook hadden sommige beelden het wapen op de borst van den wapenrok en de helmen aan de voeten. De beelden der vrouwen lagen aan de regterzijde: had de ridder twee vrouwen gehad, gelijk Jan van Polanen, dan lag zijn beeld tusschen beide, meestal in statiekleederen soms in eene wade gehuld, met de voeten op een hond steunende. De hond was het zinnebeeld der trouw zooals de leeuw dat der sterkte, ofschoon sommigen den leeuw een mystieke beteekenis toekennen, alsof die apotheose, of de zege op den dood zoude aanduiden. Vorsten of groote legerhoofden, die oproeren gedempt of over hunne vijanden gezegepraald hadden, hadden niet zelden een draak of leeuw onder de voeten.

Behalve de praalgraven op de kooren, in nissen tegen de wanden of de pilaren, vond men een menigte met prachtig beeldhouwwerk en beelden versierde grafzerken op den grond der kerken, van welke later de meeste het lot der tomben ondergingen. Zoo vond men te Arnhem de schoone zerk van Karel van Egmond, hertog van Gelre, te Schiedam die van de H. Lidwina, te Zuilen aan den voet van een der beide achtkantige wandzuilen in den byzantijnschen stijl van in de zon gedroogd leem een grafsteen met kroonstaven en verheven beeldwerk met de letters H en G in het steenhouwwerk. Een andere zeer oude van rooden zandsteen te Elburg voert in het midden een schild, met een kruis ter regter- en linkerzijde, door een kroonstaf ingesloten en een zon gekroond. Merkwaardig waren vooral de zerken in 1777 in de Hofkapel te s' Hage opgedolven. Men vond daar onder anderen een kleine zerk, waarop een in sierlijk gewaad gezwachteld kinderlijkje, met het hoofd op een door gothisch lofwerk omgeven

kussen liggende. De rand van het zerkje was bezet met de kwartieren Egmond, Arkel, Meurs, Kleef, Waerdenburg, Wurtemberg, Baden, Oostenrijk, en voerde het volgende opschrift:

"Int. jaer. ons. heer. XCCCC.
"LXXXV, op. Sint. Andries-
"dach. sterf. die. Edel-wolge-
"boren. Jonffrou. Joest.
"docht. van. Egmont.
"op. XXX. dach. na. haer. geboert.

Zij was de eerstgeborene dochter van Jan III van Egmond en Magdalena van Waerdenburg.

Midden op een anderen blaauwen zerksteen stond een wapenschild, en aan de hoeken op kleine schildjes zag men de symbolen der vier Evangelisten, een engel, leeuw, os en arend op kleine schildjes. Op het randschrift las men:

"Hoc sub saxo sepultus
"Venerabilis Vir et Magister Theodard Claesman.
"Canonicus Hujus insignis Capelli, quondam
"Officialis toti Philipp. Orientalis qui obiit
"Anno 1537. 16 Maji cuj. anima requies.

Midden op een andere zerk was het wapenschild door een kelk en twee ampullen, door gothische sieraden omgeven, vervangen. Zij bedekte blijkens het latijnsche randschrift het gebeente van den kanunnik Diderik van Delft, in 1471 gestorven. Op de zerken der geestelijken vond men behalve de kelk, soms ook het kruis in verheven beeldwerk.

---

[1] Onder deze zerk ligt begraven de eerwaarde heer en meester Goedart Claesman, kanunnik dezer uitmuntende kapel. Voorheen officiael van geheel oostersch Adrianopel, die stierf in het jaar 1537, op den 16en van bloeimaand, wiens ziele zij in de eeuwige ruste.

Dit werd ook tegen de wanden der grafkelders met roode menie geschilderd, en zilveren of wassen kelken en zilveren ciborie-doosjes werden in de graven gelegd. Een menigte zerken met de beeldtenissen van geestelijken en ridders, edelen en jonkvrouwen met hunne wapens door sierlijk lofwerk omringd, bedekten vooral den grond der abdijen van Egmond, Rijnsburg en Leeuwenhorst, alsook dien van den Dom te Utrecht, der St. Janskerk te s' Hertogenbosch en andere kerken en godshuizen. De meeste zerken waren van blaauw arduin, enkele van koper en wit marmer. Die van den kanunnik Pieter Suijs († 1526) was, gelijk die van vele anderen in de hofkapel te 's Hage met koper ingelegd en het epitaphium van albast. Het grafschrift van Nicolaas van Assendelft en zijne vrouw Alyt van Kijfhoek († 1530), ook te 's Hage, leest men op een koperen plaat door een lijst van blaauw arduin omringd.

Nog bestaan de geel koperen platen van de grafzerk van Gijsbert Willemsz. Raet, priester der St. Jans-kerk te Gouda, na zijne terugkomst uit het H. Land. Het middelstuk vertoont den Engel der opstanding, houdende in de regterhand een wapenschild, waarop een miskelk en twee palmtakken als symbolen van het priesterschap en in de linker een tweede schild met het wapen van Jeruzalem, het H. graf en de martelingen der H. Catharina. Zij, die den pelgrimstogt naar deze of gene heilige plaats, vooral naar Jeruzalem ondernomen hadden, lieten zulks op hunne grafsteenen vermelden. Zoo leest men op een grafzerk te Delft:

"Hier leyt begraven
"Anthoni Boni Jacobsz.
tot Constantinopolen,
A°. 1550.
"tot Jerusalem A°. 54.
"Sterf A°. 1586 den 6 April."

Te Dordrecht was het graf van Adriaan Vlaming Hendriksz. Jeruzalem's heer, en Mayken Cornelis dochter, Jeruzalem's vrouw, die

beide met knecht, hond en kat, den 29^{en} Mei 1565, naar Jeruzalem togen, en alle den 28^{en} Maart 1566 welvarende te Dordrecht wederkeerden. Aldaar en ook elders was een broederschap gesticht, waarvan zij, die het H. Land bezocht hadden, leden waren, en een eigen kapel hadden. De inscripties op de tomben en zerken waren zeer eenvoudig en vermeldden alleen naam, rang en sterfdag van den overledene en begonnen meest met: "Hier leyt begraven." Op een zerk te Delft leest men:

In t. jaer. ons. Heere.
1551. den. 31.
"My. sterf.
Dirck. Jan. Bokels.
"Zoon. van. Sancten.
Kerckemees^{er}.
"In. zyne tydt.
hier. begraven. was.
"Bidt. voor.
die. ziele.

Soms schreef men: "bidt. oock. voer. die ziele.", ook: bidt. om godswil. voer. die. ziele., ook wel eens "Zalig^{r}."

De beeldstormers mogen in hun dollen ijver en welligt in den waan dat de beelden op de verhevene tomben heiligen en martelaren voorstelden, ze verminkt en vernield hebben, zij sloegen hunne handen, gelijk de Wandalen van 1795, niet aan de graven en woedden niet gelijk deze op de lijken zelve, noch pleegden gelijk zij raroof, een misdaad, die in vroegere eeuwen de burgerlijke regter met den dood, de kerk met het anathema strafte. Integendeel zij lieten de graven ongeschonden, het stof onaangeroerd, en toen eenige jaren later de Hervormden de kerken innamen, verwijderden zij wel alles wat tot den openbaren eeredienst in betrekking stond, maar lieten de Roomschen in volle bezit hunner graven op de koren, in de kapellen en

de overige deelen der kerk, en bleven deze hunne dooden, ongestoord ofschoon zonder eenige kerkpraal, in die gewijde aarde begraven. Wel verhief zich reeds toen een enkele stem tegen het misbruik der heiligdommen tot plaatsen der verrotting en verteering, doch men luisterde er niet naar, want even als de heidensche vooroordeelen en bijgeloovigheden het christendom, zoo bleven de middeleeuwsche de hervormde kerk bezoedelen, en daarenboven was het begraven een hoofddeel der inkomsten van de kerken, die reeds bij den overgang van zoo vele andere beroofd waren.

Indien al de eenvoudigheid der Hervormden in de 16e en den aanvang der 17e eeuw het stichten van praalgraven en het versieren der zerken met wijdsche inscriptiën en sierlijk beeldhouwwerk niet had belet, dan zouden zulks toch de zware offers, die zij het vaderland moesten brengen, of zoo als men toen sprak, "de algemeene noot en bekommernis, en de exorbitante sacrificiën" niet veroorloofd hebben: integendeel men ontkleedde de kerken, ontdeed ze van alle overtollige sieraden en bragt die naar de smelterijen om er geschut van te gieten en troepen van te betalen. Toen echter bij den bloei van handel en scheepvaart, de rijkdommen toenamen, en onze vloten de heerschappij verwierven in alle zeeën, en onze legers onder Maurits en Fredrik Hendrik op het slagveld en schier bij elken krijgstogt de kroon der overwinning wegdroegen, week de oude eenvoud, werden de heiligdommen niet alleen met nieuwen luister bekleed, maar zoo vele Walhalla's, waar de helden, die voor het vaderland gestorven waren, met onverwelkbre lauweren werden gekroond. Prachtige mausoleën, door het dankbare vaderland, of door steden, fier zulke helden onder hare burgers geteld te hebben, gesticht, waren het loon van heldenmoed. Naauwelijks kan men één naam, die met lof in onze geschiedenis vermeld staat, aanwijzen, die niet tevens met lauweren omvlochten, zoo al op geen praalgraf, ten minste op een schitterend epitaphie of een rijk versierde grafzerk is geschreven. Reeds gewaagden wij van die van hen, welke onder verheven tomben op eereplaatsen rusten;

hoe vele zouden wij er kunnen bijvoegen van hen, wier gedenkteekenen in de kruisgangen, tegen de pilaren of elders in de heiligdommen verspreid zijn!

Naauwelijks betreedt men een kerk, of alomme worden ons herinnerd de gulden eeuwen der republiek, toen deze niet alleen op de zeeën en het oorlogsveld, maar ook op het veld van kunsten en wetenschappen de eerste was; en wien vaderland en geboortestad geen eerezuil stichtten, dien deden zulks kinderen en kindskinderen. En mogt er een vergeten zijn, dan heeft het nageslacht dit verzuim met woeker vergoed. Dit getuigen vooral de bedehuizen te Amsterdam, 's Hage Delft, Dordrecht, Leiden en Rotterdam, "meer praelhuizen (zoo sprak een godsdienstleeraar) van wereldsche hovaerdy dan bedehuizen van de nederigen van herten, waer wat men alomme ziet dat contrary is van 't geen men alomme hoort. Hier predikt men, hebt de waereld en hare begeerlijkheden niet lief, jaegt naer de onverderfelijke kroon, die nooit en vergaet, daer predikt men, dit is het loon van den dienaer der waereld en den jaeger naer de kroone der eere." Maar alsof de prediker zich schaamde de helden, wier beeltenissen hij voor zich zag wereldpriesters genoemd te hebben, voegde hij er bij: "maer ziet, wordt de aertsche vroomheit en de dienst van 't aertsche vaderlant zóó treffelick beloont, hoe veel te beter zal de hemelsche vroomheit en den dienst Christi een heerlijck loon ontfangen!"

Ik zou de grenzen, mij voor de behandeling van mijn onderwerp afgebakend, verre, zeer verre moeten overschrijden, indien ik met den lezer slechts de voornaamste kerken der reeds genoemde en overige steden van ons vaderland bezocht, om maar één oogenblik met hem te toeven bij de praalgraven en epitaphiën onzer vloot- en legerhoofden, staatslieden, geleerden, dichters, kunstenaars en andere beroemde mannen,

... "ééns Neêrlands kroon en eer,
"Euroop, ja 't waereltrond, ten voorbeeld ééns gegeven,

ten einde zijn aandacht te vestigen op de kostbare stoffen waaruit zij

gewrocht, de uitstekende kunst waarmede zij bewerkt, de eervolle opschriften in proza en poëzy — door de edelste vernuften en beroemdste zangers — de Heinsiussen, Barlaeussen, Broekhuisens, Franciussen, door Hooft, Reael, Vollenhoven, ja Vondel vervaardigd — waarmede zij bedekt zijn. Het is zoo, soms zou hij zich dan verwonderen wanneer hij voor een middelmatig talent, een onbekende, of ten minste een lang vergetene zoo prachtige eerzuilen gesticht zag, en namen in gulden letters op marmer of arduin vond gegrifd, van welke hij nimmer hoorde, terwijl hij te vergeefs naar het graf van een uitstekend man zou vragen, of zijn naam op een vergeten zerk lezen. Doch hij vergete niet dat de nederlandsche republiek de atheensche hierin gelijk was, dat ook zij hare Aristidessen en Themistoclessen bezat, en dat menig zanger, indien hij zijne lier aan de zegevierende partij had willen verkoopen, als een Paffenrode onder een verheven tombe, en niet als Camphuizen in een vergeten hoek van een kerkhof zou zijn ter ruste gelegd. Ook herinnere hij zich dat de dankbare natie of stad niet altijd praalgraven oprigtte, en dat er geen adelijk, aristocratisch ja burgerlijk gesticht was, dat zijne eigene mausoleën of duurgekochte met keurig bewerkte en met titels en lofdichten bedekte grafsteenen overdekte kelders, niet had. Men vond ze schier in alle kerken van ons vaderland; ja naauwelijks was er een dorpskerk, hoe ellendig en armoedig ook overigens, die niet ten minste op zulk een monument kon roemen. Een vreemdeling bezocht in de vorige eeuw eens zulk een gebouw. Hij (doch hooren wij hem zelve): "ik nam plaats op een der banken, doch terstond werd mijn geest afgetrokken door 't gezicht van een prachtige tombe, met een kostelijk gestoelte er tegenover, waarin een statig heer met zijn zoon en dochter in prachtige kleeding zaten. Hoe zeer stak dit alles af bij den ellendigen toestand, waarin zich het arme kerkje bevond; banken, hekken, predikstoel alles was even sober." Na het eindigen van den godsdienst ging hij die graftombe van meer nabij beschouwen; "ik zag", zeide hij, "een rond verwulf, geheel met marmer bekleed, boven met pleisterwerk op het allerkonstigst omtoo-

gen, een omtrek van zestien voeten overdwars, met marmeren kinderbeeldjes, de godvrucht, smart, nederigheid, hoop, het vertrouwen voorstellende. Een marmeren zerk met koper vergulde lichtringen besloeg het midden van het vak, hetwelk was afgesloten door een ijzeren ballustrade, alles zoo sterk verguld, dat het geheel als van goud scheen."

Op zijne vraag aan den koster aan wien dat kostelijke monument toebehoorde, was het antwoord: aan den ambachtsheer, die het met het gestoelte voor *f* 40.000 had laten oprigten, en toen hij vernam dat die ambachtsheer, een man door den koophandel rijk geworden, zóó nederig was dat hij zijn laatste rustplaats onder dat arme en geringe boerenvolkje verkozen had, riep hij uit: "verachtelijke grootschheid, arme deerniswaardige ijdelheid! verkeerde waan! Moet er om wat stof en een bekkeneel, om eenige knekels te bewaren zulk een kostbare schatkamer gebouwd worden, en bereidt men voor de wormen zulk een aanzienlijk verblijf in een zelfde plaats, daar God, voor wien door menschen handen geen gebouw heerlijk genoeg kan gemaakt worden, moet gediend worden! In een gebouw 't geen de ijdele dwaas naauwelijks voor zijn paardenstal zou willen gebruiken."

Zoo stichtte zich de een een grafstede uit hoogmoed:

"Die 't kerkpaleis betreedt, schrikt voor die kostbre zalen,
"Waar hoogmoed nog het rif omringt met gouden stralen,
"Nog wil dat lijk en graf bestraald wordt door dien gloed,
"Die de ijdele ziel op aard vervuld had en doorvoed....

de ander uit eerbied voor den doode. Men waande hem geen bewijzen genoeg van achting te kunnen geven, en verpligt, niet slechts zijner begrafenis de hoogst mogelijke statie bij te zetten, den maaltijd die er op volgde, zoo overvloedig en kostbaar mogelijk te bereiden, maar ook zijne deugden en verdiensten op zijn lijkgesteente te vereeuwigen.

"Knielt neêr op dit gesteent, (zoo liet zich een dichter uit de vorige eeuw hooren) versierd met rijke gaven,
"Van schoone konst, natuur en vromen zin der braven.
"'t Is goed voor 't hart dat ook de dierbre rust in goud,
"Geen gave aan het graf heeft ooit den mensch berouwd.
"Ai wil hem (en hoe graag deedt gij het bij zijn leven)
"Ook in zijn dood een blijk van hooge achting geven.
"Ik weet het dat hij ver verwijderd is van 't goed,
"En toch het denkbeeld *ik vereer hem* is zoo zoet.
"'t Geeft smart de ontvlode ziel niet meer kan zijn gehoord,
"Toch iets voor 't kleed te doen, nog altijd dier, geeft troost."

Het vervaardigen van epitaphiën was een goede broodwinning; werden er geen lijk- en grafdichten aan het sterfhuis gezonden, dan waren er dichters genoeg die hunne pennen veil hadden, om den lof van den gestorvene uit te bazuinen, en onder hun toezigt in gulden letters op arduin of marmer te laten schrijven. Die grafschriften werden eerst met zware rouwranden omringd, in plano gedrukt, later in de dichtbundels herhaald. Groot vooral is het aantal grafschriften op godsdienstleeraars en geleerden, niet alleen in het nederduitsch maar in het latijn, grieksch en hebreeuwsch, zóó groot dat zij verscheidene bundels zouden kunnen vullen, en zóó overladen met loftuitingen, dat indien slechts een klein gedeelte van dien lof den overledenen toekomt, het Nederland der 17e en 18e eeuw in waarheid trotsch mogt zijn:

"Op lieden hoog begaafd, met meer dan gulde monden,
"Die niet alleen de deugd van 't preekgestoelt verkondden,
"Maar ze betrachtten met een trouw den Hemel waerd,
"Nu Englen voor Gods troon, Stephanussen op d' aerd.
"Op mannen van vernuft, in staetszorg onverdroten,
"Zooals oud Griekenland ze nimmer heeft genooten,
"Op helden, kloek van moed, door wijsheid steeds geleid,
"Rijk in Atheensch vernuft en Roomsche dapperheid.

Wat de lijkdichten aangaat ('t zijn de woorden van van Effen), daarin wordt aan den overledene niet alleen alle lof, maar zelfs de zaligheid zóó rustig uitgedeeld, alsof men een volmagt daartoe van den Hemel ontvangen had. Ja aan 't verlies van een lid der regering hangt bij die helden het verlies van 't gansche vaderland. Evenwel men moet ook toestemmen dat vele onzer aristocraten in hun eigen oog dien lof wel verdienden en dat het beeld door Dickens van Sir Leicester Dedlock geschetst, dat van menigen regent uit onze voormalige republiek is: "Sir Leicester Dedlock is nauwgezet van geweten, alle kleingeestigheid en laagheid beneden zich achtende en ieder oogenblik gereed om elken dood te sterven, dien men maar zou kunnen noemen, liever dan aanleiding te geven tot de minste verdenking zijner rechtvaardigheid; maar er is geen machtiger baronet dan hij, zijne familie is zoo oud als de bergen en oneindig veel eerwaardiger. Hij is eenigszins van gevoelen dat de wereld het wel zonder bergen zou kunnen stellen, maar dat zij zonder Dedlocks verlegen zou staan."

Evenmin als ons bestek ons toelaat bij de graftomben en epitaphiën te vertoeven, gedoogt het bij de grafgesteenten stil te staan, die sedert de hervorming den bodem onzer kerken bedekten. Zij zijn daarenboven zoo menigvuldig dat Alkemade, die er duizenden verzameld had, moest bekennen, "dat ze onder geen hoofden konden gebragt worden, daar hare opschriften zonder regelmaat, naar de fantaisie des vervaardigers gesteld, sommige klagende, andere verwijtende, prijzende, stichtende, sommige schertsende waren." Enkelen mogen echter in dit werk niet ontbreken, want ook zij waren evenals de glazen, borden, wanden en gestoelten — "alle met heilige spreuken en goddelijke lessen beschreven", — stomme predikers, die den kerkganger hetzelfde Evangelie verkondigden, dat van den kansel tot hem kwam, die hem toeriepen: "Stof zijt gij, tot stof zult gij weêrkeeren," "uw leven is als een weversdraad, een herderstent, een bloem des velds, zalig zijn de dooden die in den Heer sterven, met Christus op te staan is het leven."

Zoo eenvoudig en kort als de grafschriften in vroegeren tijd waren, zoo breedsprakig en gerekt zijn de meeste uit de 17e en 18e eeuw; de meeste, want er zijn er waarop slechts gelijk op het monument van Boerhaave de spreuk van den doode, een woord der H. S. van dood, graf en eeuwigleven sprekende, een spreuk, of alleen "Sepulture van" met den naam des eigenaars, of wel den naam-, geboorte- en sterfdag geschreven staan. Men leest op die gesteenten al de waardigheden en titels, op andere de namen der voorouders, die door adel of verdiensten uitmuntten, zelfs de gansche levensgeschiedenis van den overledene, met de spreuken er boven: "Zoo gaat de glorie der wereld voorbij", "de dood is een ingank ten leven," "zalig zijn de dooden, die in den Heere sterven" of "gedenk te sterven." De prachtigste marmeren, koperen en van kostbaar en zeldzamen steen ingelegde zerken vond men op de koren en in de kapellen. Wel zijn er de wapenschilden van weggehouwen, doch de inscriptiën onaangeroerd gebleven, terwijl die der overige vooral in de kruisgangen door de voetgangers zijn uitgewischt. Nog in de 17e en 18e eeuw waren de wanden dezer kapellen geheel tot begraafplaats ingerigt, van alle zijden met prachtige wapenkassen behangen, en was haar grond met grafgesteenten bedekt, waaronder sedert vele eeuwen de asch van adelijke of aristocratische geslachten rustte. In sommige verhieven zich daarenboven heerlijke tomben of praalgraven, zooals te Dordrecht in die van Terenstein, een van italiaansch marmer en van dinantschen toetsteen, met de symbolen des doods en der opstanding, rouwwapens met dezelfde zinnebeelden en inscriptiën overladen. Op het monument der familie van Hogendorp in de H. Maria-kapel, in de St. Jakobs-kerk te s' Hage leest men:

"Men acht de Doot te fel, om dat se het leven blust.
"Het leven is een Droom, de Dood het bed van rust.

Ook had deze kapel "het privilegie dat er geen ornamenten of wapenen in mogten geplaatst worden als die van de familie der van

Hogendorpen." In de kapel der van Beverens te Dordrecht stond het cenotaphium van een afstammeling van dit geslacht, in den zeeslag van 10 Augustus 1653 gesneuveld. Werd er een onzer stadhouders in het vorstelijk graf te Delft bijgezet, dan was de kerk met rouwlaken bekleed. Ook de kapel waarin een lid van het geslacht, waaraan zij toebehoorde, werd begraven, omhing men met floers en plaatste op het geopende graf tot dat het lijk was gezonken een katafalk, door waskaarsen omringd, die er bleef staan tot dat de lijkstoet des nachts met fakkels en flambouwen de kerk had verlaten. Sommige kapellen waren het eigendom van gilden en confrairien en dienden tot gemeenschappelijk graf voor de broeders. Zoo werden ook weleer de bewoners van hetzelfde klooster in één graf vereenigd, gelijk in dat der Augustijnen te Ronsselaere, waarop men leest:

"Qui simul hic habitant, simili tumulantur in urna
"Fratres, hic sancta pace fruantur. [1]

Van Alkemade gewaagt van "prijzende grafschriften", en wijst op die kernachtige regels, door onze grootste dichters voor de tomben en zerken onzer voortreffelijkste helden, staatslieden en geleerden vervaardigd, b. v. deze regels van P. C. Hooft op de tombe van Jacob van Heemskerck, in de Oude-kerk te Amsterdam,

"Heemskerck, die dwars door 't ys en 't yzer dorste streven,
"Liet d' eer aen 't land, hier 't lijf, en voor Gibraltar 't leven."

en op deze van Laurens Reael op het praalgraf van den hollandschen Decius, Cornelis Jansz. bijgenaamd de Haen,

"Hier rust de held die van zijn vijandsschepen,
"In zevenmaal kwam zeven vlaggen sleepen,

[1] De Broeders die hier zamenwonen, worden in één graf begraven. Mogen zij hier een heilige rust genieten.

"En gaf op 't laatst op twee zo dapper vonk,
"Dat d' eene vlood, en d' ander by hem zonk.

Kernachtig vooral is het grafschrift van Vondel op het monument van Abraham van Hulst, met de Haan in dezelfde kerk begraven:

"Hier sluymert Hulst, de schrick der Britsche zeebanier,
"Beproeft in slach op slach, in bloet, in vloet en vier.
"De groote zeeraet kroont dien vaderlandts beschermer,
"De faem des braven helts braveert metael en marmer.

Met moeite weerhouden wij onze pen om ook de grafschriften van Abba op Paulus Wirtz, van Heinsius op de Ruyter, van Barlaeus op van Beveren, en die op zoo vele andere zeehelden te Rotterdam, Delft en Middelburg, van zoo vele beroemde staatslieden en geleerden, die hier en elders rusten, mede te deelen; alleen willen wij die van Gerard Brandt op Kortenaar, van Vondel op Tromp, en van Spaan op den raadpensionaris Steyn, te Rotterdam, Delft en 's Hage, den lezer niet onthouden, en hem verder naar de Monumenta Belgica, Nobilis Frisia, Timaretus, verzameling van Gedenkstukken, en onze stedebeschrijvingen, verwijzen.

Op Kortenaars graftombe leest men:

"De Held der Maas, verminckt aan oog en regterhand
"En echter 't oog van 't roer, de vuist van 't vaderland,
"De groote Kortenaar, de schrik van 's vyants vlooten,
"De Ontsluyter van de Zont ligt in dit graf beslooten.

Op die van Marten Harpersz. Tromp:

"Hier rust de zee-helt Tromp, de dappere beschermer
"Der zeevaert en de zee, ten dienst van 't vrye lant;
"Dat 's mans gedachtenis bewaert in kunstigh marmer
"Zoo levendig gelijck hy storf voor 't Hollandtsch strant,

"Beluit met moortgeschrey en donder van kortouwen,
"Daer groot Britanje in brant al 't water viel te kleen,
"Hy heeft zich zelf in 't hart der burg'ren uitgehouwen,
"Dat beelt verduurt de pragt van graf en marmersteen.

en op de grafzerk van Pieter Steyn:

"De vuist van 't roer van staat in voor en tegenty,
"De voedsterheer der deugd, de schrik der huichlaary,
"De steun van 't vrye volk, de hoop en lust der braaven
"De zuil der wetenschap, ligt hier in Steyn begraaven.

Doch Alkemade dacht, toen hij van lofdichten gewaagde, gewis ook aan die reeks van grafschriften, die wel den roem door helden bevochten, door staatslieden en geleerden verworven niet vermelden, maar van opregte godsvrucht, liefde voor armen, weduwen en weezen en andere stille christelijke deugden spreken, gelijk b. v. dat op den laatsten afstammeling der Tjaerdaes te Kimswerd:

"Hier sluimert het stoffig deel van Tjaerdaes laetste kroost
"De vreugt der weduwen, der wesen hulp en troost.
"Zoo adeldom, verstant en deugt ons kon bewaren
"Voor 't graf, nooit was dit lyf in deze plaats gevaren;
"Dogh 't sterven bragt uw winst, welk nu voor eeuwig pronkt,
"Diep in het Hemels goud van seraphyns belonkt,
"En cherubyns geëert, in 't streng'len van de reyen
"Der zaalge zielen, die haar na het lam geleyen.

Op een houten bordje in de kerk van Wimmela staan deze regels ter eere van Jr. Duco van Jongema, Grietman van Hennaarderadeel:

"Die hier in 't graf beneden leit,
"Met regt wort sijnen dood beschreit

"Want schoon van hem geen kint en leeft,
"Dat nu van rouwe siddert, beeft,
"Soo was hy dog een vader goed
"Van 't vaderland door trouw gemoed.
"Hy was er ook een regte vaar
"Van vrouw, van vrunden allegaar
"Hy was mede als een vader milt,
"Want hy der armen honger stild,
"Ook mogt hy voeren vaders naam
"By Godes volk, door deugt bekwaam:
"Dus is hy door de ware deugt
"Gegangen tot de regte vreugt.
"Wy treuren nu om sijnen doot
"Maar hy rust in syn Vaders schoot
"Want in Geloof, Hoop en Lieft opregt
"Heeft hy syn tyt hier afgelegt.
"ob. 25 October Anno 1658 Aetatis súae 30.

Treffend is ook het Lat. grafschrift van Arnoud van Duvenvoirde te Delft, in het beleg van Oostende (1602) gesneuveld, waarvan de overzetting dus luidt:

"Sta stil, voorbijganger! en verneem, indien gij vraagt wie in dit graf rust, dat hij het is van wien de deugd haar vermogen heeft kunnen leeren, wien Godsvrucht en Trouw verzelden, wiens eere het was voor Christus te leven, voor wiens kudde hij zich gaarne in den oorlog en den dood begaf. Verlangt gij hem nader te leeren kennen? Hier ligt .... Arnoud van Duvenvoirde." .....

Roerend zijn vooral de woorden, die men op vele graven leest, waarin ouders hunne kinderen, deze hunne ouders, vrienden hunne vrienden ter ruste legden; graven, bij wier aanblik men met een onzer zangers uitroept:

"Magazijn des doods! wat deugd,
"Dierbre wijsheid, nutte jeugd,
"Smoort ge al onder uwe zerken."

Daartoe behooren o. a. de regels op de tombe van burgemeester van Berestein en zijne echtgenoot Volckera Nicolai te Delft, door hunne dankbare kinderen, kindskinderen en achterkindskinderen gesticht. "Zij waren (dus zetten wij den latijnschen tekst over) getrouwe, kuische en lieftalige echtgenooten, hij achtbaar van leven, minzaam van omgang, onberispelijk van wandel, zij in liefde tot haren man en teederheid voor hare kinderen uitmuntende. Na een eensgezinde echtverbintenis van 54 jaren, hebben zij deze eeuwe met de eeuwigheid, hun eer met de onsterfelijkheid, hun aardsche met eeuwige goederen, hun arbeid met rust, de aarde met den hemel verwisseld." Ook Maria van Leeuwenhoek liet een gedenkteeken in dezelfde kerk voor haren behuwdvader Anthony stichten, en Frans Meerman voor zijne echtgenoot Maria de Bye.

"Voor soo veel groote deuchd (zoo lezen wij op dit laatste) die ghy hem hebt betoont,
"U man, Maria de Bye, Frans Meerman U beloont
"Met dit seer droef geschrift, meer kan hy U niet geven
"*Zoo Godt wil* was u woordt: Hy sagh het U beleven,
"In alles wel gerust, onschreumig voor de Doodt,
"Geluckige vyf jaer dien Hij U deucht genoodt,
"O Lief" verr' uit het oogh nooyt buyten myn gedachten,
"Alhier wil ick met U den Jongsten Dach verwachten."

Onder de "klagende" grafschriften, van welke Alkemade spreekt, mogen wij dat van Gere Hottema of Hoytema te Oldega rangschikken. Deze wordt dus sprekende ingevoerd:

"In tranen kwam ik hier, met tranen ga ik heen,
"Geheel het leven is maar tranen en geween.
"Beklagelijk geslacht, en menschen vol ellende,
"Die op deze aarde kruischt en wederom moet enden.

"De dood werpt alles ter neder, wat geboren is moet eenmaal sterven, de deugd is niet vergankelijk en goede daden blijven."

Meermalen wordt de gestorvene sprekende voorgesteld en veelal zegt hij:

"O wandelaar sta stil. Hier leydt enz." Op de zerk van Aepke Onsta en zijne vrouw te Wetsinghe leest men in het latijn:

"Mijn hoop is dat ik ten jongsten dage met een nieuw ligchaam zal opstaan, dat, ofschoon door den dood ontbonden, weder levend wordt; wat nut het geleefd en onheil en moeite verduurd te hebben, zoo mij geenerlei hoop op herleving overblijft!" en iets lager:

"Ik ben een voorstander en beminnaar der vrijheid des vaderlands, niet willende dat de burgerlijke regten van mijn geboortegrond verkracht worden. Ik leg mij toe op de nuttige staatkunde, opdat de gedaante mijns vaderlands bloeye. Zoo iemand, arm zijnde, eerlijk werk begeert, naar zijne krachten, waar hielp dan mijne dienstveerdige hand niet?

Ontelbaar is de reeks van "stichtende" grafschriften, die men in alle kerken in ons vaderland ontmoet. B. v. "Hij sterft gerust, die uit den dood het leven is bewust." —

"Wij zijn gestorven, nochtans wij leven.
"'t Is ons verworven, wij worden verheven. —
"Gij dood, vereffend, in het graf
"Den schepter en den bedelstaf. —
"Mors ultima linea rerum.
(De dood is d'eindstreep aller zaken).

"Leer wand'laar! wat uw jonkheit is,
"En 't overig van 't menschlyk leven:

"Rook, schaduw, elend, droefenis
"Rontsom met jammerklagt omgeven.[1] —

"Ik sprak altijd, Godt is myn lott!
"Die anders spreekt, die is een sott.
"Christus was in mijn hart geplant:
"Daar door bezit ik 't vaderlant. —

(Op het graf van een jeugdig meisje:)

"Bemerk, hoe onverwagt en ras
"Verwelkt wat eertijds bloeijend was.
"Beschouw, wat eertijds stond te praalen
"Op 't onverwagts te grave daalen.[2]

"De waereld (zoo leest men op den grafsteen van mr. Dirk Verburgh te Delft) is onrein, en 't waereldsche onbestendig.
"ô Reiziger! verwerp haer lokaes valsch van schyn.
"Behoort gy Jesus toe, zo bid en wensch inwendig
"Dat Hij uw God, uw Hoop en Troost alleen mag zyn!
"Verwin staeg door 't Geloof des Sathans snoode trekken,
"Verwagt gy eens het Loon, de Kroon der Zaligheid!
"En laet uw ziele-zorg voor al daer heenen strekken:
"Dat aertsche wellust nooit het zwakke vleesch misleid!
Voor 't ovrig: denk alleen den laetsten dagh t'aenschouwen,
"o Lezer! wie gy zyt, blyf steeds op Godt vertrouwen."

---

[1] "Disce hic Viator: Quid tua sit
"Juventa, Quid humana cuncta
"Fumus umbra, Naenia.

[2] "Aspice quam subito marcet
"Quod floruit arte.
"Aspice quam subito quod
"Stetit ante cadit.

Zonderling waren soms de grafschriften der leeraren. B. v. dit van Hendrik van der Poel te Vollenhoven:

"Nadat Heer van der Poel
"Met lust den predikstoel
"Hadd' vijf en vijftigh jaren
"Bekleedt, wierdt tong en handt
"Belemmert, maar 't verstandt
"Bleef helder. Na 't bedaren
"Der quale, ging hy voort
"In 't horen van Godts woordt,
"Bezoek en, Catechiseren;
"Maar 's levens kragt nam af,
"Het lichaam rust in 't graf
"De ziel heeft haar begeren."

van Jacobus Bikkes te Zaandam:

"Hier rusten d'afgesloofde leden,
"Van vader Bikkes, wandelaar
"Hij was een Engel hier beneden
"Die 't licht stelde op den kandelaar
"Ten troost der Evangelie scharen
"In weerwil van het nachtgespuis.
"Zaandam zag zesmaal zeven jaren
"Hem bouwen aan het Geestlijk huis;
"Tot dat hij moe en mat van dagen,
"Een zaalge reis naar Boven nam,
"Om eeuwig voor Gods troon te dragen
't Livry van 't onbesmette lam.

van Alberthoma te Appingadam:

"Een herder der Gemeente
"Rust onder dit gesteente,
"De braav Alberthoma,

"Wiens levens-lamp scheen helder
"Dra zal hy uit deez Kelder
Verrijzen door genâ.

Te s' Hage leest men op het graf van Jan Dekker, den koster der kerk:

"Die kerk en school met mond en hand,
"Kunst, vlijt, bekwaamheid en verstand,
"Te Dordt en 's Gravenhage
"Bediend heeft drie en vijftig jaar,
"Dees zang- lees- schrijf- spel-kunstenaar,
"Wiens lof een elk gewage.
"Die rust hier onder deze zerk,
"Jan Dekker, koster dezer kerk.

Wij staan in twijfel of Alkemade het grafschrift van Jan Pelgrom, custos van het chemisch laboratorium te Leiden, tot de "schertsende" zou gebragt hebben:

"Chemie konst met gevaaren
"Heb ik, ruim dertig jaaren
"Beoefend en met vlijt
"Vol vuurs, mijn geest vermoogen
"Bij nooit verveelend poogen
"Aan het retort gewijd,
"Ik heb ja mijn loon genooten
" "'k Zeg dit met dankbaarheid,
" "Maar dat ik ben verstooten
"Door de Universiteit
"Dat heb ik vaak beschreid.

In dezelfde (Hooglandsche) kerk leest men deze regels op een zerk achter den predikstoel:

"Die vyf en twintig jaar geleeft heeft zonder vrouw,
"Die vyf en twintig jaar geleeft heeft in den trouw,

"Die vyf en twintig jaar sleet buiten d'echt zyn leven,
"Rust hier, tot dat hem God het leven weêr zal geven.

Te Delft is een zonderling grafschrift op eenen Demeter, die even als Philemon en Baucis, bijna te gelijk met zijn huisvrouw stierf:

"Den Delffsen Demeter 103 jaer out,
"En die 75 jaer was geweest getrout,
"Met zyn vrouw tot 97 jaer
"Zijn beid' gestorven in drie uuren daer.

Ook aan Anthonis Cornelissen en zijne vrouw Meynseen Huyghen viel hetzelfde lot ten deel:

"Als men duysent ses hondert en vyff heeft geschreven,
"Den een en twintigsten Juni, weerdight te verclaren,
"Heeft Anthonys Cornelisse de werelt begheven,
"Als hy die beleeft hadde een meer dan 100 jaren
"En Meynseen Huyghen syn huysvrouw moest ook van hier varen
"Weynich uren nae hem, negen-en-negentich jaer oudt.
"Hy van Lis, en sy van Hillegom geboren waren.
"Wett'lyck over LXXV Jaren gehoudt
"Syn beyd' op den XXII (in alder eenvout)
"Door last des Magistraets, die haer consent daer toe ghaven,
"Ter eeren haaren ouderdom, die soo lang waren getrout,
"Binnen Delft overluydt, en in de Nieuw Kerk begraven.
"Dry wonderen merkt men in des twee arm van haven,
"Dats, dats beyd des weldaet hebben verworven, fyn
"Soo lang' geleeft; lang' gehout, en gelyck gestorven zyn.
"Yegelyck overdenk dit by hem selven wyslyck,
"Siet, alst al geleeft is, moeten wy noch sterven.
"En stervende ons vleesch boose lusten af-gryslyck,
"Leve wy Gode, om syn eeuwich Ryk te erven:
"Vreest daerom de doodt niet, die d'lichaem can bederven.

Een onzer kerkelijke schrijvers noemde de zerken "boeken, onderwijsende de gevoelens der kercke over de laetste dinghen (eschatologie)." Die gevoelens waren echter vrij eenstemmende. Zoo leest men op een menigte zerken "in verwachtinch des jonghsten daghs", "verwachtende het oordeel," "in verwachtinch der opstandingh des vleesches," "den dag, waarin de tegenwoordige luister der rijken in een schat der helle, de hut der armen in een hemelsch paleis, en de liefde en gunst dezer wereld in den toorn des Almachtigen zal veranderen; wanneer de Goddelijke Stem het wee zal uitdonderen." Andere spreken van "salighe verrysenisse ende regeeren met Christo" en van de "hope van genade by synen comste ten oordeel."

Op sommige graven vindt men smids-aanbeelden en mokers, timmermans schaven, metselaars truweelen, een bakkers oven en ovenpaal, kleermakers en schaarslijpers scharen, en allerlei arbeidstuig, dat ook op sommige gilden-graven is afgebeeld. Ook ontdekt men hier en daar naamletters met bijgevoegde streepen, karakters en cijfers, die sommige voor runen houden, waaraan men een bijzondere kracht toeschreef, doch die hoogst waarschijnlijk niets anders dan koopmansmerken zijn, zoo als die ook op hunne zakken en pakken gevonden werden.

Niet ten onregte gingen er in de 17e en 18e eeuw van alle zijden klagten op over de groote kosten der begrafenissen, vooral wanneer de stoet onder het gelui der klokken al de kerken voorbij trok om alle hare geregtigheden te kunnen betalen, dat is even zoo veel als of het lijk er in begraven moest worden. Aanzienlijke sommen moesten betaald worden voor het verlof om het wapen tot aan de begrafenis of gedurende den rouwtijd voor de deur te mogen plaatsen, en het in de wapenkas, die met de symbolen des doods (een doodshoofd, eenige gekruisde beenderen, en uitgaande of uitgedoofde fakkels) bekroond of behangen en met floers bekleed was, in de kerk te mogen plaatsen. Vroeger werd zulk een wapen op een steen geschilderd of uitgehouwen en aan een keten schuins boven het graf gehangen. Men moest voor dit

regt soms tot *f* 1000 naar de grootte der wapenkas geven, terwijl een niet minder aanzienlijke som voor het regt om het harnas op de tombe of op het graf, soms aan een groote keten, te mogen leggen, werd gevorderd. Voor sommige zerken betaalde men één of twee zakken dukatons, en zelfs zerken, waarop slechts eenvoudige opschriften voorkwamen, kostten aanzienlijke sommen. Voeg hierbij, dat men voor elke koets, die de staatsie volgde, van *f* 50 tot *f* 100 aan de kerk moest schenken; dan is het niet te verwonderen, dat bittere klagten over de "meer dan vorstelijke lykstatiën", "enorme kosten der beganckenissen, dwase passien om elkanders gebeente en rottend aes zoo kostbare als heerlycke gebouwen te stichten", werden aangeheven; dat consistorien en magistraten tegen "die exorbitante weelde" yverden en de laatste strenge bepalingen omtrent de begrafenissen maakten. Doch niet alleen klaagde men over de kostbaarheid der begrafenissen, maar ook over het groote nadeel dat de opeengestapelde dooden, soms aan besmettelijke ziekten gestorven, den levenden veroorzaakten. Wij hoorden die klagten reeds in vroegere eeuwen door Roomschen, in de 16e eeuw door Protestanten niet alleen in ons vaderland, maar in alle landen van het beschaafd Europa aanheffen. Plancius in de 17e, Schagen in de 18e eeuw, gedoogden niet, "dat hun smettelijk omhulsel de levenden tot schade zou zijn, en wilden, dat het buiten de kerken zou begraven worden." Grotius, Rivet, en vele met hem verzetten zich krachtig tegen het eenmaal ingeslopen en immer voortkankerend misbruik, "de kerken tot rot- en knekelhuizen te maken". Ook dichters besteedden hunne gaven om dit misbruik te keeren.

"*Wat soekt gy* hier — zong Stein — ay zegg', *de levenden by dooden!*
"Zoo sprack in *Christus graf*, een *Engel* uit *Gods Troon.*
"Sie! nu is dese vraeg in *Christus Kerck* van nooden:
"*Wat soeckt gy 't Leven self by 't stinckend aes der doon!*

en

"Hier brengt ghy 't *dood-aes*, dat geen suyvre Jood moest raken,
"Ghy gaet Godts *duersaem Huys* tot eene rotplaets maecken,
"Daer 't Levende gebedt is geurig offerwerck.
"Wat doet daer doodt-gebeent of vuyle stanck te kerck?"

Ook in de volgende eeuw werd menig ernstig woord gesproken "over het verderfelijke en gansch onbetamelijke der lijkbestelling in de woningen des Allerhoogsten", en was men bevreesd, "dat dit wangebruik de bron was van vele ook pestilentieuse zieckten." In 1706 verdedigde de student Jacob van der Ghiessen openlijk eene dissertatie, waarin hij op de noodzakelijkheid om dit misbruik zoo spoedig mogelijk afteschaffen, ten ernstigste aandrong. Geneesheeren en godgeleerden, letterkundigen en dichters vereenigden zich om dit "rampzalig en allerverderfelijkst kwaad" te bestrijden, doch "het vooroordeel was te diep ingeworteld, dat het ligchaam heiliger rustplaats in de kerken, dan elders zou vinden", de "trots der aristocratie te onbuigzaam om te gedoogen, dat hun stof bij dat der dienstbaren zou vergaderd worden en niet rusten bij dat hunner vaderen, in dezelfde tombe, onder hetzelfde gesteente". Sommigen waren te zeer gehecht aan oude gewoonten om aan de afschaffing er van te denken.

Nog in het laatst dier eeuw wendden de Moor, Bonnet, te Water, Kluit, Berkhey en vele anderen daartoe, schoon vergeefsche, pogingen aan, en wezen op het voorbeeld van velen, die voor zich een graf onder den blooten hemel hadden verkozen, opdat zij de levenden niet zouden schaden, op de waarschuwingen van zoo vele beroemde geleerden in ons vaderland, op die der Brunemannen, Leysers, Thomasiussen, Hesman, Perrenot en zoo vele anderen daarbuiten. Men weet met welk een gevolg. Eerst moest de revolutie aan zoo vele privilegien, usitantien en vooroordeelen een einde maken, voordat wederom, gelijk op den morgenstond van het Christendom, de graven der dooden buiten de steden en vlekken werden aangelegd.

Even als de klokken en torens, hadden de kerken hare sagen,

waarin de vorst der duisternis en de geestenwereld de hoofdrollen vervulden. Ook gewaagden volkslegenden van zielen, die niet konden rusten, ligchamen die niet verteerden, wijl zij de omhulsels van vader- en moedermoorders waren. Ook de geest der kindermoordsters, schatbegravers, bezitters van onregtvaardig verkregen goed zag men in het uur van middernacht rusteloos door de donkere kruisgangen zweven. Misdadigers, die hun misdaad aan galg en rad hadden geboet, mogten in geen kerken begraven worden, maar wel zij, die ze doorstoken of vermoord hadden. Het volksgeloof echter was, dat die niet rusten konden voordat "de zoen gedaan, de straf betaald was". Ook de Utrechtsche kerk scheen aan dit bijgeloof te hechten, toen zij zich tot de Synode Nationaal wendde met het verzoek, dat de lijken van vermoorden niet in de kerken mogten begraven worden, voordat de zoen geschied was!

HOOFDSTUK III.

HEILIGE DAGEN.

DE DAG DES HEEREN.

Noch de Meester, noch de leerlingen hebben een bijzonderen dag bepaald, die even als de sabbat van Israël bij uitnemendheid aan den dienst van God moest geheiligd worden. Zij onderhielden wel de sabbatswet, maar niet naar de spitsvondige sabbatcasuistiek der toenmalige Joden, die haar, schoon en weldadig als zij oorspronkelijk was, hadden bezoedeld, zoodat haar zin onder de menschelijke bijvoegselen was begraven geraakt.

Het laat zich begrijpen, dat de eerste Christenen uit de Joden zich aan de door langdurige gewoonte diep ingewortelde sabbatsbeschouwing niet dan zeer langzaam konden ontrekken. Zelfs bleven zij nog lang na de invoering van den zondag ook den sabbat als een door God ingestelden rustdag vieren, en hielden zulks niet slechts voor geoorloofd, maar ook voor pligtmatig. Daarenboven trachtten zij door dagelijks herhaalde gemeenschappelijke vergaderingen de gedurige gemeenschap met elkander te versterken, opdat door uitwendige vereeniging de inwendige van aller harten geopenbaard en onderhouden mogt worden.

Meermalen wordt in het N. T. van deze bijeenkomsten, die in den morgen- en avondstond plaats hadden, gesproken, doch van een bijzonderen tot onderlinge zamenkomsten of den dienst van God afgezonderden dag, geen woord. Desniettegenstaande blijkt het dat reeds in een niet ver van den apostolischen verwijderden tijd zulk een dag bestond, "de dag des Heeren", een naam, dien de eerste Christenen bij uitnemendheid kozen "om aantetoonen, dat zij zich aan Christus, hun hoofd en hoop hielden en zij zich evenzeer van het Jodendom als van het Heidendom verwijderden". Het was hun "de door Christus, den stichter des Nieuwen Verbonds en Heer des sabbats ingestelde dag, waarop men God even zoo wel kan aanbidden, als op den door Joodsch bijgeloof ontwijden Zaterdag", "de dag, waarop men zich de opstanding van den Heer en de uitstorting des H. Geestes zou herinneren.

Reeds Johannes gewaagde van dien dag in zijne Openbaring, en Ignatius heeft er niet onduidelijk op gezinspeeld.

Barnabas, volgens Tertullianus een der zeventigen, en een medehelper van Paulus, noemde dien dag "den achtsten dag."

"Wij vieren (schreef hij) met blijdschap den achtsten dag, waarop Jezus van den dooden verrezen en nadat hij openbaar geworden was, ten hemel gevaren is." Plinius gewaagde in zijnen beroemden brief aan keizer Trajanus van een "bepaalden dag", waarop de Christenen in Bethynie beleden vergadering te houden, en Justinus Martyr, een getuige uit de eerste helft der tweede eeuw, beantwoordt de beschuldiging der Joden tegen de Christenen, dat zij meer met de Heidenen dan met hen overeenstemden, en noch de feesten, noch den sabbat waarnamen, noch de besnijdenis achtten, niet; maar zegt daarentegen, dat allen in de steden en op het land wonenden op den naar de zon genoemden dag een zamenkomst hielden, waarin de Gedenkwaardigheden der Apostelen en de Schriften der Profeten, zoo veel de tijd het toeliet, werden gelezen, en wanneer de voorlezer geëindigd had, de voorstander eene rede hield, waardoor hij ver-

maande en tot navolging der schoone daden aanspoorde, waarna allen opstonden, baden, en na voleindigde gebeden brood en wijn en water offerden, voorts de voorstander gebeden en dankzeggingen opzond, terwijl het volk Amen riep;" en later voegde hij er bij: "wij houden allen gezamenlijk op den Zondag de bijeenkomst, omdat deze de eerste dag is, waarop God, de duisternis en het stof omwerkende, de wereld heeft geschapen, en omdat Jezus Christus op dienzelfden dag opstond van den dood." Ook Tertullianus (220) noemde dien dag den Zondag. "Als wij ons verheugen, geschiedt zulks om een gansch andere oorzaak dan de zon." Zij waren geen zonnedienaars, gelijk de Heidenen waanden, maar dienaren van J. C. de waarachtige Zon, de Zon der Gerechtigheid, het licht, dat komen zou om de wereld te verlichten. "Wat de zon voor de aarde is, dat was de Zondag voor de overige dagen, Hij schonk levenskracht, sterkte, heil." "De Zondag was heerlijker dan de sabbat. Daar God, schreef Origenes, op den Zondag, maar niet op den sabbat het manna uit den hemel liet regenen, zoo mogen de Joden daaruit afleiden, dat reeds toen de eerste boven den laatste werd gesteld; ja, de schrijver van een aan Augustinus toegeschreven homilie ging nog verder, en noemde hem "den dag, waarop de eerste maal het licht begon te schijnen, waarop de kinderen Israëls droogvoets door de Roode Zee gingen, waarop het manna in de woestijn regende, waarop Christus in de Jordaan werd gedoopt, hij water in wijn veranderde, de 5000 mannen spijzigde, opstond uit het graf, waarop de Apostelen den H. Geest ontvingen, en, gelijk wij hopen, Christus zal wederkomen op de wolken."

Die dag was het aanvangspunt eener nieuwe schepping, de schoonste, de eerste, de koning, de koningin der dagen, de dag des broods, gelijk Chrysostomus, op het H. Avondmaal, dat op dezen dag werd genoten, zinspelende hem noemde. Men vierde hem als het ware Pascha, als den overgang uit de slavernij tot de ware vrijheid; want op dien dag was het Joodsche ceremonieel afgeschaft. Hij was een dag van vreugde, niet van treurigheid. Geen treurigheid, ontbering, bestraffing mogt de

ziele blijdschap storen. Op dien dag werd het Evangelie der vrijheid, der eeuwige verlossing, der opstanding verkondigd. Bad de gemeente op de overige dagen knielend, omdat nederigheid en ootmoed den zondaar betamen; op den zondag moest zulks, evenals door de Joden op sabbat en feestdagen, staande worden verrigt, "tot een zinnebeeld der opstanding, waardoor de genade van Christus de geloovigen verlost had van de zonde." "Zij waren als met Christus opgewekten en moesten op dezen dag, die als 't ware het beeld was van de toekomstige eeuw, den eeuwigen sabbat, hunne roeping gevoelen om zich te verheffen naar den hooge, en de dingen, die boven zijn, te zoeken."

Wat niet strekken kon tot verhooging der feestvreugde, werd strengelijk verboden, inzonderheid het vasten, het teeken der boete en smart. Hij, die op den dag des Heeren vastte, gaf groote ergernis, mogt, volgens het concilie van Carthago, voor geen Christen gehouden worden. Zelfs de asceten, die zich dagelijks in het vasten oefenden, vastten des zondags alleen niet. De Manicheërs, die op dien dag vastten, hield men voor verloochenaars van Christus' opstanding. "Des zondags kan ik niet vasten", schreef Ambrosius, "wijl ik de Manicheërs, omdat zij het op dien dag doen, verdoem," en in de canons van het concilie te Braga leest men: "die des zondags vast, gelijk Cerdon, Marcion, Priscillianus, anathema."

In N. Afrika verdacht men hen, die des zondags vastten, van onregtzinnigheid, en in het Oosten deed men de zoodanigen in den ban of zette hen, zoo zij geestelijken waren, af.

De feestvreugde mogt echter niet overeenkomen met die der Heidenen, in geen zingenot ontaarden. Het was dus noodig dat de heilige dagen door de overigheid beschermd, en alle luidruchtigheid, strijdig met de heiligheid der Godsvereering, van staatswege te keer gegaan werd. Constantijn de Groote beval dat regters en handwerklieden moesten rusten; alleen veroorloofde hij het akkerwerk wanneer de nood drong. Zijn opvolgers bevestigden niet slechts zijne verordening, maar voegden er anderen bij. Zoo mogt men op dien rustdag

geen belasting of schulden invorderen, moest de zondag in het leger worden onderhouden, werden de openbare schouwspelen verboden, alleen werken der liefde en 't geen tot de vrijmaking der slaven behoorde, was geoorloofd.

Hoe meer de openbare eeredienst naar dien der Israelieten werd ingerigt, hoe meer men ook met eerbied op het voorschrift der tien geboden begon terug te zien, den zondag met joodsche angstvalligheid te vieren en de sabbatswetten te onderhouden, zoo dat de conciliën het noodig achtten zich tegen zulk eene zondagsviering te verzetten. Zoo bleven in Gallie de landlieden liever uit de kerken, dan paarden en ossen in te spannen om hen derwaarts te voeren, en oordeelden den dag des Heeren ontheiligd, wanneer men zich zelven, zijn huis en woonvertrek reinigde of feestelijk opsierde, spijs bereidde, het land bebouwde.

Het concilie van Orleans (538) waarschuwde tegen dit misbruik. "Dergelijke dingen waren nimmer verboden en ook in het toekomende geoorloofd, alleen mogt men den zondag noch op het veld noch in den wijngaard arbeiden, opdat de openbare eeredienst niet verzuimd werde." In dien geest verordende ook het concilie te Mâcon in Bourgondie (588), dat men zoo mogelijk zou vermijden des Zondags het vee onder het juk te brengen, "doch de viering van dien dag moest niet uit slaafsche vrees voor gebod en straf, maar uit vrijwillige gehoorzaamheid jegens God geschieden, en zoo iemand voor deze vermaning doof bleef, zou hij, indien hij een pleitbezorger was, voor altijd het regt verliezen om processen te voeren, was hij een boer of knecht met stokslagen gestraft, en de geestelijke zes maanden van den omgang met zijn medebroeders beroofd worden."

In het Oosten bleef men geruimen tijd behalve den zondag ook den sabbat godsdienstig vieren, en de kerkleeraars dachten gansch niet eenstemmig over het al of niet geoorloofde er van. Volgens Tertullianus "had Christus de sabbatsrust niet opgeheven, daar het Hem, die het beeld des Scheppers droeg, niet betaamde den dag der schepping te ontheiligen." "Weet gij niet" vroeg Gregorius Nyssenus, "dat deze

dagen broeders zijn?" Anderen hielden over die gemeenschappelijke viering, als over een onverschillige zaak, een diep stilzwijgen in acht. Origenes keurde ze af: „Wij dan (dus schreef hij) de onderhouding van den joodschen sabbat nalatende, laat ons zien hoe een christen den sabbat onderhouden moet, alle wereldsche werken en handelingen nalaten en de geestelijke betrachten." De conciliën, zoo als dat van Elvire (305), Laodicea (363), arbeidden om dit misbruik te keeren, het een met laakbare gestrengheid, het ander met wijze gematigdheid. Zoo wilden de vaderen van het concilie van Laodicea dat de Christenen op den sabbat in tegenoverstelling der Joden arbeiden zouden: den dag des Heeren echter moesten zij meerder achten en dus rusten, zoo zij konden. "Het is niet betamelijk dat de Christenen zich als Joden gedragen en op den sabbat ledig zijn, maar zij moeten op dien dag arbeiden, den dag des Heeren in eere houden en boven de overige stellen, zoo als het Christenen betaamt. Indien zij bevonden worden op zijn joodsch te leven, anathema." Noch strengheid, noch zachtheid waren echter in staat dit misbruik geheel uit te roeijen. Nog zag Hieronymus in de 5e eeuw er vele sporen van, tot dat zij eindelijk in den nacht der middeleeuwen verdwenen.

Men wane echter niet dat zij beide die feestdagen met joodsche gestrengheid vierden; "wij zijn", schreef Athanasius, "op den sabbat verzameld, niet omdat wij aan joodsche stellingen krank zijn, maar opdat wij den Heer des sabbats vereeren." In het Westen daarentegen werd de zondag meer en meer als een joodsche sabbat doorgebragt. Doch hoe dieper wij in de middeleeuwen dringen, hoe meer wij aldaar bij het verval van kerk en kerktucht dezen dag zien ontheiligen tot een dag van zinnelijke vreugde en aardsche genietingen, in een dag van ijdelheid en winstbejag zien ontaarden. Op dien dag bezocht het volk, wier hoeven hier en daar, soms verre van elkander verspreid lagen, de dorpen en steden, waar dan kooplieden kwamen om hunne waren uit te stallen en te verkoopen. Daar werd dan handel gedreven, gekocht en verkocht, werden verbintenissen gesloten, tavernen bezocht, drinkgelagen gehou-

den, 't geen tot hevige twisten, ja bloedige tooneelen, aanleiding gaf. Men achtte zich van zijn pligt te hebben gekweten, indien men slechts éénmaal den kerkdienst waarnam; het overige van den dag was aan wereldsche belangen gewijd, terwijl men tevens geen zwarigheid maakte de dienstbaren, hetzij dan met voor geld verkregen verlof der geestelijkheid, hetzij eigendunkelijk het land te laten bearbeiden of andere heerendiensten te laten verrigten. Wel werd zulks door Karel den Groote en zijne opvolgers, en door de conciliën te Mainz, Rheims, Tours en anderen verboden, doch de menigvuldige herhalingen dezer verordeningen, de klagten van welmeenende geestelijken en de ernstige waarschuwingen der boetpredikers bewijzen maar al te zeer, dat dit misbruik te diepe wortelen had geschoten om uitgeroeid te kunnen worden. Zoo was het in Frankrijk, Duitschland, Engeland en ook in de Nederlanden, en wij weerhouden ons met moeite die tallooze verordeningen, besluiten en keuren te laten rusten, die aan de eene zijde van het diep verval van het geestelijk leven, maar ook aan de andere van de slapheid der burgerlijke en kerkelijke tucht getuigen, die het bij bedreigingen liet berusten, terwijl elke dag des Heeren van nieuwe inbreuken op de voorschriften van kerk en staat getuigde.

Het was vooral in de 15e eeuw dat men zich, in weerwil der strenge burgerlijke en kerkelijke verordeningen omtrent de zondagsviering, aan de grofste buitensporigheden overgaf. Niet slechts lieten Friesen, Gelderschen en Hollanders hunne akkers bebouwen en hunne woningen herstellen, en hielden de eersten hunne regtspraken in volksvergaderingen, maar zij bragten de zon- en heilige dagen vrolijk en lustig door, zoo dat hier en daar de kermissen, die op zondagen invielen, moesten verlegd worden. De tavernen werden op die dagen het drukst bezocht, en wanneer zij, bij het sluiten der poorten, ook moesten gesloten worden, vervolgden de poorters hunne bacchanaliën op de duistere straten, zetten deze zich op kerkhoven en markten neder om te kaarten en te dobbelen, en liepen zij rinkelrooijende en brand en moord schreeuwende langs de straten, vochten en rigtten allerlei baldadigheden aan. Zelfs

de heiligdommen, die, gelijk nog lang na de hervorming, den ganschen dag geopend bleven, werden tooneelen van verregaande brooddronkenheid, waartoe ook de mysteriën en "sotterniën" die er des zondags in vertoond werden niet weinig toebragten, zoodat zelfs het dansen in de kerken moest verboden worden. "Men verwandelde den sabbat in Bacchus- en Venus dagen." Vorsten en edelen bragten hem door met reizen, het houden van feesten, het aanrigten van maaltijden, tooveren, vliegen, jagen, visschen, bezoeken van tavernen, poteroyen, kaerten, met de teerlingen spelen, kaatsen, klotsen, naar vinders, pijpers en tamboeren te luisteren.

De kerkhervorming bragt hierin, ten minste aanvankelijk, geen verandering te weeg. De ruwe zeden en gewoonten bleven dezelfde, en de eerste hervormers bepaalden zich bij het verbieden van buitensporigheden, die reeds lang door vorsten, conciliën en bisschoppen met wereldlijke en kerkelijke straffen waren bedreigd; doch veelal ook zonder gevolg Luther zelf had zeer liberale denkbeelden nopens de viering van den zondag. De sabbat achtte hij "ein gantz eusserlich Ding, wie andere Satzungen des alten Testaments," doch de zondag moest gevierd worden "nicht umb der verstendigen und gelehrten Christen willen, den diese dürffens nirgend zu, sondern umb leiblicher Ursach und Notturfft willen, welche die Natur lehret und fordert, fur den gemeinen Hauffen, Knecht und Magd, so die gantze Wochen ihrer Arbeit und Gewerbe gewartet, dasz sie sich auch einen Tag eynziehen zu ruhen und erquicken." Vooral moest men "zu Hauffe komme, Gottes Wort zu hören und handeln darnach, Gott loben, singen und beten." Zulks was echter bij de Joden aan geen tijd verbonden, ja moest dagelijks geschieden, "aber weil es der Hauffe nicht warten kan, musz man je zum wenigsten einen Tag in der Woche dazu ausz schiessen." God wil dat men dien dag heiligen zal, niet door achter den kagchel (Ofen) te zitten, geen groven arbeid te verrigten, een krans op het hoofd te zetten en zijn beste kleederen aan te trekken, maar door zijn Woord te hooren en zich daarin te oefenen.

"Men misbruikte en verontreinigde den zondag, wanneer men ligtzinnig de predikatie verzuimde, in herbergen lag en zich vol zoop als een zwijn." Hij verbood evenwel ligten arbeid en eerlijke vermaken niet, maar van groven arbeid en ligtzinnige uitspanningen moest men zich onthouden. Even vrijzinnig was het oordeel van Melanchton, Spizelius, Chemnitz, Brant en andere oude godgeleerden. In dien zelfden geest waren de vorstelijke verordeningen. "Nach geschehenen Predigten," leest men o. a. in de kerkorde van Hertog Wolffgang van 1581, "soll aber Niemand seine ehrliche Freud, Kurzweil und Ergötzung versagt seyn." Tot deze behoorden o. a. "Sonntags tänse, Sontags schieszen, Sontags Jahrmärkten". De zondagswet werd in den Paltz gematigd, te Geneve met gestrengheid gehandhaafd. Daar moesten niet alleen op den rustdag alle winkels gesloten en alle handwerken gestaakt worden; maar werd zelfs onder trompetgeschal door de gansche stad afgekondigd dat niet alleen op dien dag, maar op alle dagen der week, op zware boeten, alle lotspelen, schouwspelen, maskeraden of mommerijen, danserijen, vloeken, zweeren, godlasteren, het zingen van ontuchtige liederen ten strengste verboden waren, terwijl het zedegeregt waakte dat dit verbod met de uiterste naauwkeurigheid werd gehandhaafd. Ook in Engeland waren Edwards en Elisabeths verordeningen nopens de zondagsviering gestreng. Kermissen noch markten mogten op dien dag gehouden worden, schouwburgen moesten gesloten blijven, op zware straf was het arbeiden verboden, niets mogt in 't openbaar geschieden dat het volk kon verhinderen den openbaren godsdienst bij te wonen, Avondmaal te vieren, kranken en armen te bezoeken en andere godsdienstige pligten te vervullen. Ook begeerde de koningin dat hare onderdanen dien dag aan zelfbeproeving zouden wijden, en elkander door stichtelijke gesprekken in de godzaligheid oefenen. In ons vaderland is mij niet gebleken, dat er in den aanvang der hervorming, behalve eenige stedelijke ordonnantiën, kerkelijke vermaningen nopens de zondagsviering bestaan hebben. De synoden van Wesel en Emden hebben daaromtrent geen besluiten genomen;

uit die van Dordrecht (1574) blijkt alléén, dat de hervormden zich toen en reeds vroeger van hun gewonen arbeid onthielden en de openbare godsdienstoefeningen waarnamen. Ook de synode van 1578, terzelfder stede, gaf geen bijzondere voorschriften omtrent de viering van dezen dag. Zij waarschuwt alleen tegen "een onnutten en schadelycken lediggang op feestdagen en wenscht dat die in een heilige en profýtelyke oefening verandere." Sommige kerkeraden echter begonnen, reeds onmiddellijk nadat zij geconstitueerd waren, te zorgen, "dat den dagh des Heeren, naar de ordonnantiën der oudste en eerste kercken werd geheilighd" en verzochten b. v. te Dordrecht "dat die van Rhetorica haere spellen nyet op den sabbat zouden stellen," "dat men sich van danseryen en alle ydele en schadelycke verlustinghen op den sabbat zou onthouden." Meermalen echter werd er, in de vergaderingen der classes, de vraag geopperd, "of er geen maatregelen konden genomen worden om de sabbatten op een meer waardige wijze te vieren gelijk in andere landen, waar de ware gereformeerde religie werd beleden, of men de hooge overigheid niet zou aanmanen eenige ordonnantiën te geven op het vieren der sabbatten?" Wel hadden enkele steden op voordragt der consistoriën daaromtrent eenige bepalingen gemaakt, doch men wenschte dat zulks van wege de hooge overheid mogt geschieden. Eindelijk werd, nadat men zijn furstelijke excellentie ernstig over die zaak had onderhouden, den 1 Februarij 1583 door dezen de volgende ordonnantie gegeven:

"Ende want in der heyelighe schrift den sabbath des Heeren ende andere biddagen by de christelycke kercke in tyden van noode ingestelt ons seer hooghelycken werden geboden te onderhouden ende deselve over te brengen in heylighe oeffeningen ende exercitiën omme den Heere te bidden om zyne genade, loven ende dancken voor syne weldaden, ende onderwesen ende vermaent te werden door den mondt synder predikanten, soo ist, dat wy wel scherpelyck gebieden, een iegelyck den zondag en biddag te onderhouden, vieren ende hen op deselve te begeven in de kercken by de vergadering der christelycke

gemeente om aldaer gesticht en geleert te worden, sonder eenig handwerk te doen, te lossen of te laden, in huizen of op straten, winkels te openen op verbeurte van 3 gulden." "Doch uit zonderlinge respecten", consenteerde de prins, "ten gerieve van de landzaten, arbeiders en zeevarend volk, op zulke dagen met gesloten winkels voor het aflaten van de tweede klok tot de predicatie, zoo vóór als na de noen, te verkoopen." Voorts gelastte hij "geen herbergen te openen, drinken, spelen, kaatsen, klossen, kleppen, tieren ende gebieren in de kaatsbanen en herbergen." Deze ordonnantie werd bij klokkeslag in alle steden van Holland, Zeeland en Westfriesland en van de predikstoelen afgekondigd, doch van tijd tot tijd, wanneer omstandigheden zulks geboden, gewijzigd en geämplieerd. Zoo verboden de Staten "winkels te openen om te koopen of verkoopen, kramen voortezetten, met gewassen of eetwaren langs de straten te leuren, bruiloftsfeesten, rouw- of kindermalen te houden, dooden te begraven, kramen, tenzij op een vrije markt, te openen;" doch geboden daarentegen, "dat geen officieren, op den dag des Heeren werkenden, ten tijde van den oogst, mogten calangeren; contracten, op den dag des Heeren gemaakt, en sententiën, op dien dag uitgesproken, van kracht zouden blijven."

Hoe vaak echter die plakkaten overtreden werden, blijkt uit de acta-boeken der verschillende gemeenten, de doleantiën van kerkeraden, classes en provinciale synoden aan de staten en de magistraten der steden, "over het schenden van, de verregaande insolentiën die plaats hadden op den sabbath, het opentlijk koopen en verkoopen, het geopend houden van winkels en tavernen te Dordrecht, en het merkelijk ontheiligen van den dag des Heeren door molenaars, volders, brouwers, bleekers, winkeliers, handwerkslieden, uitloopende hengelaars, brandewijn kroegen en andersins", het houden van visch- en andere markten te Leiden. Ook te Amsterdam, Rotterdam, Alkmaar, Enkhuizen, en waarschijnlijk in alle gemeenten, werden bittere klagten over het verloop van den sabbat, het slappelijk nakomen der plakkaten, de toenemende insolentiën aangeheven.

Vooral hinderde het den kerkeraden, dat er op den dag des Heeren mommerijen, danserijen, bruiloften werden aangeregt, dat de rederijkers en later de comedianten des zondags hunne openlijke spelen vertoonden, schutterijen hunne oefeningen hielden. Wel beloofden de magistraten hierin te voorzien, en voorzagen er dikwerf ook in, maar slechts weinige maanden verliepen er of de kerkelijke besturen moesten dezelfde klagten herhalen. "De schouten en hunne trawanten sloten de oogen, en lieten de insolentiën toe, om profijtwille." De laatste vooral, van welke velen herbergen en bordeelen hielden, kwamen er schoorvoetende toe om de meer en meer insluipende exorbitantiën met kracht te weeren, lieten zich af- en omkoopen, vooral daar niet zelden aristocraten en heeren-zonen in het spel waren. Hoe droevig het vooral in den loop der 17_e eeuw zoowel in de steden als ten platten lande met de zondagsviering gesteld was, kunnen ook de leerredenen en gedichten, die het licht zagen, getuigen. Zoo schreef Hieronymus Vogellius, predikant te Enkhuizen, een werkje, getiteld: "Godes volks oude ende huydige klagende beeden tot God, uytgestort in boetveerdige belijdenisse en afbiddinge der sonden ende der plagen", waarop hij "Gods Antwoorde uyt syn H. Woort ghenomen tot reghtveerdigingge en de afweeringge syns toorns" liet volgen, waarin hij onder de redenen van Diens toorn over Nederland o. a. noemt: het verachten van Zijn Woord en het misbruiken van den sabbat.

"Myn Woort (zoo spreekt God), daer voor dat elk sigh vreesen moet,
"Men werpt schier onder voet,
"Oft on-gehoort, oft on-gheleesen veel;
"Zoo houdt men menschen speel
"Ook Christi disch end sijn belijdenis.
"Men eghts-verbontenis
"Met d' afgods-ongeloovighen maekt vry
"End stijft haer afgod'ry.

"Mijn naem, hoe gantsch on-heyligh, roekeloos
"End vrughteloos altoos,
"Men ydel bruykt, men ydel sweert end vloekt,
"Men My door 't lot niet soekt,
"Maer sulks tot tijt — kort, door 't land men werpt,
"End stout mijn toorne scherpt,
"End al de midd'len der Godsdienstigheyt
"Lightveerdigh men aenleyt.

"De Sondagh, 's Heeren dagh, wordt meest geschent,
"Tot sonden-dagh gewendt,
"Tot prongk, gebras, gedans end vleessches vreught
"End tot de meest' on-deught;
"Als of hy waer een Duyvels dagh, veel meer
"Tot Christi meest' on-eer;
"Oft tot het reysen, neeringh het geriefst,
"End 't vleessche doet het liefst.

"End onderwijl, met Heydensch-Paepsche meest
"Steeds houdt men Bacchus-feest',
"Veel Kermiss', Martens, Claes, Drykoninghs-dagh,
"End veel van sulken slagh,
"Als Kopper-Lightmiss', Vastel-avontsbras,
"Witt' — Donderdaghs — ghebras;
"End voorts, men volght meest door het heele jaer,
"Paepsch-Heydensch markten naer.

Eenige jaren later liet Simonides, predikant te Rotterdam, zich dus hooren: "let er eens op, worden by velen de sabbathen niet soo gehouden, dat, indien 't een Heyden sage, hy soude sweren, dat een van haer Buyck-feesten, Floralia, Cerealia, Bacchanalia etc. geviert wert, en soo se een Chinees of Indiaen sagh, sou hij niet meenen, dat 'er een van hare

Wayangs gehouden werdt, die sy met heerlicke banquetten, speel-comedien, en andere dertelheden houden, de straten zijnde geparfumeert, en met welriekende kruyden bestroyt, en daverende van allerley instrumenten, musyck, fluyten en party-sang, de muren en poorten harer huysen zynde bekleed met rosen ende tapijten". — "Ick verdubbele myn klaght over de grouwelicke ontheyliginge des Christelicken Rust-daghs, ja ick magh seggen, als ick boven ophief, Duyveldienst op de selve. Sie eens uyt de venster van u huys, en merckt eens op den gang van den meesten hoop. Eylaes! ick kander niet als met ontsettinge van myn ziel van spreken. Wat is er al menigen een die liever in 't taphuys als in de kerck sit! Och hij kent dat geestelick Wijnhuis niet, die drank is hem te schrael, hy is liever daer men de beste wyn en 't vetste bier verkoopt, hij hoort liever de fioel in de herbergh als de harpe Davids, de vuyle hoeren liederen, als de lof-sangen Israëls, het gesnater van die spotachtige tafel-broers, als de stem van den predikant. Wanneer vindt men de doelen, herbergen en andere scholen des Duyvels voller als op den sondagh? Dan krielense als een kouw vol gevogelte, is 't een lichte saecke. Soo vindt men 't in steden en dorpen. O mijn vaderplaets! my staen noch te voren uw straten vol gewoels, de herbergen soo op-gepropt, de jeucht soo lichtveerdigh, de bierbanck soo omset, en daer door de sabbathen soo schandelick ontheyligt; 't heeft God uyt den Hemel verdroten, syn dagh tot een buyck- en drinck-dagh misbruykt te sien." — "Eenige, die wat beter willen zyn, hebben een gesnoeyden en gesnipperden sabbath gehouden. Men heeft des morgens, in plaets dat men Godt de eerstelingen syner gedachten (want doch de eerstelingen Godt heyligh zijn) op den eersten dagh der weke behoorde op te dragen, soo veel te doen met zich te palleren en op te toyen, dat men tegen den tijdt van de predicatie qualick kan gereedt zijn. De wereldtsche bekommeringen en tydelicke bezigheden leggen in veler herten soo diep begraven, dat se haer qualick tot de kerck-gang konnen beledigen; eer sulje een luyaert uyt syn luy-bedde als een koopman uyt syn

kantoor, en een winckelier uyt syn winckel roepen. Hier ontdeckt sich een kinderlicke dwaesheydt, want gelyck de kinderen, te weten door haer spel, soo op-getogen zijn, dat se, schoon geroepen van hare moeders, daer niet konnen af-getogen worden, en liever haer eten willen versuymen, als uyt het spel scheyden, soo heeft oock de woel des werelts de herten van vele lieden zoo verre vervoert, dat se liever de spyse der siele, die Godt al daer door syn Huys-versorgers laet uytdeelen en de bedieninge des Woorts willen achterstellen, als dezelve afsnyden. Breeckt men noch, als de klock voor de laatste mael luyt, uyt den huyse, men sit en gaept en geeuwt, of men de gantsche nacht gewaeckt had; en sou de Heere Jezus, die daar wandelt in 't midden van die gulde kandelaren, eens omgaen onder ons, soude hy niet, tot onzer meerder beschaminge, soo wy niet alle beschaemtheydt verloren hadden, die bestraffinge op den lichten dagh mogen op-nemen, welcke hy syn swaer-oogige Discipelen in de slaprige, en rust-radende nacht voorhieldt, kondt gy niet een uyre met my waecken? Is al schoon yemandts oogh wacker, sijn herte slaept, is 't lichaem in de kerck, de gedachten doorwandelen de aerde. De groote zijn op 't raedthuys, de kooplieden in haer packhuysen, of by haer schepen in zee, den gierigaert in syn geldt-sack, de rijcke man in syn schuer, den huysman op syn ackers en onder zyn beesten, de winckelier vreest dat misschien een kalant zal miskloppen aen syn deur, de leergierige is in syn boecken, de procureur in syn pleytsaek, de schipper doorreyst oost en west, soo is 't hert overal, behalve in de kerck. De predikant magh prediken dat hy sweet, 't gaet weynige ter herten, d' eene steen sit op d'ander, ja d' eene doode op d' ander. Weynige kunnen met Cornelio seggen: wy syn hier vergadert om te hooren wat Godt ons door u sal verkondigen, want wie maeckt sich 't gepredickte woordt ten nutte? Als men aen syn gewone tafel sit, men kan dan wel toetasten, maer in Gods huys sitten menige, die noch handt noch mondt schijnen te hebben, om de spijse des Godlicken broots tot sich te nemen." — "Men walght van 't hemelsch

manna en is verdrietelyck in de predicatie, keert zich om en om en verschickt sich, telt de zantjes van 't uyrglas en verlangt als de kinderen in 't school, dat de synagoge sal uytgaen. Sat men soo wel aen een goede tafel, als men dien avont hoopt te doen, daer men wyn en bier in overvloedt heeft, men soude 't beter uyt-houden, maer de redenen van den predickstoel vallen hem lang en verdrietigh, men kan de vaeck qùalick uyt de oogen dryven, en wil de predikant niet na syn sin afbreken, men neemt een tuckjen op, en sonder 't gordyn toe te sluyten of goede nacht te seggen, stelt men sich onbeschaemdelick tot de slaep en knickebolt de predikant al toe, als een stootende bock. Ondertusschen droomt men al een gouden droom, als de Lucianische Mycellus. En daer de predikant vast predickt dat hy sweet, ende het hembt hem aen de rugge kleeft, of hy al roept: dat het koningrijck der Hemelen geweldt lijdt en stormenderhandt moet ingenomen en verovert werden, nochtans en waeckt men niet op, al even of 't hem niet raeckte en of men soo slapende in den Hemel konde komen, ja in de Abraxasen Hemel, by den ketter Basilides bedacht, die drie hondert vyf en tseventigh hemelen timmerde. De hemel der hemelen, die Godt voor den sijnen bereydt heeft, en staet voor sulcke leuye buycken niet open: daer moet al ander geweldt gedaen worden om in den Hemel te geraken, daer men soo slapende niet kan heen komen. — Besiet eens met my, wat de koopman verrigt. Als hy 't huys komt, neemt hy Gods boeck om de predicatie te herkaauwen? Neen. hy doet het schuldeboeck voor den dagh halen en is besigh met liquideren en rekenen. Och 't was beter dat hy wat meer bekommert was, om in die grooten dagh des Heeren reeckenschap van syn rentmeesterschap te geven! Hy is besigh om syn geldt te tellen. O telde hy syn sonden! — Hier mede ontslipt hem al wat hy in de predicatie gehoord heeft. Voorts acht hy onnoodigh de kerckgang te verdubbelen, want syn hooft is soo vol aertsche sorgen, dat er voor het woordt Godts geen plaats over en is. Breeckt hy eens uyt buyten syne gewoonte, syn blauwe vingeren verraden hem, betuygende dat hy liever in 't gerammel van 't gelt,

als ombladeringh van den Bybel besigh is. De brassaert kan oock van syn tafel niet opstaen, en doet hy 't al, hy is bequamer om te slapen en te roncken, als de predicatie te hooren. Hy sit en rispt en kraeckt, als een overziedende pot, en de vette soppen riecken hem ten vuylen monde uyt; maer selden magh 't aen de kerck raken."

"Zoo, vervolgt Simonides, "zoo viert men den rustdag in de 17e eeuw in ons vaderland," 't geen door de leerredenen van Sibelius, Borstius, Teelinck, Ridderus, Lydius, en honderden anderen zou kunnen bevestigd worden. Allen komen in de hoofdzaak overeen, allen achtten dat "de toorn des Allerhoogsten over zulk een weerbarstig en ongehoorzaam heiligschennend en roekeloos land moest komen." Pestilentie, hongersnood, veepest, mislukten oogst, overstroomingen en dijkbreuken, in één woord, alle plagen en rampen schreven zij aan de sabbatschennis toe...; doch hoe zij bestraften en vermaanden, het hielp niet. Dit blijkt uit de consistoriale, classicale en provinciale besluiten van de tweede helft dier eeuw. Hondius plaatst ook sabbathschenners op zijn "swart register van duysent sonden", en gewaagt van een menigte handwerkslieden, "als saadtschieters, sadelmaeckers, schilders enz., die het 4de gebod lasterden, die des sondags hun ordinaire werk geheel of gedeeltelijk verrigtten of anderen lieten verrigten, van anderen, die zich nimmer voor dien dag bereidden en er niet aan dachten voor zij de klok hoorden luiden; die niet eenmaal in de predikatie kwamen, schoon ze wel drie of vier maal konden komen, en daardoor toonden hoe weinig honger en dorst hunne zielen hadden naar het Woord des Heeren; die na een of twee predikatiën gehoord te hebben het overige van den dag in ligchamelijk vermaak en playsier doorbragten; die van den sabbat tot laat in den nacht zonder dringenden nood werkten en wroetten in het aartsche, waardoor ze zich zelven onbekwaam maakten om het geestelijke op den sabbat waar te nemen; die op den sabbat druk doende waren met kooken en smooken, in plaats dat se daags te voren de spijs zouden bereiden, den vleeschketel overhingen en alzoo zich van het gehoor van Gods Woord onthielden; die zich op den sab-

bat met spijs en drank overlaadden, zoodat zij bekwamer waren om te slapen dan om de predikatie aantehooren, en uit de namiddag-predicatie bleven, zeggende: wij zouden toch zitten slapen, en daarom is het beter dat wij er uit blijven; die uit de predikatie bleven om een bezoek aftewachten; die zoo gezet waren op hun eerrang, gemak en vermaak, dat hunne karossen en kalessen op den sabbat moesten gereed gemaakt worden om ze, schoon ze niet verre van de kerk woonden, ter kerke te laten brengen en daaruit te halen, noch dienstboden, noch paarden rust latende; die bofferts, olijkoeken, pannekoeken, wafelen en dergelijke snoeperijen gereed maakten, bakten en verkochten; die onder of na de predikatie uitgingen om hazen, konijnen of iets anders te jagen en te vangen; die zich vermaakten met klootschieten, kaatsen, kolven, klotsen of eenig ander spel; die zich bezighielden met het vlas in of uit het water te helpen, te respen, te repelen, te braken, te zwingen, te hekelen, spinnen en haspelen, in plaats dat ze als dan hunne zielen moesten breken en verbrijzelen voor den Heere over hunne zonden; die in hunne huizen menschen ontvingen, die kwamen om te drinken en te klinken, te dansen en huppelen en spelen; die zich vermaakten op het ijs met wandelen, of rijden met narresleden, handsleden of met schaatsen aan de voeten, in plaats dat ze op dien dag met vurige gebeden behoorden aan te houden, opdat ze, gelijk velen, niet ijskoud mogten worden in de liefde Gods en de wet." Uit deze en andere opgaven van 't geen op den rustdag verrigt werd, blijkt, dat het in den loop dezer eeuw allerjammerlijkst met de zondagsviering in ons land gesteld was, en dat deze dag, in weerwil der strenge plakkaten, door velen als een gewone dag werd doorgebragt, ja dat die dag juist werd afgezonderd, om zich aan ligchamelijke rust en lust over te geven. Dan "werden gastmalen gehouden, ging men spelevaren met speelschuiten, karossen, wagens, karren, cheesen, vischte men met den zeegen, het schakel-, werp-, scrobnet en den hengel, ging men om een roomtje en wafel, vogelen, vinken, liet men zich scheeren en barbieren, en ontzag men

zich niet binnen 's huis te schrobben, schaven, kleederen te lappen, naaijen en ander huiswerk te verrigten." Zoo ging het ook ten platten lande.

Bij Bredero zegt een boer:

"O datje hier Seundaeghs waert, dan hebben wy sulcken hooveeringh.
"Ho 't is hier nou niemendallen, in de weeck is hier geen neeringh.
"Maer alle heylige daeg' gaet hier de veel met de fluyt an boort,
"'t Gaet soo ondeughdelijcke moy, gy wilt wild worden dat ghy 't hoort.
"Ho 't is een lust, alst hier vol volcx, en soo wat drock is.

Valcoogh getuigt van de bewoners der Zype, "dat zij op 't brabants toegerust reden en als jonkers triumpheerden"

"Met clappen der sweepen, met crijten en baren,
"Zij poochden nergens na dan om te versamen schadt,
"Dat hemelsch was elcken een vergat.

Laurens Laurentius, predikant te Dordrecht, sprak de landlieden van den Alblasserwaard aldus aan:

"Sal ik 't Sabbat-schenden schelden,
"Dat men onder u vernam,
"En u Sonde-dagen melden?
"God is daerom billik gram,
"Veler kerken waren kroegen,
"Daar men speelde, daar men at,
"Daar de vuyle spotters loegen,
"Daar men God, den Heer, vergat.
"Velen psalmen waren digten
"En gesangen, die de lust

"Van het vlees niet deden swigten
Voor den geest, die uytgeblust;
"Maar in togten hooger steyg'ren
"Tot een geyl en vuyl bejagh
"En den Heer syn eere weyg'ren
"Even op des Heeren dag.
"Caarte bladers zijn gekomen
"Voor de Bijbels, in de hand,
"En veel grager aengenomen.
't Dobbelspel was veler Sant.
"Dies staat nu het land verlegen,
"Dat het heeft, ook tegen lust,
"Soo veel Sabbaten gekregen
"En een al te lange rust."

Oudenhoven's tafereel van den zedelijken toestand zijner gemeente was niet minder zwart. "De religie (dus liet hij zich hooren) "ende den godsdienst was men hier van oudts gewent, daer hielt men 't uyterlyck mede, ende vele, sonder twijffel, met oprechter herte, maer gelyck als de milte swelt, de reste des lichaems vervalt, soo verviel oock by vele den yver tot den godtsdienst, ende de praktycke of oeffeninge van de godtsaligheydt, die daer is de ziele ende het leven van den godsdienst, die door de ydelheydt deses wereldts, gelyck de padden door haer venyn, waren opgezwollen. Deze hielden den dagh des Heeren ende andere publycque ende gemeyne verordonneerde preeckdaghen, gelyck de Heydenen de feestdagen van het vuylste gespuys van haer Goden. Men gongh s'morgens in de kercke, ende de namiddaeghse predicatie begaven sy haer tot kaetsen, balslaen, klootwerpen, kaertspelen, ende tot diergelycke ydele ende quade exercitien, ende s'avonts in de herbergen. Daer gonght 't veeltje, daer spronck men ende danste men als wilde woeste menschen, daer hoorde men gesangen uyt Sodom ende niet uyt Zion, vleeschelyck, niet geestelyck,

ter eeren van Bacchus ende Venus, tot vermaeck van het vleesch, de werelt ende den duyvel, ende maekten alsoo een vreughde, waerdoor dat God wierde vertoornd, en waerop dat de duyvel danst. Achterklap, eerschenderye, kyven, vechten, ende doodtslaen waren veeltyds de effecten, vruchten, ende werckingen van dese goddelooze samenkomsten." Hij noemde den zondag "een zondendagh, waarop men roste, reed, vischte, spelevaarde, als op de gewone dagen der week arbeidde." In Zeeland werd de sabbat niet beter gevierd. Hooren wij slechts den middelburgschen predikant Teelinck: "Soo wie slechts een weynich acht gheeft op de gheleghentheyt der christenen, die sal stracx mogen ghewaer worden, dat op den christelijcken rustdach onder alle de daghen van de weke, in vele plaetsen, allermeest onchristelijcke onruste, ende zondigen woel ghepleecht werdt: want daer nauwelijcx op alle d'andere daghen van de weke te ghelijcke zoo veel gheyle dertelheyt, zoo veel overdaet, pracht en prael, zoo veel klappernije, dronckerye, twyssikerije, zoo veel vechterye, hoererye, straetschenderye en andere onghelucke meer, hoochgaende sonden en wercken der duysternisse, ghepleecht worden, als wel op des Heeren heylighen dach, op onsen christelycken rustdagh — die door velen geheel en al in de dienst des Sathans slechts overgebracht wort." In sommige gemeenten was het echter geheel anders gesteld. Daar werd "geen bruiloft des Satans, maar des Lams aangerigt." Op dien dag was de stad of het dorp als een doodenhuis. Men hoorde niets anders dan het statig klokgebrom, dat de scharen naar de woningen des Allerhoogsten riep, die den ganschen dag open stonden en waarin drie of viermalen werd gepredikt; men zag niets anders dan in hun effen zwart zondagsgewaad gehulde mannen en vrouwen zich naar het Huis des Heeren spoedende; van arbeiden, zelfs het verrigten van het hoogst noodige, was geen sprake, men liet het koren liever verrotten op het veld, het vee liever verdrinken in de slooten, dan door het in te halen en te redden den sabbat te schenden. In de gesloten woningen bragt men de morgens en avonden met zingen van psalmen en geestelijke liederen, lezen en me-

diteren door; sprak men, dan was het slechts over geestelijke zaken; ja men hield het voor ongeoorloofd gedurende 24 uren één woord te spreken dat strekken kon tot vorderinge van het dagelijksch werk of beroep; zelfs geen gedachte die zich er mede mogt bezighouden. Aan het bereiden van spijzen werd niet gedacht. Sommigen vastten van des zaturdags- tot des zondags avonds, en verlieten de woningen des Heeren niet, anderen vergenoegden zich met eenig des zaturdags gereed gemaakt voedsel. Ja men verhaalt dat Theodorus Brakel, predikant te Makkum, liever den geheelen dag geen spijs zou genomen hebben, dan een kruimken te proeven van 't brood of van eenige toespijs, welk na acht uren des voorgaanden dags, wanneer hij zijne ruste begon, gekocht of gekookt was. Gelijk de puriteinen in Engeland, Schotland en Amerika, wier ascetische schriften toen algemeen hier te lande verspreid en gelezen werden, hielden ze den zondag, die den sabbat had vervangen, voor een goddelijke instelling, die even als de laatste moest gevierd worden, terwijl hun tegenpartij, even als de Episcopalen, beweerde, dat op den zondag, slechts een kerkelijke instelling, alle openlijke vermaken en bezigheden veroorloofd waren. Zoo stonden in ons vaderland, reeds in den aanvang der 17e eeuw, twee factien (gelijk men ze heette) tegenover elkander, die niet alleen met mond en pen elkander bestreden, maar openlijk elkander met de bitterste scheldwoorden bejegenden, uitkreten voor Joden, Socinianen, Puriteinen, fijmelaars, kribbebijters, kerkpilaren, kerkuilen enz. "De eenigheid des Geestes door den band des vredes was verbroken, en het onweder, waardoor het licht der vroomheid verdonkerd en vele beroering en verwarring veroorzaakt werd, barstte los." Het geschil was in Zeeland aangevangen. Dáár waren de leeraars het niet eens hoe verre zich de rust des sabbats moest uitstrekken. Men liet de uitspraak aan de Synode van Dordrecht (1618) over. Deze besliste "dat de sabbat der Joden was afgeschaft, maar dat de dag des Heeren (er voor in de plaats gekomen) door de christenen stichtelijk geheiligd moest worden. Die dag, door de Apostelen

en de oude kerk altijd onderhouden, moest geheel aan den godsdienst gewijd zijn, en men moest zich van alles onthouden, uitgezonderd hetgeen van de uiterste noodzakelijkheid was en de liefde vorderde, ook van zoodanige verkwikkingen die de godsdienst hinderde." Deze uitspraak was geheel in den geest der kerkvaderen en der eerste hervormers, der uitstekendste kerkleeraars en uitleggers van den Catechismus, zoo als Ursinus, Bastingius, Corputius, Becius, Festus Hommius, en anderen, ook van de volgende provinciale synoden, èn der voornaamste godgeleerden, zoo als Walaeus, Rivet, Danaeus, Spiljardus. Anderen daarentegen konden niet in deze uitspraak berusten en deelden hunne gemoedsbezwaren aan de provinciale synoden mede, die met de zonderlingste en kleingeestigste gemoedsbezwaren nopens de wijze van sabbatvieren, en het niet of al geoorloofde op den sabbat, werden bemoeijelijkt. Eenige oordeelden met Perkinsius "dat de Apostelen gheordoneert hadden, dat op den eersten dagh, (welcke is den achtsten) souden gehouden worden openbare en algemeene vergaderinghen, nochtans sonder belast te wesen met de strenge onderhoudinge der ruste"; en Jacobus Burs, predikant te Middelburg, verweet in zijn "Threnos of weeklagt," (1627) den strengdenkenden, "dat zy een volkomen Jodendom wilden invoeren onder de Christenen." "Men behoefde den zondag niet zoo stipt te onderhouden, en mogt wel dat werk verrigten, dat niet kon worden uitgesteld, zoo als zaayen, ploegen, oogsten, reizen enz." Deze zoogenoemde ernstigen of strengdenkenden beweerden "dat men den sabbat als de kinderen Israels moest vieren; dat de viering van den zondag, even als die van den sabbat, door Gods Geest was voorgeschreven." Deze en nog zoo vele anderen, die om verschillende redenen, het vieren of niet vieren, moreel vieren of ceremonieel vieren, verdedigden of verboden, twistten onder elkander, en werden wederom "door een wolcke van kampvechters geattacqueerd." De uitstekendste godgeleerden traden in den strijd, kwartijnen en pamfletten wierp men elkander naar het hoofd. Teelinck, niet tevreden met zijn gevoelens in een breedsprakig werk verdedigd te hebben, schroefde zijne ge-

dachten over de sabbat-viering nog vaster aan in een "Noodwendig vertooch over den tegenwoordigen bedroefden staat van Gods volck." Borstius en Voetius, de nederlandsche Thomas à Kempis, schaarden zich aan zijne zijde, en de laatste poogde nog daarenboven Burns in zijn "Rust-tijdt" en "Crocodillen tranen" te weerleggen. Deze vond echter een bondgenoot in den groningschen hoogleeraar Gomarus. Deze beweerde "dat de sabbat in de woestijn, toen God het manna deed regenen, voor de kinderen Israels was ingesteld, en dat de Christenen den tweeden dag hielden uit kracht van een vrije keuze der kerk, die met wijsheid geschied was, boven een anderen dag der weke." Was Burns door Voetius onregtzinnig verklaard, Gomarus moest het openbaar maken van zijn gevoelen deerlijk bezuren. "Er rees een algemeene kreet op uit gansch Nederland." "Wie had het durven denken dat een man, die alles scheen veil te hebben voor de zuiverheid der kerkleer, zoo ver zou afwijken van die leer met opzigt tot den sabbat!"

"Een heirleger van tegenstanders tot de tanden gewapend kwam als uit de aarde op." Op universiteiten, in synoden, classes en consistoriën werd niet anders dan "van Gomari saecke" gediscutieert. Rivet, Lydius, Amesius, Colerus, Voetius, Teelinck, Maresius, "schoten vyerighe pylen op hem af" en beschuldigden hem openlijk van onregtzinnigheid. Doch ook deze waren het niet in alle punten eens. Walaeus wilde, "dat God den sabbat niet in de woestijn, maar terstond na de schepping der wereld had ingesteld, dat een dag der week voor God moest afgezonderd zijn en eindelijk dat 's Heeren dag van een apostolische inzetting was." Rivet, die het met den oorsprong van den sabbat met Walaeus eens was, wilde den middenweg tusschen het gemeene gevoelen der hervormde kerk en dat van Walaeus en Gomarus inslaan. Amesius daarentegen bestreed en Rivet en Gomarus, en Voetius, die het bruiloft-vieren (schoon hij, zich op Christus en Samson beroepende, niet tegen bruiloften was) en begraven op sabbat wilde verboden hebben, Wallaeus, die zulks niet veroordeelde. Doch niet alleen namen de uitstekendste, maar ook minder beroemde kerkleeraren deel aan

den strijd, en er verscheen schier geen godgeleerd werk waarin het vierde gebod niet behandeld en deze of gene partij aangevallen werd. Vooral onderscheidden zich Reinier Brakel, Bekker, Hackvoort, den Heusden, Laurentius, Peenius, Ridderus, Hommius onder deze strijders, terwijl wederom anderen den vijand in vlugschriften of van den kansel bestookten. Zelfs dichters zwegen niet stil, en gaven hunne gevoelens omtrent den sabbat in Hymnen, Sneldichten, Betrachtingen, Vermaningen en Overdenkingen lucht. Tot de dichters der laatsten behoorde Zweerds, die o. a. de volgende regels op het papier bragt:

"t Is Zondag, ô mijn ziel, bedenk dat wel ter degen,
"De Rustdag van uw God, de zoendag van uw schult;
"De dag die uwe God verdubbelt heeft met zegen
"En die gy hem alleen gewillig dienen zult.
"Mijn ziel, beledig u dan vurig in 't betrachten
"Van deze groote dag, zet u geheel tot Godt,
"Bannt al wat werelts is ten einde uit uw gedachten,
"Rust nu, en schep uw lust in 't goddelijk gebodt,
"Zo zal dien dobblen drop van zegen op u droppen.
"Zorg dan mijn ziel, niet meer gelijk gy eertijds plach.
"Hy sal uw kuip vol most en schuur vol korens proppen,
"En gonnen u hier naar dien grooten Sabbathdag.

Twee en twintig jaren scheen er een bestand tusschen de strijdende partijen te bestaan, en hadden er slechts hier en daar schermutselingen plaats over den zin, de kracht en ware beteekenis van het vierde gebod, doch inderdaad werd er van alle zijden brandstof verzameld, die de gansche kerk in vuur en vlam zette. Zij die te Utrecht in de strenge gevoelens van Voetius nopens den sabbat waren opgewiegd, verspreidden ze niet alleen door hunne leerredenen en geschriften, maar overdreven ze zóó, dat zelfs hun leermeester er zich over bedroefde en verontrustte, en zulks geschiedde niet slechts elders, maar zelfs te Utrecht in zijne tegenwoordigheid. Zoo liet zich

Lodensteyn eens in een voormiddags-predikatie over het vierde gebod, in de St. Nikolaas-kerk, dus hooren: "Men moet zich eerstelijk, des daags te voren bereiden, volgens de woorden: "Gedenk den Sabbat", "en in den nacht of des morgens wakker geworden zijnde, zich alsdan weder bereiden, en de dag gekomen zijnde, dien geheel en al doorbrengen met godsdienst-oeffeningen, eerst voormiddags in de kerk komen, daarna in de catechisatie gaan, desgelijks ook na den middag, dat gedaan zijnde, op zijn kamer gaan, de deur achter zich toesluiten, tot zijnen God biechten, zonder eenig ander werk op den dag te doen. Ja zoo iemand eenig werk doet, het geld, dat hij daarmede komt te winnen, zal in den dag zijns doods als koolen viers op zijn hart liggen. Men mag ook niet buiten wandelen, ook niet op zijn stoep voor zijn deur zitten, zooals ik naar de kerk komende al gezien heb; maar men moet den gantschen dag van den morgen aan tot den avond toe, ik zegge tot den avond toe, vasten." In een andere leerrede, in de Wees-kerk gehouden, zeide hij, "dat er twist was tusschen de godgeleerden over den duur van den sabbat, de een meende van middernacht tot middernacht, anderen van den opgank tot den nedergank der zonne, wederom anderen zoo lang wij het dag noemen, waarnaar hij zich gaarne conformeerde. Doch hoe moet men dien dag besteden? natuurlijk in gedurig lezen, spreken, hooren en mediteeren van Gods woord. Doch men vraagt wellicht: wel waar zullen dan blijven de werken van barmhartigheid, noodzakelijkheid en burgerlijke eerbaarheid? en zoo haast ik zulks hoore, zoo klinkt in mijn oor "onwedergeboren, onwedergeboren!"

Zijn ambtgenoot Bogaers "extravageerde niet minder in het sabathiseren en had de voortogt in al zijne bestraffingen van des sabbatschendinge." "Wij Christenen zijn", dus predikte hij, "meer dan ooit zelfs de Joden voor dezen aan de ruste des sabbats verpligt, en zoo menige stuiver als wij op dien dag ontvangen, met zoo menige kool hartsvuur beladen wij onze conscientiën."

Verdraagzamer waren echter hunne collegen Gentman en van den

Velde. De eerste veroorloofde zelfs des zondags brood te koopen, mits men tot den bakker zeide: "het was onze nalatigheid", waarop de bakker dan moest zeggen: "voor deze reis zal ik het doen, omdat gij het niet willens verzuimd hebt", en de eerste liet een eerlijke wandeling toe, mits dat men alleen ging om de werken Gods in 't veld te zien, en Hem daarover te prijzen, en anders niet.

Zoo dacht men te Utrecht over den sabbat, en niet minder streng dachten er elders de leerlingen van Voet, die toen de meeste kerken bedienden, over. Sommigen vervielen tot de onzinnigste dwaasheden en deden, zoo zij tot het afnemen van examina werden geroepen, den proponenten de ongerijmdste vragen: b. v. mag men op sabbat brand blusschen? mag men genees- of heelmeesterlijke hulp bewijzen? vuur aanraken? een koffer bestellen en aannemen? een aschpot, die in het vertrek omvalt, oprapen? met een vriend een bete broods nuttigen? Diergelijke vragen deed men ook den kinderen op de catechisatien. Nopens de uitwendige viering van den sabbat werd o. a. gevraagd: Mag men op sabbat wel rekeningen uitschrijven? geld tellen, uit het kladboek in het andere boek overzetten? wereldsche historiën lezen? Mag men, zoo het goed, b. v. visch, vleesch, tot groote schade, zou bederven, het op dien dag niet verkoopen? wandelen? kerkenmuzijk maken, dansen, schoonmaken, kleuterwerk doen? En wat de inwendige viering betreft, luidt het antwoord op de vraag:

"Wat wordt vereischt tot de innerlijke heiliging des sabbats?"

"Afstand te doen van onze zonden — en den Heer door zijn Geest in ons te laten werken."

"Moet men niet altijd afstand doen van zijne zonden en de Heere in ons werken laten?"

"Ja, maar inzonderheid moeten wij dat doen op den sabbat des Heeren, op welke de Heer op een bijzondere wijze en manier tot ons komt, gelijk wij alsdan gewoon zijn ons te verschoonen na den ligchame van lijnwaad, en andere kleederen: alzoo de ziele, wegdoende de vuiligheden derselver, en aangedaan hebbende in Gods tegenwoor-

digheid met het heerlijke kleed van ware geregtigheid en heiligheid."

Terwijl de kweekelingen der utrechtsche hoogeschool de gevoelens hunner leermeesters voortplantten en overdreven, deden zulks de kweekelingen der leidsche die van de hunne. Volgens hun oordeel was het genoeg dat men den kerkdienst waarnam; overigens kon men den dag zoo doorbrengen als men verkoos; en terwijl de Voetianen zich in hunne binnenkamers opsloten, om den Heere psalmen te zingen en te loven, zaten de Coccejanen in kroegen bier te drinken, reden en rosten, sierlijk uitgedoscht, over wegen en straten, en bekommerden zich om geen verbod van staten en magistraten. Zondagen waren voor hen feestdagen, op hunne catechisatiën werd het vierde gebod naauwelijks behandeld, en op de vraag: Wat gebiedt God in het tweede gebod? gaf men meest altijd tot antwoord: Hij gebiedt, dat wij met elkander hem zullen dienen, in den openbaren godsdienst, en dat wel op den sabbat."

Evenmin als Voetius en Essenius de overdrijving hunner gevoelens goedkeurden, evenmin deden zulks Heidanus en Coccejus; zelfs trok de laatste in zijne zoo geruchtmakende "Stellingen aengaende den rustdagh en de dagh des Heeren," die hij den 11 Mei 1658 openlijk had laten verdedigen, tegen de zoodanigen te velde, "die meenden dat het onderscheid der dagen was afgeschaft, en dat daarom ook de openbare bijeenkomsten en den openbaren dienst, welke in deze gehouden werden, vrijwillig of onderhouden of nagelaten mogten worden." Wendde hij aan de eene zijde het woord tot zijne dwalende vrienden, aan de andere zijde deed hij dit tot de heerschende partij in de kerk, en betoogde, "dat den christenen het vieren van den sabbat nergens was voorgeschreven, en dat derhalve het vierde gebod, alleen op Israel toepasselijk, niet moest gesteld worden onder de zedelijke geboden van God." "De onderhouding van den dagh des Heeren den Christenen te gebieden, uyt kracht van de plaatsen des Ouden Testaments, daar mede de Joden tot d'onderhoudinghe van hunnen sabbath aenghemaent worden, als Jer. 17 : 21, 22, 27, als of die heden ten dage ten opzichte van den dagh des Heeren van dezelve aanzienlijk-

heydt en waerheyt zouden zijn, is de christelijke vryheyt ganschelick tegenstrijdigh, omdat op dese wijze, dat jock, den vaderen ondraghelick, den christen-kinderen opgeleyt wordt, d' eerste beginselen der volwassenen geboden worden en de schaduwe met het lichaam vermengd wordt." Ontzettend was de indruk dien deze stellingen op de nederlandsche kerk maakten. In korten tijd waren de oorspronkelijke latijnsche tekst, en drie oplagen der nederduitsche overzetting uitverkocht, "de kerk beroerd als door een donderslag"; de preekstoelen daverden van scheldwoorden die men elkander toewierp, de studenten schaarden zich rondom de hoogleeraars, wier partij zij omhelsden, en trokken tegen elkander als vijandige magten op, de hoogleeraars grepen naar het zwaard. De utrechtsche hoogleeraar Andreas Essenius trad het eerst in het krijt met eene verhandeling de "perpetua moralitate Sabbathi," "een volumen met bitteren gal vermengd, met schimpen en leugens gelardeert"; weldra volgde hem een onbekende onder den pseudoniem Jan Peterssen, Rechtsliefhebber van de Evangelische vryheyt, met "Causa Dei" tegen de menschelycke vonden van Abraham Heydanus." "'T was of er een Goliath uyt een hoeck tegen een David quam, die hem met zijn gezicht meende te vernielen."

Terstond traden er twee kampioenen voor Heidanus in het strijdperk, die echter hunne namen verborgen hielden, doch den "geletterden platter" in het zand wierpen. De laatste dier kampioenen vooral "toonde Peters Peterssens kale naaktheid en groote onbeschaamdheid onweersprekelijk aan." Eerst dacht hij, bij het lezen van den titel van zijn pamflet, "dat een wel gemonteerd oorlogschip Heydanus was ter zijde gekomen, doch het bleek welhaast dat het slechts een Texelsche Kaag was". Ondertusschen had Coccejus, wiens gevoelens over den sabbat reeds bekend waren, en in de hoofdzaak met die van zijn ambtgenoot overeenstemden, zich ten strijde aangegord en welhaast gaf hij zijn latijnsch en nederduitsch "Ondersoeck van den aert ende natuyre des Sabbaths" in het licht. Het was een door en door geleerd werk, waarin hij niet slechts de Sabbatisten met de H. Schrift, maar met de vroe-

gere en latere kerkleeraars bestreed. Men dacht dat hiermede ten minste de pennestrijd zou geeindigd zijn, doch integendeel, hij werd met woede voortgezet. Zijn anders zoo gematigde en zachtzinnige ambtgenoot Hoornbeek schaarde zich openlijk aan de zijde van Essenius, en viel Coccejus in drie achtereenvolgende latijnsche verhandelingen, die terstond in het nederduitsch werden overgezet, hevig aan; deze achtte zich niet overwonnen, doch wenschte den vrede der kerke te bevorderen, en sloeg dus in zijn antwoord een zeer gematigden toon aan, die niet minder in de bijna tegelijktijdig verschenen "Consideratien over de Heyliging van den Sabbat ende den dagh des Heeren tot vrede der Kerke" van Heidanus doorstraalde. "Dat wij", dus eindigt deze zijn overigens vrij breedsprakig opstel, "eensgesindt mogen zijn onder malkanderen, ende d'een den anderen met eere voorgaen, met alle sachtmoedigheyt, met lanckmoedigheyt verdragende malkanderen in liefde, ons beyder zyts beneerstigende te onderhouden den band des vredes, 't welk ons Godt gunne om Jesu Christi syns zoons wille, Amen". De gemoederen waren echter te opgewonden, om naar die stem des vredes en der liefde te hooren, en een ongenoemd schrijver van een "Toegift", en "Tweede of laatste Toegift op Heydanus Consideratien" noemde, "de vermaningen tot vrede" van beide hoogleeraren, "de taal van verleegen veinsers en Remonstranten, die van vrede spreken nu de zaak verloren is." Hij oordeelde "hunne argumenten paapsch, libertijnsch". De hoogleeraren achtten het beneden zich op die schimpschriften te antwoorden; maar toen uit een donkeren hoek een pseudoniem, onder den naam van Nathanael Johnson S. S. Licentiatus, met een even scherp en bitter als vuilaardig schimpschrift, waarin hij ze voor Socinianen uitkreet, te voorschijn trad, mogten zij niet langer zwijgen, en met de diepste verontwaardiging greep Coccejus naar de pen en welhaast zag zijn "Indignatio contra Nathanaëlem Johnsonum" het licht. Nu scheen het oogenblik daar, dat de gantsche kerk in vuur en vlam zou raken. "De preekstoelen dreunden van 't gebaer en geschreeuw. Van alle zijden hoorde men de laagste en onzin-

nigste scheldnamen. De Sabbatisten schreeuwden moord en brand: de kerk was in gevaar, er waren wolven in de schaapskooi, vrijgeesten, Socinianen, woordverlaters, dwinglanden, vrinden van veel kwaads, onzuivere belijders, verkeerders der wet van tien in negen, dwersers van Gods zaken, vlekken in den maaltijd, tabak-, schot-, ijl, wild-zangpraters, rook- en stankmakers, kwaadstokers en oproermakers, ingeslopen; de Coccejanen daarentegen kreten de Essenianen en Voetianen voor Joden, smousen, hypocriten, rochelaars, fiemelaars, mannen van 't vierde gebod, papisten, jesuiten uit. In de kerk, de colleges, woningen, schuiten, werd schier van niets anders dan van den sabbat gesproken. Men strooide paskwillen, schimpschriften, schuitpraatjes, die met elkander in vuilaardigheid, lafheid en bitterheid om den prijs dongen. Zeeland, Holland en Utrecht vooral waren in rep en roer, de provinciale en classicale synoden in de grootste verlegenheid. Het was hier niet mogelijk de uitspraken der vroegere synoden en der nationale te handhaven: deze voldeden geen der partijen meer. Toch moest de synode van Zuid-Holland de gravamina over den sabbat behandelen. De Staten voorzagen wat uit hare uitspraak kon geboren worden, en verboden ze de sabbats-questie te beslissen, doch legden tevens den hoogleeraren het stilzwijgen op, en verboden strengelijk de voortzetting van den twist.

De kerk, steeds de gehoorzame dienares der Staten, onderwierp zich ook thans, en in het openbaar scheen de vrede sedert Augustus 1659 hersteld.

Drie jaren later barstte de sabbatskrijg op nieuw en zoo mogelijk nog heviger uit, doch thans was het slagtveld niet Leiden, maar Utrecht.

Gedurende den jongsten kamp had zich aldaar, schoon zeer in 't verborgen, in weerwil der strenge waakzaamheid en tucht der hoogeschool en der kerk, een coccejaansche partij gevormd, wie het echter aan een aanvoerder ontbrak. Dezen vond zij echter eensklaps in den hoogleeraar Fransciscus Burmannus, toen pas tot den predikdienst aan de hoogeschool geroepen. Nog nimmer had men het aldaar gewaagd

in 't openbaar een ander gevoelen over den sabbat dan dat van Voetius uit te spreken. Burman had er den moed toe en liet zich op coccejaansche wijs er over uit. Terstond verliet een groote schaar diep verontwaardigd het bedehuis, terwijl zij "die in de diepste diepte hunnes innerlijken gemoeds van de coccejaansche sentimenten overtuigd waren," nu openlijk voor hunne gevoelens uitkwamen. "De hoogeschool, de kerk was als door een donderslag getroffen." "Achab was Elya, een beroerder Israëls". Alles kwam in rep en roer. De hoogleeraren en studenten kozen partij en bestreden elkander met mond en pen, de laatsten ook met kneppel en vuist, de huisgezinnen, waarin weleer rust en vrede heerschten, werden nu tooneelen van twist en haat. Uit Utrecht sloeg de vlam bijna tot geheel Nederland over, en zoo zij niet met raad en wijsheid, magt en geweld ware beteugeld geworden, er zou de uiterste verwarring, ja bloedbaden uit zijn geboren.

Meest alle utrechtsche en vele stichtsche leeraren, en onder deze Lodenstein, Sanderus, van Hengel, Schoock, Vogelzang, van den Vliet, en een schare van anoniemen en pseudoniemen grepen naar de pen, en op nieuw regende het Predikatien, Vertoogen, Berigten, Tegenberigten, Satyren, Schimpschriften, onder welke zich die van Essenius, Burman, Heidanus wederom onderscheidden, en terwijl de Coccejanen met de voetiaansche talmerijen spotten en de oude scheldnamen herhaalden, ja sommigen het zoo ver dreven, dat zij openlijk met bespotting van de plakkaten, des zondags gepareerd en gefriseerd als kermispoppen over de straten huppelden als Venussanten, en anderen arbeidden en uitstalden onder luifels en in kramen, bestormden de fijne Voetianen hunne herders met vragen of men na gedane predicatien wel voor de deur mogt zitten? wat dienst men al van zijn boden genieten mogt? of een vroedvrouw en een chirurgijn de barende en gewonden wel mogt assisteren? of men op sabbat zijn brood te huis mogt halen? of men een zieke het bed mogt schudden als deze ongemakkelijk liggende, daarom verzocht? of men des zondags, om goede naam en faam te constateren, als de nood het

vorderde, wel een brief over zulke zaken mogt schrijven of te wagen en te scheep de reis aannemen? of een apotheker des zondags een medicament mag bereiden, 't welke s' maandags vroeg moet genomen worden? Zelfs maakten dienstboden, voor zij in dienst kwamen, "de conditien des zondags niet alleen geen huiswerk te moeten doen, maar alle predikatien te mogen bijwonen", en schreef Schoock een latijnsche verhandeling over de vraag of het een waard geoorloofd was des zondags zijn herberg te openen? Het ging zoo ver "dat het op der Talmudisten subtiliteyten scheen aan te loopen, b. v. of "ook de sabbatsruste gevioleerd werde met het dooden van een luis of vloo." Men weet dat in den Talmud werkelijk deze vraag voorkomt, en het antwoord luidde: "dat de dooding van een luis der sabbatsruste niet en breekt, maar wel van de vloo, omdat deze haar zoo gemakkelijk niet latende grijpen als de andere, een specie van jacht verbeelt, die men met de vingeren oeffent, daar dat ander onnoozel dier, zoo 't zoo mogt geheeten worden, geen weer doet, maar zich van een iegelijk laat grijpen en zonder arbeid ter dood brengen. Daarenboven nu dat een vloo is een van de werken Gods van de zes dagen, daar het ander alleen na dien tijd uit de putrifactie en vuiligheid is ontsproten, als de paarden-vlieg, sommige muizen enz."

En wanneer de Coccejanen zeiden dat God geen wet had gegeven tot viering van den sabbat, dan antwoordden de Voetianen: "de Heer gaf ook geen wet dat de mensch niet als de dieren naar zijn wilde lusten, maar met ééne vrouw moet leven; maar na het positieve regt schreef Adam zelf, zoo haast hij merkte dat Eva van God uit zijn rib gemaakt was, zich zelve die natuurlijke wet voor, zeggende, als God Eva hem toebragt: "Dit is eenmaal been van mijnen beene en vleesch van mijnen vleesche enz., ende dat het die eerste vader regt opvatte als hij redekavelde dat het huwelijk met ééne hem geboden werde, betuigt de Zaligmaker Matth. XIX: 3 en Paulus Eph. V: 23 etc." Die zijn mond tot iets anders opende dan tot lofliederen, zijn hand tot iets anders vouwde dan tot het gebed, was in veler oog een heiligschenner; "hij

die op zijn stoep zat of een lochtje schepte was een ontheiliger van den Sabbat."

Onmogelijk kunnen wij de bergen van geschriften, die in weinige jaren het licht zagen, doorloopen, nog minder er uittreksels van geven. Die de pen kon voeren, schreef voor of tegen den sabbat, en die geen preek, pamflet of dichtstuk op 't papier bragt, streed in zijne catechismusverklaringen of uitbreidingen van het vierde gebod voor het al of niet moreele er van. Het meeste opschudding maakten echter de werken van Ridderus en Colonius.

Deze laatste, weleer hoogleeraar te Harderwijk, toen predikant te Deventer, gaf een "Tegenbericht over den Sabbath" in het licht, waarin hij zijne tegenpartij voor "keerels, snateraers, knuffelaers, ezels, vogels, botterikken, bottermennisten, gekken uitkreet, en van "hoosen, niesen, haspelen, woorden gieten, swieren, windt breecken, rhetorijcken, schoone en vuile eyeren in ééne panne slaan, in één zak haspelen, lomperyen, lasteringen, ezelsooren, stinkende drekstallen" spreekt. Hij vond echter een kampvechter zijns waardig in een ongenoemde, die een Wederlegging schreef, waarvan alleen de voorrede 56 bladzijden vult, terwijl het gansche werk behalve het aanhangsel 158 bladzijden beslaat. Deze noemt hem "een gehuurde kamerspeelder, onbeschofte rabaut, ligtvaardige merckboef, wien de pastorale tabberd niet beter paste als den ezel het geusurpeerde leeuwenvel"; zijn boek, "een schaamteloos vilain pamflet; zijn taal een oneerbare canailletaal." Het ontbrak echter ook niet aan waardige leeraars, die, met schrik den toenemenden brand in de kerk bespeurende, riepen: Vrede, vrede, broeders!" en onder dezen wederom Heidanus, Vogelzang in zijn "corollaria Penicis", van Hengel in zijn "Sabbats-onrust verandert in Sabbats-rust," Hoornbeek, in zijn "Disputatio de Sabbatho" en anderen. Eindelijk volgde de magistraat van Utrecht, die de partij van Burman was toegedaan, het voorbeeld van de Staten van Holland, en deed ten jare 1669 ter herstelling van den vrede zijn gezag gelden. De partij van Essenius woelde nog wel eenigen tijd, maar Burman hield zich stil en zweeg. Buiten de akademie-stad werd echter

de twist hardnekkig voortgezet, en nog in 1673 wendde de ongenoemde schrijver van het "Christelyk Temperament over 't prediken van den Sabbat tot vrede der Kercke" eene poging aan tot bevrediging van beide partijen. Sedert verschenen er hier en daar nog wel afzonderlijke strijdschriften en spotverzen, doch allengskens verminderden ze in belangrijkheid, en eindelijk bloedde ook deze twist, gelijk zoo vele, in onze vaderlandsche kerk dood, of "werd gesmoord in de groote gebeurtenissen van den tijd."

In den loop der volgende eeuw verscheen er wel nog een reeks van werken over het vierde gebod, waarin men met meer of minder hevigheid het voetiaansche en coccejaansche gevoelen bestreed, of verdedigde, en werd vooral in de catechismus-verklaringen en geschriften over de systematische godgeleerdheid, die in menigte het licht zagen, het punt van den sabbat niet zelden met bitterheid en een noodelooze praal van geleerdheid behandeld; doch tot een openbaren sabbatstrijd, die de kerk beroerde, kwam het echter niet meer. Mogt deze of gene al een handschoen in het krijt werpen, er was er naauwelijks een die hem opnam, en kwamen er in de provinciale Synoden gravamina ter tafel, die de gemoederen verdeelden, "die vonk, welke, zoo zij werd aangeblazen, ligtelijk de kerk wederom in ligterlaaije vlam kon zetten", wisten de commissarissen politiek wel uit te dooven. Deze hadden niet te vergeefs de vooraanzitting in deze vergaderingen, en schroomden niet, aan alle deliberatien, die zij oordeelden dat ten nadeele van den lande en der regering kon strekken, met gezag een einde te maken, en niemand had den moed zich tegen hun veto te verzetten. Het was zoo als Pavillon zong:

"Elk een gelooft hier wat hem lust,
"Men heeft dus in het stuk van godsdienst niet te veinzen,
"En is by de overheid voor alle straf gerust
"Al uit men zijn gepeinzen.
"Wordt haar gezach slechts niet getergd

"Zalze ieder een met vrede laten,
"Dewijl zij anders geen geloofsbetrachting vergt
"Dan onderwerping aan de Staten.

Op den predikstoel ging het echter anders. Van daar stegen nog steeds noodkreten op over het jammerlijk verval van den godsdienst en het schromelijk misbruik van den dag des Heeren, en die jammerklagten waren, vooral indien de regering uit coccejaansche leden bestond, dikwerf niet ongegrond, schoon maar al te vaak vergeefs. Was het bestuur daarentegen voetiaansch-gezind, dan vonden zij gehoor, werden de plakkaten hernieuwd en soms met voorbeeldige gestrengheid gehandhaafd.

Weinige gemeenten, waarin de beide partijen niet voortgingen (opgestookt door leeraren en catechiseermeesters), elkander met smaadheid te bejegenen. De Voetianen bleven den zondag als een sabbat vieren, bragten hem, deels in de kerk, deels in de binnenkamer met bidden en mediteren door, vastten den ganschen dag of nuttigden slechts eenige koude spijzen, terwijl men over den duur van den sabbat bleef verschillen, de een hem van zaturdag avond tot zondag nacht vierde, de ander na de avondpreek den sabbat voor geëindigd hield en dan goede sier maakte. Aan werken werd natuurlijk niet gedacht, en alles bleef van zaturdag tot maandag in denzelfden toestand. Er waren er echter die, schoon tot de voetiaansche factie behoorende, vrijzinniger begrippen koesterden en alleen den maaltijd eenvoudiger aanrigtten en het allernoodigste werk lieten verrigten. De Coccejanen daarentegen eerbiedigden in zoo ver de plakkaten, dat zij geen openbaar werk verrigtten en hunne winkels sloten, doch hielden den zondag voor een dag van uitspanning en vermaak, gingen hunne vrienden bezoeken of ontvingen ze aan hunne woningen. Die des zondags herbergen bezochten, spelevaarden en reisden, waren Coccejanen. Zij onderscheidden zich ook door hun zwierig en bont gewaad, terwijl de Voetianen veelal stemmig en in het zwart gekleed waren. De sierlijk golvende mantel, de lange

en breede kamerdoeksche bef, de kleine steek, de zijden onderkleeren en zwierige lintjes op de schoenen, kenmerkten den coccejaanschen; de grootere hoed, het kleine stijf gebogen befje, de groote ouderwetsche mantel, de eenvoudige stoffe der onderkleeren, den voetiaanschen leeraar. Beide, Coccejanen en Voetianen, echter waren bij uitnemendheid kerksch, en niet ligt zouden zij buiten ziekte of dringenden nood de kerk verzuimd hebben. Deze was dan ook doorgaans vol, en trad er een geliefd predikant op of had er een buitengewone plegtigheid plaats, dan kon het bedehuis, hoe uitgestrekt ook, de menigte niet bevatten. Had maar innerlijke godsvrucht aan de uitwendige beantwoord, doch zulks was, vooral in de 18e eeuw, er verre af. Zwart zijn de tafereelen van de ongodsdienstigheid en zedeloosheid vooral der hoogere standen in dien tijd.

In hare laatste helft werden de leeraars voorzigtiger in het behandelen van het 4de gebod. Wel was er in de gemeente eene beroering, wanneer, volgens den dominés brief, er over gepredikt moest worden, doch veelal kwam zij voldaan uit het Huis des Heeren. De leeraars lieten zich, zelfs in hunne werken over den catechismus, niet dan met de grootste omzigtigheid over den sabbat uit en hielden doorgaans het midden tusschen beide partijen. "De verklaring dezer stoffe was niet meer als een opgerigte banier en vaandel, waaruit de prediker van elk gekend en onderscheiden kon worden in wiens leger hij diende, dat is, welks partije hij aanhing, en welk gevoelen hij als onderscheid had."

Zoo arm en gebrekkig onze literatuur is in poëtische voortbrengselen die het uitwendige van het kerkgebouw afmalen, zoo rijk is zij in liederen en gezangen, waarin het zalige inwendige genot, dat de Christen op den dag des Heeren smaakt, ontboezemd werd. Sabbatsliederen, zangen op den sabbat, vindt men schier in alle bundels van geestelijke poëzy.

Onder alle, en er zijn zeer schoone bij, was er geen lied, dat mij liefelijker toeklonk dan dit van vader Lodestein:

"Schipper! ziet gij daar wel leggen
"Vijf, zes scheepen, digt aan een
"Als gejukt? wat wil dat zeggen?
"Denk ik: of waar wil het heen.
"Laat eens zien; 't zijn die soldaten
"Die gelast zijn hier van daan
"Op patente van de Staaten,
"Na den Briel te moeten gaan.

"Nauliks was den Brief gekomen,
"Of 't was haast u! spoed u! ras!
"Rust-dag! die diend waar genomen,
"Als 't eens beter komt te pas.
"'s Rust-dags moest men 't goedje pakken,
"Alle ding moest Rust-dags scheep,
"'t Scheen het heele land woud zakken,
"En de nood wel dapper neep.

"Schoon daar was geen ty om vaaren
"'t Wagten leed geen risico,
"Niet en kon 't geloop bedaaren,
"Hoger Magt verstond het zo.
"Ist nu niet wel voort-gekroopen?
"Dingsdaags wagt'den wy ons ty,
"En (ziet hoe gemaklijk) loopen
"W'haar bij Rammekens verby.

"Hoord eens Schipper! all' ons dagen
"Moet men na der winden Heer
"En zijn sterkte pligtig vragen
"End' Hem zoeken even zeer;
"Maar den Dag der gaderinge,
"Zonder Nood- of Liefde-dwang
"Niet verzuymen; dog ons dingen
"Schikken tot den rust zo lang.

"Daar hoord sterven tot ons leven.
"Als den Zegenaar 't gebied,
"Kan ook stil-staan zegen geven.
"Rust-dags woelen vorderd niet.

Welk een verschil tusschen dit lied en zijne predikatiën over den sabbat!

KERSFEEST.

Het jaar en de dag, waarop de Zaligmaker geboren werd, zijn, in weerwil der naauwkeurigste berekeningen en der grondigste en uitvoerigste onderzoekeningen, van Clemens Alexandrinus af tot op onze dagen, onzeker. Wij weten alleen, gelijk de Syriër Jacob van Edessa reeds getuigde, dat Hij onder de regering van Herodes den Groote, des nachts het levenslicht aanschouwde.

Wat het jaar betreft, leiden de jongste nasporingen tot het resultaat, dat het jaar 749 of 750, na de stichting van Rome, waarschijnlijk het geboortejaar is; doch naar de maand en den dag kan met geen vertrouwen op goeden uitslag onderzocht worden. IJdel waren ten minste de nasporingen van vroegeren en lateren tijd; de een giste den 19 of 20 April, een ander den 19 of 20 Mei, wederom anderen den 5 of 7 Januarij, en dat de 25 December de ware geboortedag zou zijn, rust alleen op eene oude overlevering, die men eerst in het Westen, later in het Oosten, volgde. Hoogst waarschijnlijk bepaalde de kerk hare keus tot dit gedeelte des jaars, wijl in de heidensche wereld alsdan de Saturnaliën, die het geluk der gouden eeuw zouden herinneren, en voor eenigen tijd het verschil van stand in de maatschappij ophieven, werden gevierd. "Zulk eene feestviering toch," merkte een onzer kerkelijke geschiedschrijvers op,

"had voor het spelende vernuft, dat bij de christenen van die dagen zoo levendig was, welligt eenige overeenkomst met de vreugdevolle gedachtenisviering van de gebeurtenis, die voor de geloovigen de aanvang van een nieuwe gouden eeuw was geworden, de geboorte van Christus, door wien allen vrijgemaakt werden van de zonde, om naar den geest gelijken, broeders en zusters en kinderen van éénen Hemelschen Vader te zijn." Ook was de 25 December nog buitendien merkwaardig, wijl het de dag van den Westerzonnestand was, "de dag waarbij de hemelbol, zoo weldadig voor de aarde, zijn zegen voor het geschapene begint te hernieuwen." "Aan zulk een feestdag hechtte zich van zelf de dankbare herinnering van de komst van het Licht der wereld. Dichters en redenaars maakten vaak schoone en krachtige toespelingen op de harmonie van dit verschijnsel in het rijk der natuur en der genade. Zij noemden den dag van 's Heilands geboorte den dag der nieuwe zon, de koningin der dagen. Ofschoon verschillende schrijvers trachtten te bewijzen, dat het feest van Jezus geboorte, het Christusfeest, reeds in de apostolische tijden gevierd werd, zoo blijkt het echter dat hunne redeneringen op geen goede gronden rusten. De eerste Christenen schijnen minder gewigt aan de geboorte, dan aan Christus' optreding als leeraar, zijn lijden, opstanding en hemelvaart en de uitstorting des H. Geestes gehecht te hebben. Den dag des doods achtten zij hooger dan dien der geboorte, want de dood was de ware verheerlijking des levens: van daar dat het kersfeest later dan de overige feesten in de christelijke kerk werd ingevoerd. Men vierde het te Rome waarschijnlijk vroeger, doch zeker tusschen het jaar 352 en 386, en uit eene homilie van Chrysostomus, den 25 December 386 voor de gemeente te Antiochië gehouden, blijkt dat het hier tien jaren te voren nog onbekend was. Sedert werd het met een onuitsprekelijke geestdrift, zoo in het Oosten als Westen gevierd. Het was ook het hoofd (metropolis) van alle feesten. Op dit feest onthield men zich van allen arbeid; zelfs de slaven moesten rusten, opdat zij zich verheugen zouden in de ongedachte weldaad den

stervelingen geschonken; het vasten was niet geoorloofd. De vreugde moest echter slechts een geestelijke blijdschap zijn; van daar dat op keizerlijk bevel de openbare schouwburgen en renbanen moesten gesloten worden. De geloovigen werden voor de plegtige viering van den kersdag voorbereid, opgewekt om zich er als tot een geestelijk bruiloftsfeest of een kerkelijken maaltijd voor te bereiden, en ze ook met goede werken te versieren. "Ofschoon wij," zoo sprak Caesarius, bisschop van Arles, "op elken tijd ons met goede werken moeten sieren, zoo moet zulks vooral op het geboortefeest van den Heer geschieden. Wanneer een rijk of aanzienlijk man zijn eigen geboortedag of dien zijns zoons wil vieren, met hoeveel ijver laat hij niet vele dagen te voren daartoe alles gereed maken, het huis reinigen, de vloer keeren en met bloemen bestrooijen. Dit alles, Broeders, om den geboortedag van een sterfelijk mensch te vieren; hoe veel te meer zult gij zulks doen voor dien van uwen Heer! Wat gij niet zoudt wenschen, dat op dien dag in uw huis wierd gevonden, dat zulks, zoo mogelijk, door God in uwe zielen niet gevonden worde! — Wanneer u een koning, of het hoofd van een gezin, tot het vieren van een geboortedag noodigt, zult gij dan in geen schoon en schitterend kleed verschijnen, opdat het oog van uwen gastheer niet beleedigd worde? Zorgt dan veelmeer uwe ziel met deugden te tooijen, met het edelgesteente der eenvoudigheid, de bloemen der matigheid, met een rein conscientie. Komt zóó ten feeste des eeuwigen Konings, ten geboortefeeste van uwen Heer." Bij het aanbreken van den dag werden de deuren der heiligdommen reeds voor de scharen ontsloten, of bleven later den ganschen nacht geopend, en de geloovigen bragten dien nacht in de heiligdommen door. Deze vigilie of nachtwake werd voor bijzonder heilig gehouden; want ofschoon men het jaar en den dag van 's Heeren geboorte niet wist, zoo was het echter zeker dat hij zijn levensreis in de uren van den nacht had aangevangen. De feestdag zelf werd met zingen, bidden en het vieren van het Avondmaal doorgebragt, terwijl de homileet de groote gebeurtenis voor den geest terug-

riep, "opdat men met de ster naar Bethlehem mogt reizen, met de wijzen aanbidden, met de herders het hemelsch licht aanschouwen en met de Engelen Gode het lied ter eere aanheffen." Enkele dezer homiliën hebben de eeuwen doorleefd. Uit deze straalt een gloed, die niet verteert, maar verwarmt en verheugt; zij "verspreiden nog een geur des levens, als de geur der bloemen op den vroegen lentemorgen", "een frisschen adem des nieuwen levens", "uit alle springt een fontein van levend water, dat de ziel verfrischt en het hart verjongt."

Zoo zijn die van Gregorius Nysenus, Chrysostomus, Ephraim den Syrier, Leo den Groote, Maximus, bisschop van Turin en van anderen.

De viering van het kersfeest is echter niet in Italië, te Rome, maar in Egypte en Gallië aangevangen, en verspreidde zich van daar in 't Westen en het Oosten. Het was de moeder van vele afzonderlijke feesten, zoo als de aan Maria gewijde, en tusschen de 5e en 8ste eeuw werden er andere, zoo oude als nieuwe, aan verbonden, zoodat er een kerscyclus ontstond, die zich van de overige feestgroepen door rijke verscheidenheid en stoffe onderscheidde. Het middenpunt van dien cyclus was de 25ste December. Hij ving met den advent, tot voorbereiding der plegtige viering van Jezus' menschwording aan, terwijl deze tevens strekte ter herinnering der beloften, aan de vaderen gedaan, en harer vervulling op den tijd door God zelven ter zaliging der menschen uitverkoren. De dag der verschijning (Epiphanie), gewijd aan de verheerlijking des Heilands, die, uit eene vrouw geboren, in de wereld gekomen is om Israel te verlossen en de Heidenen tot het rijk der genade te roepen, besluit dien heiligen tijdkring, die zich vooral in de eerste eeuwen door hoogen ernst en godsdienstige opgewektheid kenmerkte. Vroegere en latere conciliën, keizers en koningen wedijverden in het maken van verordeningen, die den ernst konden bevorderen. De advent, de tijd der voorbereiding, moest met diepen ootmoed en in stilte worden doorgebragt. Een veertigdaagsche vasten was daarbij den geloovigen voorgeschreven, en alle feesten en wereldsche vermakelijkheden, ook bruiloften, waren streng verboden, het

spijzigen van armen, bezoeken van zieken, verligten van het lot der gevangenen geboden. De lichtkleurige kerksieraden werden door donkere vervangen, de beelden door gordijnen bedekt, en in plaats van de vrolijke hymnen weergalmden de kerken van het sombere boetgezang; of werden de profetiën des Ouden Verbonds der gemeente voorgelezen; in één woord alles was voorbereid, opdat de geloovigen de komst van den Heiland in eene gewijde stemming mogten verbeiden. Eindelijk brak kersavond (laatste dag van den advent) aan. Levendiger en vrolijker werd het kerkelijk gezang en gebaar, de donkere kerkgewaden werden afgelegd, de gordijnen weggeschoven, beelden, altaren en de gansche kerk, vooral het koor, versierd, de grond met jeugdig groen bestrooid, tapijten tusschen de koorzuilen gespannen, de altaren met de kostbaarste kleeden bedekt, de vaak van goud en edelgesteenten fonkelende koorboeken, de kostbare relekiekassen uit hare bewaarplaatsen te voorschijn gehaald. In vroegere dagen bragten de geloovigen den ganschen kersnacht in de heiligdommen door, opdat het uur, waarin des Vaders Woord in het vleesch verscheen, niet zonder gebed en dankzegging mogt voorbijgaan; doch later riep het gelui van alle kerken de schare tot de misse van middernacht (nocte), den aanbrekenden morgen (in aurora), en op den vollen dag (in die). Dan stroomde haar het feestlicht uit alle deelen van het statige gebouw, vooral van het koor en van het altaar, toe, en werden zij door vrolijke orgeltoonen, in cathedralen door pauk- en trompetgeschal, verwelkomd. Om echter op het ruwe, pas uit het heidendom getreden volk levendiger indruk te maken, achtte de toenmalige geestelijkheid het noodig zich van een aantal schitterende ceremoniën en zelfs dramatische voorstellingen te bedienen, waarin soms een zonderlinge mengeling van heiden- en christendom is op te merken.

In sommige kerken trad de priester met zijne kaarsendragers en wierookknapen in het groote koor, en herhaalde met een gedekt hoofd de Engelen-boodschap, waarop een schoon gekleede jonkvrouw met de woorden van Maria antwoordde. Te Rouaan stond achter het altaar

een kribbe, en voor deze het beeld der Heilige Maagd. Op een verhevenheid voor het koor vertoonde zich een knaap als een engel gekleed, die de geboorte des Heilands aankondigde. Nu traden door de groote deur van het koor de herders binnen met hunne staven, en naderden de kribbe, onder het zingen van den Engelenzang, om de Heilige Maagd en het kind te begroeten. Vervolgens las de priester voor het altaar de mis, en nadat hij daarmede gedaan had, naderde hij tot de herders, en vroeg hun in 't latijn: "Wat hebt gij gezien, herders?" waarop deze antwoordden: "Wij hebben den geborene gezien." Dergelijke voorstellingen had men in vele kerken van Frankrijk, België, Duitschland en ook van de Nederlanden. Te Marseille kondigden vier choristen en de aartsdiaken in een zijden koorkleed, terwijl de toehoorders op hunne knieën liggende den grond kusten, de geboorte des Heilands aan. Voorts kuste de aartsdiaken te midden van een krans van luchters, en onder een wolk van wierook, het Evangelie. In de kerken te Salzburg zag men een wieg, waarbij de Lieve Vrouw zat, die aan den Heiligen Geest vroeg of Hij het kind wilde wiegen, en deze antwoordde: "Gaarne, lieve moeder," waarop de koorzangers een vroom kerslied aanhieven. Hoe populair dit "kindje wiegen" in Duitschland werd, kan men onder anderen opmaken uit hetgeen nog geen 20 jaar geleden te Tubingen plaats had. Daar zag men op kersnacht om twaalf ure, op den toren der hoofdkerk, in eene met lichten omgeven wieg, het kerskind wiegen, terwijl de stads-muzikanten het koraal aanhieven "Eere zij God in de hoogte," en de verzamelde menigte een wereldsch wiegelied zong. Ook in ons vaderland werd het kind gewiegd, "dat sy" (de kerk), schreef Aldegonde, "een os ende een ezel aen de kribbe van hare cleyne Jesuken gestellet heeft, die hem met haren adem verwermen, dat is op den claren text Esaie ghefondeert, segghende: "een os kent synen meester wel, en een ezel de kribbe syns heeren, maer het volck Israel en wille niet met allen verstaen." Of men hier te lande echter in de kerk een prachtigen stal of grot bouwde, met Maria, Joseph, herders en dieren er in, 't geen de

Armeniër Mozes van Chorene onzinnigheid noemde, is niet bekend, ofschoon sommige groepen, die b. v. op sacramentsdag te Dordrecht, de processie volgden, als het stalleken Bethlehems met de kribbe, zulks zou doen vermoeden. Mauricius schrijft: "sy setten als dan een wiegeken met een popje daarin, gefatsoeneert als een klein kindeken, liggende in de luyers op het hoogaltaar. De ouders die quansuys haren pligt omtrent de kinderen wat meer als gemeen behertigen, willende hare kinderen de geboorte onzes Saligmakers na haar vermogen in scherpen, brengen se na de kerke, elk een gereed wiegeken met een schelleken in de hant. En als de priester onder de misse, het kindeke op het altaar staende, begint te wiegen, of met zijn gezang de kinderen een teeken geeft, dat de tijd van wiegen nu gekomen is, zoo beginnen de kinderen ook aanstonds elk zijn kindeke te wiegen, makende met hare schellen en bellen so groot geluid en geklank, dat de geheele kerke vervuld werdt, en men naauwelijks het geraas verdragen kan, want het orgel, dat alsdan op een zonderlinge gekke wijs gespeeldt werdt, helpt het kinderspel wel vercieren, maar het geraas vermeerderen." Volgens Walich Sywaertsz was de eerste mis van den kersdag den Amsterdammers vooral lief, omdat zij hunnen kinderen eene blijde ure aanbragt. Aan de hand hunner ouders naar de kerk spoedende, droegen de kleinen ieder een wiegje en een schel. In de kerk gekomen, zagen zij op het altaar almede een wiegje, met een beeldeke daarin. Als de priester voor het altaar begon te wiegen, en "eia, eia" te zingen, wiegden ook de kinderen, en zij paarden hunne stemmen aan die van de geestelijken, en klingelden intusschen met hunne schellen, dat de geheele kerk er van vervuld was. In het "eia, eia" van Walich, erkent de hoogleeraar Moll de sequentie: eya recolamus laudibus piis, die bij deze mis werd gezongen. Deze ceremoniën, ofschoon van vrolijken aard, hadden echter doorgaans een heilig karakter. Zij ontaardden echter reeds vroeg in wereldsche scherts, en vooral gaven de nachtdiensten aanleiding tot grove buitensporigheden, waarbij het niet ontbrak aan spotternij en ontwijding van heilige zaken. Hiertoe be-

hoort o. a. het bisschopspel, waarbij de knapen een hunner kameraden tot bisschop verkozen. Hij werd naar behooren gekleed en van koorjongens voorzien. Dit onhebbelijk schandaal bereikte zijn hoogsten trap in de zoogenaamde Narren- of Ezelsfeesten. Zulke verregaande misbruiken werden meermalen van hoogerhand verboden, en op het concilie van Bazel uitdrukkelijk bepaald, dat niemand zich in priesterlijk gewaad zou mogen hullen en den zegen uitdeelen, of zich als koningen en vorsten verkleeden, als mede dat er in de kerken geen gemaskerde vertooningen mogten plaats hebben of dansen en drinkgelagen zouden worden gedoogd. Hoe verregaande deze buitensporigheden gedreven werden, blijkt uit de oude chronijken en sermoenen, die vermelden dat in sommige plaatsen reeds op kersavond gesmuld en geteerd werd, om zich voor de vermoeijenissen van den nacht te bereiden. "O, jammerlijk gezicht!" riep een kerkredenaar uit, "hoe wordt den heiligste aller feesten ontheiligd! Het schijnt geen feest voor de onsterfelijke ziel, maar voor het vergankelijke ligchaam, geen feest ter eere van God, maar van Venus en Bacchus!" En inderdaad teregt. "Het christendom in het heidendom geplant, werd door het onkruid, dat steeds uit dien bodem opwiesch, schier verstikt." Tot dat onkruid behoorde de grove losbandigheid, die het kersfeest in alle landen gedurende de middeneeuwen kenmerkte, losbandigheid die nog voortduurt, zoodat nog iemand uit de jongste tijden getuigde, dat het bij het gemeene volk in Engeland een schande werd geacht, op kersdag niet dronken te zijn. Herhaaldelijk waarschuwden conciliën en vorsten tegen die overdadige en onmatige slemppartijen en allerlei misbruiken, die de dagen der Heidenen herinneren. Doch behalve deze waren er nog andere gewoonten en zeden overgebleven, die haren wortel in het heidendom hadden.

Toen de romeinsche feesten der Bacchanaliën en Saturnaliën in de westersche kerk aanleiding gaven om de viering van 's Heilands geboortefeest op het eind van December te stellen, koos men daarbij een tijd, die ook bij de germaansche stammen heilig was.

De middelwinter namelijk of de terugkeering der zon na den kortsten dag, die met den duisteren naam van Juul of Joel werd aangeduid, was een hooge feesttijd voor de oude noordsche volken. Zulk een tijd, waarin het nieuwe natuurjaar begon, en die aan de tot goden verheven natuurkrachten was toegewijd, vereenigde de heilige gebruiken van den herfst met die der lente. Bij de oude Duitschers was Wodan de godheid, die den zegen des velds uitstortte; aan hem dus werden de offers van den oogst en den zaaitijd opgedragen. De gemalin van Wodan, Frigga, Hulda of Berchta, had deel aan zijne werken, en derhalve ook aan zijne eer. Na het eindigen van den arbeid, tegen den naderenden winter, begon de heilige tijd voor dezen God. Dan trok hij op zijn wit paard door het land, en ontving zijne offers en deelde den zegen uit. De herinnering van dezen optogt is nog in Duitschland bewaard gebleven in den zoogenaamden schimmelruiter, klapperbok en haverbruidegom, in Nederland in St. Maarten met zijn witten schimmel en St. Nikolaas met zijn vergulden koeken en duvekaters, in den Ruprecht of Robbert, den knecht van het Christus-kind, die in den kerstijd, in een donkeren mantel gehuld, met een masker voor het aangezigt, een roede in de hand en een zak of mand met appelen of noten op den rug, de Wodan der oude Germanen, die zijn luister achter een masker verbergt, voorstelt.

Gelijk Wodan rondreisde om gaven te ontvangen, en te zegenen, zoo reden kloosterknechten tegen kersmis het platte land af om giften en gaven, vooral boomvruchten, te ontvangen, en schonken den mildsten gevers ook den rijksten zegen. Was het aanleggen van groote vuren een der hoofdkenmerken van het Joelfeest, nog heden ten dage worden er in schier alle landen kersvuren ontstoken. Men denke aan de kersvuren in het noorden, la bûche de Noël in Frankrijk, de brandende raderen die men van de bergen laat rollen, het uit wilgentakken gevlochten wiel met de groote vergulde plint in het midden in Duitschland, de kersblok in Engeland en in ons vaderland. Ook de in Duitschland zoo algemeen gebruikelijke kersboom kan oorspronkelijk tot de dienst van

Wodan worden teruggebragt. De altoos groene denneboom, een zinnebeeld van den zomer, door de vrolijke schaar ter eere des Zonnegods rondgedragen en in den besneeuwden grond voor de deuren geplant, heeft slechts een plaats in onze kamers gekregen. Ook Wodan werden vergulde appels en noten, die nog den kersboom versieren, ten offer gebragt.

Reeds vreezen wij de grenzen van ons bestek verre overschreden te hebben, en toch zouden wij nog een lijvig boek kunnen vullen, indien wij alleen bij de viering van het kersfeest in de middeleeuwen, en de overblijfsels van het heidendom er van in het kersfeest onzer dagen, mogten stilstaan; gewagen van de noëls in Frankrijk, de Krippel- en Weinachtslieden in Duitschland, de christmas cariols in Engeland, de kersliederen in ons vaderland, de mysteriën, miracle-plays, masques, kersspelen, vroeger op kerkhoven en in kerken, en nog lang na de hervorming in het openbaar vertoond; van de godsdienstige en huisselijke gebruiken, vooral in "old and merry England", door Walter Scott en Dickens zoo uitvoerig geteekend; van de pafferari in Italië, van de rijke geschenken die men elkander, gelijk op de Saturnaliën, schonk, de zorg voor armen en ongelukkigen (alle kloosters gaven dan milde giften: de Carmelitessen en Ursulinen te Haarlem ontvingen blanke witte koeken, de zieken in het gasthuis aldaar elk een wit brood van een duit en een kwart pint wijn, de stedelijke regeringen schonken wijn en geld aan hare officieren, "voor heur hoechtyt van kersmis"); van de lekkernijen die er werden opgedischt, de Christ-stollen, Striezel-, Huzel, of Klözenbrot, Mohnklöse, in Duitschland; de Kerssewegge of Corsteweggen, Kersbrooden, Kerstimpen, de wittebroodspap in ons vaderland; van de oude sagen en het oud bijgeloof, waarvan nog zoo vele sporen worden gevonden. Hier zingen de vogels en bijen nog kersliederen, daar zorgt men gedurende den kersnacht niet te arbeiden, vooral niet te spinnen, wil men niet door spookverschijningen (vroeger Wodans wraak) verontrust worden. Te Ruimel beginnen de klokken door een geweldigen storm in een wiel geslingerd, jaarlijks in kersnacht te luiden. Tusschen de dorpen Thorn en Kessenich ligt een

turfmoeras, dat bij hoogwater door de Maas overstroomd wordt, waarin volgens de legende een gansche stad met kerken en torens verzonk. In kersnacht hoort het volk steeds het geluid van het luijen der verzonken klokken, die in onderaardsche krochten de komst van den Messias verkondigen. Op de hoogte van het Xaversbosch bij Valkenburg is een cirkelvormige diepte, de kuil van St. Servaas geheeten. De heilige bisschop begroef daar eenige duivelsklokken, die gedwongen zijn in kersnacht, anderen willen in den nacht van 13 Mei, te luiden. Tegen kersnacht vaart Satan in dolle vaart door de lucht, dan vooral verontrust hij de geloovige zielen. Op hoogtijden zoekt hij zielen te verleiden, af te houden van de heilige plegtigheden, twist en tweedracht te stichten; dan kunnen de zielen der braven niet rusten. Van elf tot twaalf uur van kersnacht heeft hij vrij spel, en op middernacht moeten alle dieven stelen. Vijftig jaren geleden zou zich een geldersche boer dan niet buiten de deur gewaagd hebben, uit vrees voor den wilden jager, Berend met de honden, die dan op een wit paard de lucht doorreed. Oorspronkelijk trad Wodan als storm- en luchtgod op in de wilde jagt. Hij is een jagtgod en heeft volgens de Edda wolven aan zijn voeten, waarmede hij de lucht doorrent. Van hier de weerwolven, die tegen kersmis hunne vergaderingen houden, menschen en beesten verslinden, een bijgeloof, waartegen Bonifacius reeds waarschuwde, doch dat nog niet geheel is verdwenen. Even als het koorn, op goeden vrijdag gezaaid, vrij is tegen de vogels, zoo spruit de hop op kersnacht geplant een voet lang uit den grond. — Doch genoeg, om te bewijzen, hoe diep zich het bijgeloof moet geworteld hebben, daar het gedurende eeuwen nog niet volkomen is kunnen uitgeroeid worden!

Ofschoon de hervormden de christelijke feesten op dezelfde dagen als in de roomsche kerk bleven vieren, zoo waren echter de meeste predikanten, uit afkeer van de roomsche kerk, tegen de viering der feestdagen, vooral tegen het, zoo als men zeide, "in een vuile webbe van heydensch bijgeloof gesponnen

kersfeest." Noch op de synode van Wezel, in 1568, noch op die van Emden, in 1571, was over het al of niet vieren der feestdagen gehandeld, doch op die van Dordrecht, in 1574 besloten de vaderen, "alleen den zondag te vieren, en het volk tot de afschaffing van het kersfeest te vermanen." "Evenwel zou men de gewoonlicke materie van de geboorte Christi, sondags vóór den Christdag of indien hij op den predickdagh mogt vallen, behandelen." Eenige predikanten voldeden aan den wensch der synode, en wisten bij de gemeenten te bewerken dat, op het voorbeeld der kerk van Engeland, het kersfeest onder haar werd afgeschaft. Ook Pieter Cornelisz, predikant te Leiden, poogde zulks aldaar te doen, doch de gemeente "ijverig zijnde om des Heeren woord te hooren", was er niet mede te vreden, en toen zij vernam dat men te Delft, Rotterdam, Dordrecht en s' Gravenhage op die dagen gepreekt had, schreef zij de afschaffing van dit gebruik aan de luiheid der predikanten toe. Dáár, waar die dagen niet meer gevierd werden, ontdekte men spoedig, dat de gemeente "in groot peryckel was" zich of aan een "schadelyke lediggang, die tot wulpsheid mogt overslaan" over te geven of te "verloopen, door naar de roomschen ter kercke te gaan." Om zulks te voorkomen, vernietigde de synode te Dordrecht van 1578 het besluit der vorige en besloot, "schoon dat het te wenschen ware dat de vrijheyt van zes daghen te arbeiden van God toegelaten, in de kercken gehouden, ende de sondagh alleen gevyert werde", nochtans "eerst op de feestdaghen profytelyke oefeninge te houden, en in het breede over de materiën, die dan gewoonlijk plegen behandeld te worden, te predicken." "Opdat echter deze en andere feestdagen voor geen paepsche mogten worden aangezien, zoo zou het aen de conscientiën en wijsheyt der leeraren blijven aanbevolen de noodige waerschuwingen te doen, en te toonen dat niemand zoodanige predickdaghen voor feestdagen, die strijdig zijn met den aerd des Nieuwen Testaments, hadde aan te zien." De synode nam dit besluit niet "gewillig", maar werd er, behalve door de vrees dat de gemeenten zich mogten verloopen, ook toe genoodzaakt "door de authoriteit der ove-

righeid," die zich in sommige plaatsen reeds feitelijk tegen de afschaffing der feestdagen had verzet. Op de "besloten daghen" toch hadden de gerigten vacantie, werd er geen vierschaar gespannen, noch vroedschaps- of andere vergaderingen gehouden. Ook waren naar die dagen de markten geregeld, zoo dat de opheffing er van "tot haer praejudicie en tot inconvenient der goede burgerij zou strekken." Daarenboven was het grootste deel der bevolking, vooral ten platte lande, nog roomsch "en sommige regeringsleden der oude religie gantsch niet ongenegen."

Algemeen werd dan nu ook de prediking op de kersdagen ingevoerd en, terwijl latere synoden de viering dier dagen, zonder eenig voorbehoud, verordenden, oordeelde zelfs de synode van 1586 te 's Hage en die van 1591 te Middelburg "het stichtelyck dat op de feestdagen, naar de gelegentheyt der kercken, het lijden aan het H. Avondmaal werd gevierd."

Het bleek mij niet dat vóór den sabbatsstrijd de viering van het kersfeest in ééne gemeente van ons vaderland weerstand gevonden heeft, daar de meesten "de gedachtenisfeesten van de geboorte en opstanding des Heeren voor niet onvoegelijk hielden, mits maer geen heyligheyd in die dagen gestelt werde boven die, als sulcke materie na ordre der catechismi gehandelt wert." Sedert het uitbarsten van dien hevigen pennestrijd, begonnen de Voetianen te waarschuwen, de "vierdaghen," gelijk sommigen deden, "toch niet voor goddelycke instellingen, ja voor heyliger dan den dag des Heeren te houden, en alsdan naauwer op te passen om de predicatiën waer te nemen, daer toch die dagen slechts door menschen waren ingesteld." Zij die zulks deden, zondigden, dwaalden en misdeden tegen God, volgens Galat. IV: 10, 11 en Coloss. II: 16. "Die dagen waren, schoon met tegenzin, slechts getolereerd, omdat de politycke rechtbanken op die dagen haer vacantiën volgens d'oude gewoonten hielden, het volcke niet zou loopen naar de predicatiën van de roomsche kercken of tot andere wereltsche ydelheden, drincken, spelen, tuytschen etc. gelyck de oude

verdorven gewoonten dit medebrachten". "Het zou geen zonde zijn zoo ze niet geweest waren of dat ze afgeschaft werden, en de kerk had vrijheid zulks te doen." Deed ze het echter niet, "'t was alleen om troublen en scheuringen voor te komen en dat velen daaruit aanleiding zouden nemen om tot de sectarissen te loopen." Ook Voetius, hoewel zelf op feestdagen predikende, en den godsdienst bijwonende, deed zulks echter met weerzin en gedwongen, alleen vredeshalve. Hij ook "wenschte dat de feestdagen van den vryen dienst der kercke mogten weggedaen worden," doch, betuigde zelf, "meer met zijn leer dan met zijn exempel zulks te leeren."

Sommige zijner leerlingen gingen evenwel veel verder. Niet alleen weigerden zij op die dagen de kerk te bezoeken, maar noemden de synodale besluiten nopens de viering der heilige dagen "het bedrijf van een deel domme beesten"; zij hielden de bijeenkomsten op die dagen voor "synagogen des satans", het vieren van het H. Avondmaal op vierdagen voor "godlasterlijk en kettersch." De Coccejanen scholden ze voor Manicheërs, Donatisten, Priscillianisten, Labadisten, Koelmannianen, kerkberoerders, huichelaars, muggezuigers, "die den hemel vertoornden, maar in den afgrond zouden storten, als de reuzen in het boek der fabelen." Zij wisten echter het zoo ver bij de regeering te Utrecht te brengen, dat deze het kersfeest "annulleerde". Dat bragt echter de gansche kerk in rep en roer; het regende schimpschriften, die, in plano gedrukt, onder 't volk werden verspreid.

Op een dezer bladen las men:

"Judaisans templum conatur pellere Christum."
dat is
"De Joodsche kerk met hun gevolg en wijven
"Zoekt Christum met den christ-dagh te verdrijven."

Op een ander:

"Wie niet den sabbat op zijn Joods viert, te beblaffen
"En tegens eer en eed, de christ-dagh af te schaffen,

"Dat all'. de kerken zich van 't vaderland beroeren:
"Zulks is, wet-predikers, het jodendom invoeren.

en:

"Wie zegt dat Uytereght een christelijcke staet is,
„Die dwaelt gansch uitermaet, die heeft het bijster mis,
"Het is een joodsch gebied, waer joodsche tempelheeren,
"Met joodsche kruimelgeest en joodsch geweld regeeren."

Waar de feestdagen niet afgeschaft waren, "maakte echter veler conscientie zwarigheid, op het kersfeest het avondmaal te genieten" en in sommige steden, b.v. te Amsterdam, Leiden, Rotterdam, in de Ommelanden en Zeeland, werd de tweede kersdag, ten minste een tijd lang, niet godsdienstig gevierd. Doch allengskens bedaarden de gemoederen, en, schoon hier en daar niet zonder tegenstand, begon men op beide dagen, volgens synodale verordening, overal te prediken, en in vele gemeenten op den eersten kersdag zelfs nachtmaal te houden. Synodale of classicale besluiten ten aanzien der teksten die behandeld moesten worden, zijn niet bekend, doch reeds tegen het einde der 17ᵉ eeuw verschenen zoogenoemde "texten-boekjes" (ordre en verdeeling der texten op de Feestdagen, als mede over het lijden van J. C.), sommige met stichtelijke verzen en een naamlijst der predikanten opgeluisterd, waaruit blijkt, dat in de meeste gemeenten op eersten kersdag des voormiddags over Lucas II: 1—7, 's namiddags over vers 8—12, 's avonds over vers 13, 14, op den tweeden kersdag des voormiddags over vers 15, 16, 17 en des namiddags over vs. 18, 19, 20 gehandeld werd.

Op enkele plaatsen werd ook des avonds van den tweeden kersdag gepredikt, doch later werd deze predikatie door een zangfeest vervangen. De leden der zangvereenigingen, die reeds in de tweede helft der 18ᵉ eeuw bestonden, zongen dan voor de gemeente, onder begeleiding van het orgel, op de wijze der psalmen, deels van andere geestelijke liederen of wel op wereldsche wijzen, kersliederen.

Buitengewoon rijk is de theologische literatuur der 17e eeuw in kerkelijke leerredenen over de kersstoffen niet; rijker echter de 18e. Men vindt ze deels in de verzamelingen van Feest-, Keur- en Mengelstoffen, zoo als die van Bruin, Buyser, Eybergen, Francken, Hendriksz, Janssonius, Ridderus, Tielman, Wynants, van Til, Visscherus, en anderen, deels, gelijk die van Bodecker, Bruinvisch, Gravesteijn, van der Linden, Manger, Martinius, Sebes, Speck, Streso, de Toict, Tubinck, Verduyn, Webben, Westerhovius, Weggelius en anderen, afzonderlijk, onder verschillende, soms zonderlinge titels, in het licht gegeven.

Die ons onder de oogen kwamen, hebben noch uit een aesthetisch, noch uit een wetenschappelijk oogpunt waarde, allen zijn in den gewonen preekstijl dier dagen: die uit de 17e eeuw, of zeer populair en plat, of duister en spitsvondig; die uit de 18e eeuw, dor, geleerd, met een magt van citaten, of langdradig, zonder eenige verheffing; in het laatst dier eeuw, toen de "streepjes theologie" in de mode kwam, soms met zinlooze en hartstogtelijke exclamatien. Wij zochten te vergeefs naar ééne leerrede, waaruit wij een proeve van kanselwelsprekendheid konden mededeelen. Behalve de kerspreken, heeft men nog kersredenen, die door hoogleeraren en studenten, in de auditorien, in de kersweek, in de latijnsche taal, werden uitgesproken. De beroemdste zijn die van Heinsius, Barlaeus en Perisonius.

Duitschland en Engeland zijn rijk aan roomsche en protestantsche kersliederen. Ook Nederland bezit menigen bundel van vroegeren en lateren tijd; enkelen zijn nog bij het volk bewaard gebleven. "Ouden van dagen", schreef Alberdingk Thym, "heugen misschien de kerstmis-plechtigheden, toen het kind in eene versierde wieg, onder het gezang van de lieffelijkste liederen, aan een zilveren ketting door de ter kerk vergaderde geloovigen, gewiegd werd." In de protestantsche verzamelingen van geestelijke liederen schuilen vele kersliederen en kersgezangen, onder welke zeer liefelijke, gelijk die van Busschoff, Lodenstein, Voet en Vollenhoven, Barentzonius, Bent, Dec-

ker, Huygens, Kloek, van Zorgen, Sluiter, Schutte, Rutgers, van den Berg. Eenige zijn ook afzonderlijk uitgegeven, zoo als die van Jonektijs, Pandelaert, Dubbel, Smint, Jopijn, Bodecher en anderen van welke er sommige in Bloemlezingen zijn overgenomen. Ook bezitten wij een menigte latijnsche, zelfs grieksche kerszangen, die echter niet gezongen werden, zoo als de door Aelhuysen in het latijn overgebragte psalmen. Van al die liederen is echter de bekende kerszang van Vondel de schoonste.

Toen dat lied, door Dirck Swelinck op muziek gebragt, door Tesselschade op Muiden gezongen was, greep Hooft naar de pen en bragt deze regels op het papier:

"O loflijk keeltjen, nae dat ghy
"All 's wereldts stemmen waert verby
"Gestreeft en zat der aerdsche dingen;
"Ontbrak 'er meer niet, dan parthy
"Met 's hemels Engelen te zingen.

HET FEEST DER BESNIJDENIS EN DER NAAMGEVING VAN JEZUS.

De eerste Januarij, de aanvang van het burgerlijk jaar, was voor de oude Romeinen een dag van feestelijke vreugde. Dan vierde Rome het feest van Janus, niet alleen tot herinnering der gouden eeuwen, waarin Latium zich, onder de regering der gemeenschappelijk heerschende koningen, Janus en Saturnus, mogt verheugen, maar ook als het feest der nijverheid, die, op den eersten dag van het jaar vrolijk begroet, gedurende den ganschen kringloop der twaalf maanden geluk en zegen moest aanbrengen. Des morgens vroeg begaf men zich naar den hoofdtempel van den oudsten God der Latijnen. Heerlijk prijkte zijn standbeeld met het dubbele aangezigt, in de reg-

terhand een scepter en in de linkerhand eenen sleutel dragende. Van het altaar stegen vlammen op; hun schitterend licht werd door de met goud versierde tempelwanden oogverblindend teruggekaatst, en geurige wolken van ontstoken saffraan vervulden het heiligdom. De offeraars bragten koeken met honig en melk en geroosterd koren met zout bestrooid, om de eenvoudige zeden eener voormalige wereld van onschuld te herinneren. Nadat men geofferd had, stelde de plegtige optogt der nieuw gekozene consuls zich in beweging. Langzaam ging de menigte op naar het kapitool, waar de beide opperhoofden van het staatsbestuur een witten stier offerden, terwijl zij hunne ambtsmagt terstond begonnen uit te oefenen en alle overige staatsdienaren, ja de burgers zelve met een voorbeeld van werkzaamheid voorgingen. Allen, oud en jong, rijk en arm, patricier en plebejer, wenschten nu elkander wederkeerig geluk, en schonken elkander takken met vergulde dadels of vijgen, in een kegelvormige gedaante zamengedrukt, potjes met honig, lampen met zinnebeelden versierd, en oude koperen munten met het beeld van Janus en een schip (het symbool van Saturnus, die als vlugteling in Latium landde). Was de voormiddag aan plegtige offerhanden en processiën gewijd, de namiddagen en avonden bragt men met onderlinge bezoeken en gemeenschappelijke maaltijden door. Men gaf zich aan losbandige vermaken en zinnelijk genot over, vermomde zich in dierenhuiden en vrouwenkleederen, en liep des nachts langs de straten, klopte aan de woningen en stoorde de slapenden. Den volgenden morgen werd het feest voortgezet werden de deuren en huizen met bloemen en kransen versierd en met tapijten behangen, schouwspelen aangerigt en wedspelen gehouden. Drie of, volgens sommigen, vijf dagen duurde het feest onafgebroken voort, niet alleen in de hoofdstad, maar overal, waar zich de romeinsche heerschappij had gevestigd. Allen vierden feest, alleen de ernstige christen niet. "Hij kon den drinkbeker des Heeren niet drinken en den drinkbeker der duivelen", "geen deel hebben aan de ligtzinnige en dartele vreugdebedrijving der Heidenen;" hunne "brooddronkenheid

was hem een ergernis." Het waren voor hem geen dagen van vreugde, maar van droefheid, die met vasten en bidden moesten worden doorgebragt. Doch velen, vooral het zinnelijk volk, wilden zich de van de vaderen overgeleverde zeden niet laten ontnemen, vereenigden zich met hunne heidensche medeburgers in dezelfde uitspattingen, en namen deel aan hunne maaltijden en drinkgelagen. Wel verhieven een Tertullianus, Ambrosius, Evagrius, Chrysostomus, Augustinus, Hieronymus, Chrysologus, Libanius, Maximus Taurinensis en vele anderen in hunne op dien dag uitgesproken homilien zich tegen dat misbruik, en trachtten hun de overtuiging in te boezemen, dat het begin des jaars voor de christenen een feest des Heiligen Geestes kon zijn, terwijl het voor de heidenen een feest des Satans was. Gaven deze elkander nieuwejaars-geschenken, de geloovigen moesten aalmoezen aan de armen geven; lieten de eersten zich door dartele liederen van hunne dagelijksche bezigheden afroepen, zij moesten zulks laten doen door de woorden der H. Schrift; gaven de Heidenen zich aan brasserij en dronkenschap over, zij moesten vasten. Doch de telkens herhaalde verboden, en de telkens op nieuw gehouden boet-predikatiën, getuigden maar al te zeer, hoe moeijelijk het was het ingewortelde kwaad uit te roeijen. Dieper dan elders had het in het Westen, in Italië en Gallië wortel geschoten. Maar ook dáár werd het krachtiger dan elders aangegrepen, en in 567 bij een kerkelijk besluit geboden, dat op de drie eerste dagen van het jaar moest gevast worden, ofschoon zij tot de kerkelijke feestdagen, waarop niet gevast werd, behoorden.

Volgens een onzer kerkelijke geschiedschrijvers werd omstreeks dien tijd een nieuw feest, het feest der Besnijdenis ingesteld, doch anderen stellen die invoering vroeger, anderen later. De eersten beroepen zich op het opschrift eener homilie van Maximus Taurinensis, dat echter van lateren tijd kan zijn, de laatsten op de woorden eener collecte in het Sacrimentorium van Gregorius den Groote (7de eeuw), die echter voor onecht werden gehouden. Zelfs willen sommigen dat

het aan Hatto, bisschop van Vercelli in de tiende eeuw nog niet bekend was; dat er eerst bij Jvo, bisschop van Chartres, aan het eind der 11e en bij St. Bernard van Clairvaux in de 12e eeuw melding van gemaakt wordt, ja dat het eerst wettig en algemeen door de synode van Oxford in 1222 werd ingevoerd. Zeker is het, dat in de Capitulariën van de fransche koningen en de besluiten van het concilie van Mainz het besnijdenisfeest uitdrukkelijk genoemd wordt en dat er van Beda († 735) eene homilie, op dit feest over Luc II : 21 uitgesproken, bestaat. Waarschijnlijk is het feest in de 6e eeuw ingesteld, doch eerst later algemeen ingevoerd. "Het riep niet slechts eene belangrijke gebeurtenis op nieuw in aandenken, maar predikte tevens de waarheid dat Christus aan alle eischen der menschen wel voldaan had, opdat hij een volkomen Zaligmaker mogt zijn voor allen, die door hem tot God gaan", terwijl de kerkleeraar Amphilochus, in zijne homilie over de octave des Heeren, de besnijdenis als een zinnebeeld der vleeschverandering en de acht dagen na de geboorte als het symbool der kortstondigheid des menschelijken levens voorstelde. In ons vaderland komt dit feest in de 9e eeuw voor, en was om vele redenen den geloovigen lief; "het had toch evenzeer betrekking op Maria als op haren Zoon, de octaaf waarmede het kersfeest werd besloten; het herinnerde de veelbeteekenende namen die Jezus ontving en des Heeren eerste bloedstorting voor de verloste menschheid." Doch in den aanvang der hervorming werd het evenmin als de overige christelijke feesten gevierd. De eerste synoden noemen het zelfs niet, doch het blijkt uit de acta der synode van Dordrecht, 1578, dat in sommige plaatsen "door authoriteit van de overheid, nieuwe-jaers-dagh als een feestdagh onderhouden werd." Volgens besluit der vaderen op de synode te 's Hage in 1586 "moesten de dienaers arbeyden, dat sy met predicken den lediggancк op de feestdagen tot gedactenisse der weldaden Christi, als de besnijdenisse Christi, in heylige ende nutte oeffening veranderden." Het blijkt dus dat die dag toen nog geen kerkelijke feestdag was. Later begon

men echter in de meeste provinciën hem als zoodanig te beschouwen en te vieren; doch niet overal, want de synode nationaal van 1618 en 1619 besloot in hare 162ste zitting, "dat, dewijl in de meeste steden en provinciën van Nederland, behalve de gewone feestdagen nog daarenboven onderhouden werden de dag der Besnijdenisse ende der Hemelvaart Christi, de predikanten overal daar dit nog niet in gebruik was, bij de overigheid konden arbeijden dat in deesen deele met de andere kerken een eenparigen voet mogt worden gehouden." Ingevolge dit besluit werd in sommige plaatsen terstond het Besnijdenisfeest in andere, zooals te Dordrecht, zeer laat ingevoerd, terwijl het, gelijk te Amsterdam en in Zeeland, in het geheel niet gevierd is geworden.

In de steden waar het gevierd werd, predikte men, zooals te Dordrecht en te Leiden, driemaal, doch in 1670 werd in de eerstgemelde plaats verboden des avonds te prediken, en wel des voormiddags over de besnijdenis en des namiddags over de naamgeving, naar aanleiding van Lucas 2 vers 21. Deze tekst werd overal waar het feest gevierd werd behandeld, doch niet in Duitschland en Engeland.

Pepys toch schreef in zijn Diary:

"1 Jan. 1659 went to mr Gunning's chapel at Exeter, where he made a very good sermon upon these words: "That is the fulness of time, God sent his son made of a woman etc. showing that by "made under the law" is meant the circoncision, which is solemnised this day."

De kerkleeraars, die zich tegen de viering van het kersfeest verklaarden, wilden nog veel minder van het feest der besnijdenis weten, en werden zij al niet, gelijk Koelman, door de staatsmagt afgezet, het was alleen omdat ze zich, hoe ongaarne ook, aan de kerkelijke orde onderwierpen, en, gelijk Voetius, dáár waar het feest gevierd werd, ofschoon onwillig, predikten.

In dezelfde bundels, waarin men leerredenen over de geboorte van den Zaligmaker aantreft, vindt men er ook doorgaans op de besnijdenis, zooals in die van Visscherus, Alberthoma en anderen. In som-

mige dezer leerredenen wordt zeer breedvoerig over de besnijdenis, als afschaduwing van den H. doop, gesproken; in andere behandelt de leeraar Luc. 2 : 21 als het begin van Jezus lijden voor de zonden der wereld.

"Hy heeft voor onse schult der sonden loon geleden,
"Gehoorsaemt Godes wet en werd met smert besneden."

Vele zijn door min kiesche voorstellingen der plegtigheid kwetsend voor ons gevoel, of bijna niet anders dan geleerde commentariën of oudheidkundige verhandelingen, waarin het aan grieksche, hebreeuwsche en latijnsche citaten niet ontbreekt. Men erkent den voetiaanschen prediker aan den allegorisch-mystieken, den coccejaanschen aan den typischen inhoud; beiden ontbreekt het veelal aan helderheid van voorstelling, diepte van gedachten en warmte van gevoel; de toepassingen van den laatsten zijn kort, en algemeen, die des eersten langer, en onderscheidend. Er wordt van besnedene en onbesnedene, onweerstaanlijke en weerstaanlijke besnijdenissen in gesproken. Ook de besnijdenis werd even als de geboorte, opstanding en hemelvaart door onze dichters bezongen, en in menigen bundel van schriftuurlijke gezangen aangetroffen, die geschikt waren om op de wijzen der Psalmen en bekende wereldlijke liederen gezongen te worden.

Even als in Duitschland begon men reeds in het laatst der 17e eeuw het feest der besnijdenis, ook kerkelijk, als den tegenwoordigen nieuwejaarsdag te vieren, en schoon men den voorgeschrevenen tekst behandelde, was toch het grootste deel der leerrede aan beschouwingen over de kortheid en onzekerheid der levens en zegenwenschen toegewijd. Des voormiddags werd er een officiëele preek gehouden. Alle overheden en magten waren dan opgegaan, om den nieuwejaarsgroet en zegen, waaraan men toen zoo groot gewicht hechtte, van de lippen des leeraars te ontvangen. Zij, die anders zeldzaam de kerk bezochten, kon men dan aldaar vinden. Zelfs verkapten zich de losbandigste vrouwen in een deftig burgergewaed, en zetten de cornet

op om in het bedehuis, waarin zij slechts eenmaal 's jaars verschenen, geheilwenscht en gezegend te worden. Even als de dag des Heeren, werd deze dag in de meeste steden gevierd; alle handel en wandel stonden stil, men zag noch koopers noch verkoopers; alleen in die enkele steden, waarin het kerkelijk feest niet gevierd werd, merkte men geen onderscheid tusschen dien dag en de overige dagen der week. Doch ook dáár ging men, gelijk overal in ons vaderland, zoo als weleer de Heidenen, elkander bezoeken. Gelijk zij, gaf men elkander geschenken. Deze gewoonte heeft gedurende al de eeuwen onzer jaartelling onafgebroken in alle oorden der wereld, zelfs in het Oosten stand gehouden. In weerwil der strenge verboden der concilien, die dit heidensch gebruik afgeschaft wenschten, ontvingen de koningen, vorsten, graven en edelen min of meer prachtige geschenken van hunne onderdanen. Zij daarentegen gaven milde giften aan hunne onderdanen, vooral aan hun hofgezin, en onthaalden de armen. Zulks deed o. a. Hendrik III, koning van Engeland, in 1256, 6000 arme mannen, vrouwen en kinderen in de zaal van Westminster en de overige vertrekken van zijn paleis. Diergelijke gastmalen werden meermalen door de koningen van Engeland gegeven. Zoo gaf Richard I op vastenavond van 1399 er een aan 10.000 gasten. 'Er werden 28 ossen, 300 schapen en gevogelten zonder tal voor geslagt. Onder de giften op nieuwejaarsdag aan hooggeplaatste personen aan het fransche hof gegeven, behoorden kostbare boekwerken. Zoo ontving Jean, hertog von Berry, een werk getiteld: "Des faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V." Vooraan staat geschreven "Lequel livre Demoiselle Christine de Pisan donna à mon dit Seigneur a estrennes le 1er Janvier 1404." In de grafelijke rekeningen en die der abdis van Rijnsburg komen vergulde koeken, suikerkoeken, kruidkoeken als nieuwejaarsgeschenken voor; de steden gaven tabbaard-laken, wijn en andere geschenken aan hare officieren "tot haren hoochtyt van nieuwejaer". Ook vereerden zij geld aan hen die nieuwejaarszangen en gedichten den magistraat aanboden.

Kinderen ontvingen van hunne ouders, dienaars van hunne heeren, armen van de rijken geld.

"Ja jou vaer (zei een oude best in het Moortje) die was soo milt
en soo ryaels dat hij ons sonder vragen,
"Gaf een nieuwe jaer mit een teerpenning teugen de kopperdagen.

Versierden de Romeinen hunne woningen met bloemen en kransen, de Druïden gingen in plegtigen optogt naar de gewijde bosschen, sneden met een goud mes een eikentak af, en gaven dien als een hemelsch geschenk, dat den bezitter een gelukkig jaar beloofde, aan het volk. In Engeland vereerde men elkander in de 16[e] eeuw met kruidnagels, versierde oranje-appelen en vergulde muskaatnoten, en in ons vaderland versierden scholieren de woningen hunner onderwijzers met groen. De Voetianen ijverden, even als de Puriteinen in Engeland, tegen deze en soortgelijke "heidensche practycquen" en even als Prynne in zijn Histriomastix waarschuwen Teelinck en Vogellius in menig ascetisch schrift, tegen deze "schromelijcke misbruiken."

Even als ten tijde der Caesars wenschte men in poëzy en proza elkander geluk, bezocht, gelijk in die dagen, de openbare schouwburgen in Frankrijk om de comoedien, in Engeland de masques, in Nederland om de nieuwjaarsspelen der rederijkers bij te wonen. In alle beschaafde landen vervaardigde de latijnsche schooljeugd grieksche en latijnsche carmina, die zij vroeger voor de deuren van maecenaten en onderwijzers opzongen, later hun vereerden. In Engeland vertoonden zij op dien dag ook wel comoedien van Plautus en Terentius. Zoo bleven het heidendom en de heidensche gebruiken "tot oneere der ware religie en tot merckelijke schade harer belijders, overal in zwang."

"Is 't nyet te verbasen, dat in weerwil onser christelijcke zeden,
"De mensche noch op 't pad der heidensche voorolders treden?

"'t Is op onse festijnen of wij nog waren te Rome,
"En voorwaer 't is geen klappij, 't zijn geen sotte droomen,
"Lees de poëten maer en de oude historiën en gij sult weten,
"Dat wij nog op den dreckhoop van 't heidendom sijn geseten;
"Soo blijft het euvel, en tiert voort eeuw in eeuw uit,
"En daer onse voorolders meê loegen blijft deselfde sotte cluyt.
"Maer soo er geen heydenen waren geweest, waer bleven de feesten?
"Als er geen tyt tot speulen is, dan swijgen de nobele geesten.

VOORBEREIDING VOOR HET PAASCHFEEST.

Tusschen het feest der besnijdenis en dat der opstanding vierden de roomsch-katholicken nog menig kerkelijk feest, waarop de tempels der hervormden gesloten bleven. Te vergeefs echter waren de pogingen der kerkeraden om de gemeenten te bewegen zich van de buitensporigheden, die deze feesten pleegden te vergezellen, te onthouden; want telkens werden er jammerklagten aangeheven over "de toenemende extravagantiën, zelfs van hen die lidmaten der gemeente waren, op de paepsche kerckdagen." Zoo vierde men in vele steden, op verschillende wijze, het feest der gekken "verkapt als munnicken en prelaten en tegen het strenge waerschouwen niet op maniere van de paepsche landen, en der oude religie met de starre te gaen of lichten te ontsteken"; wandelden des avonds van driekoningendag de "morische koningen met de starre" over de straten, ontstak men, en sprong men over de koningskaarsen, zong men de "oude liedekens van de dry koningen van 't Moorenland," en deelde des avonds den koningskoek. Even als in Engeland was er in Nederland geen gezin, waarin op dien avond

de koningskoek niet op tafel kwam, en hij of zij die de boone in hun deel hadden, geen feestelijk onthaal aan de aanwezige gasten beloofde. Strenger dan tegen het driekoningen-feest waren de maatregelen door consistoriën genomen tegen de viering van den vastenavond. Vroeger was die avond de vrolijkste avond van het jaar; "het was of men dan alles wilde genieten vóór men stierf"; "men achtte het niet of de zwarte zondenlijst eenige artikelen min of meer bevatte, daar toch de absolutie volgde." Bij de Hervormden "volgde wel de absolutie niet, doch deze avond was toch de laatste voor de groote vasten, voor dagen, waarop het lijden en sterven des Heeren werd verkondigd en men zich voor het hooge paaschfeest moest voorbereiden." Men achtte dus het losbandig en dartel vieren van dien avond voor groote, ja driedubbele zonde, wijl de viering "paepsch, zedeloos en godvertoornend" was, en op sommige plaatsen werd zelfs dien avond gepredikt, "om het volck te dwingen zich van alle deelneming aan die heidensche gruwelen te onthouden."

Wel zonden de kerkeraden "deputacien uit hun midden" naar den magistraat om hem dringend te verzoeken den vastenavond bij klokgeklep te verbieden, de tavernen te sluiten; doch zij slaagden maar zelden. Men hield de zonde voor een "te lieflijck brockje"; "men vocht er voor als een kievit. voor zijn vuyle eijeren." De leeraren die dit feest te regt "uyt der Heidenen smeerwinckel geleert" achtten, bedreigden hen "die gedurigh in de smulkeukens t' huys lagen, en als ossen geen melk of water maar wijn en bier dronken, zoo dat hun gebeuren kon 't geen de overste van 't heyrleger des konincks Jabins gebeurde van Jael, dat de duyvel hen een doodelicke nagel door het hooft zou boren: in de tavernen was de dood in de pot." "Hier siet men" (dus predikte een hunner) op dien avond de helden om sware bieren ende wijn te suypen, ende krygers om met volle roemers uyt te drincken, of daer prijs mede waere te verdienen." In de meeste ascetische schriften en predicatiën van dien tijd vindt men hevige uitvallen tegen dien avond, en Borstius zei, in zijne bekende predi-

catie over 't lange hayr, "dat vloecken en sweeren, sabbat schenden ende dobbelen, vastelavonden en kermissen de gewoonte was van 't geheele land;" die gewoonte noemde hij "een voorvechter des Satans en een konstigh vogelvanger van de hel, die de werelt-kinderen verleyt, ghelyck de sirenen de schippers op een klip of droogte brengen door haer soet gequeel". "Als de quade ghemeente (dus vervolgt hij) slechts een wenck geeft, en op de fluyte speelt, soo syn alle lichveerdigen gereedt te danssen en passen daer op als de quartel op het beentje: en soo is de quade gewoonte niet beter als een trompetter of trommelslager van den oversten der duyvelen, om veel sielen onder syn gebiedt te brenghen." "Is er een heydensch feest (klaagde Simonides) een paepsche kerkmis, vastelavond of andere buyckdaghen te houden, daer zyn veel vyenders, maar Godsdagh heeft er weynige."

"Wat is vastelavont, of wat wil dat seggen (vroeg men de kinderen op de catechisatien)? A. Het is eenen paepsche dagh, daer mede haer vasten van veertigh dagen, gelyck als inghewyet ende aengevangen, ja daer mede vereent wordt. V. Wat doen de Papisten op den vastelavont? A. Sy brassen, spelen ende playsieren. V. Waerom doen se dat? A. Omdat den benaauwden tyt van soo sware penitentie ende vasten aenkomende is. V. Wat houdt ghy van den vastenavont? A. Gansch niet met allen. V. Waarom niet? A. Omdat het maer is eenen rechten Bacchus-dagh ende tegen Gods Woort strydende. V. Soo daer in ons land geen Papisten waren, ende geen pausselyke vastelavonden meer gehouden of oock gedacht werden, souden wij dan noch onderscheydt moeten maken, om juyst op dien tyt geen gastmael of bruyloft te houden? A. Neen. V. Als men genoodt werdt, soude men dan daer wel mogen gaen? A. Neen. V. Maar als ghy genoodt wierdt van u vrienden, wat soudet ghy seggen? A. Ick ben gereformeert ende een Christen, dewelcke geen vastenavont houde of achte. V. Voegt het wel dat de ouders dien dagh voor hare kinders pannekoecken backen, zynde de oude livrije van den vastelavond ende soo en bysonder cier ende vrolicheyt aendoen, volghen het oude ghebruyck?

A. Neen. V. Is het gheen heyligen dagh? A. Neen. V. Wat is het dan voor eenen dagh? A. Eenen Bacchus ende rechten Baals of Duyvels-dagh enz." Zoo leerden, predikten en schreven vele predikanten der 17e eeuw; zelfs gaf Udemans een afzonderlijk geschrift tegen de viering van den vastenavond in het licht.

Even als in Italie, Frankrijk, Duitschland en Engeland werden er in de woningen der patriciërs maskeraden gehouden, en gaf men zoogenaamde "masques", die met een prachtigen maaltijd eindigden. Vooral had zulks te 's Hage plaats.

"Het Haegje" zong men, "is recht een vastelavont en Sinteclaes-langt.

Doch welke uitgezochte spijze ook op den vastenavonddisch werden opgeschaft, de kroon van alle spijzen was de pannekoek, ook wel panck-koeck of plaetkoeck genoemd. Ook dischte men "geclove waefels en gecrolde steerten" op. Men voerde soms vastenavondspelen op, en zong dartele vastenavondliederen. De burgerstand vierde dien avond in de herbergen en in de woningen: in de eerste werd dan gedobbeld, gerijfeld en bier gedronken, in beide gesmuld en vooral panne- en eijerkoeken gegeten.

"Maer wat een vreught (zei oude Geertrui in Bredero's Moortje)
"Hadde we alle vastelavonden bei jowwent, se backten wafelkoeken
"En as ick dan wat op-chaelt was met een nieuwe spelt, dan quam ick je besoecken. —
"De Vastel-avont (zong men) cryghen wij, help houwen, help knoopen,
"Sta nu ghy jonge knaepjes by en maeghdekens met hopen.
"Beset me met ghelycker handt,
"En laet se niet draghen van hier, maer slaet de pan aen elcken kant te vier.
"Schaft louter vol op voor een prins, het moet er nu op staen,
"Al souwe wij te nacht de klapmuts in de botter op een rooster braen.

"Backt wafels en pannekoecken vet, oock ijserkoecke mede,
"Die men op 't lest ter tafel sedt, met ander leckerheden.
"Dees tijdt en komt maer eens in 't jaer,
"Daerom gebruyckt, terwijl ghij meucht u jonge juecht
"En hout u bij mekaer."

In de herbergen ging het veeltje, en op straat liepen vermomde jongens en maagdekens met de rommelpot en een blaas aan een stok onder het zingen van:

"Geef mij een pancoeck uyt de pan, ho man ho!

Het volk liep langs de straat en bedelde aan deftige huizen "om geld en koeck.

"Er 't is nou ooc vastelavent,
"Hij crijcht licht wat van mijn jonckers taefel,
"De eene warme pannekoecken of d' are leckere wafels.

Ook kwamen er gravamina in bij de synoden, o. a. bij die van Utrecht 1619 "over het superstitieus en bachanalisch vieren der roomsche heilige dagen," waarop besloten werd te verbieden het afrijden van ganzen en andere insolentien die op de Bacchus-feesten als vastenavond, kermissen en nieuwjaarsavond, weinachten enz. werden gepleegd, strekkende tot debauchement van de jonckheid met merkelijk perijckel van siel en lichaam."

Zoo werd de vastenavond in de 17e en het grootste gedeelte der 18e eeuw tot 's nachts 12 ure doorgebragt; maar nauwelijks kondigde de torenwachter het uur van middernacht aan, of de trompetters lieten zich hooren, en als door den slag eener tooverroede veranderde het tooneel. Als door een panischen schrik getroffen, scheidden de gasten, vlood men uit de herbergen en dobbelhuizen, zwegen de zangers en

zangeressen, rommelpot, veel, fluit en trommel, waren de feestelingen van de straten verdwenen, de vuren in de woningen uitgedoofd, haard, vloer, tafels gereinigd. Geen wonder, de groote vasten was aangevangen voor de roomschen, de passie-weken voor de hervormden.

Daar het paaschfeest het belangrijkste der feesten werd geacht, omdat het de hoofdzaken van des Zaligmakers verlossingswerk gedurig in vernieuwd aandenken bragt, was reeds vroeg bepaald dat de geloovigen door een buitengewoon vasten er zich toe zouden voorbereiden. In den aanvang vastte men slechts veertig uren: het vermoedelijke tijdperk waarin het ligchaam des Heeren in het graf van Jozeph gerust heeft; later heerschte daaromtrent een groote verscheidenheid: te Rome vastte men drie geheele weken, uitgenomen op den sabbat; te Constantinopel zeven weken, tot dat eindelijk het veertigdaagsche vasten overal werd ingevoerd. "Er is geen hoek der aarde, schreef Basilius de Groote, waar het gebod van veertig dagen te vasten niet wordt opgevolgd", en de onderhouding er van werd door het conc. Grangens. en ook later b. v. door het achtste van Toledo strengelijk geboden. "Is het (zoo zijn de woorden van Ambrosius) verdienstelijk op den overigen tijd des jaars te vasten, gedurende de veertig dagen niet te vasten is zonde." "De Christenen moesten, naar hun krachten, het voorbeeld van Elia en Christus volgen, alleen de zon- en sabbatdagen tot rustpunten der geestelijke oefeningen dienen." Verschilde men ten aanzien van den tijd gedurende welken men vasten, niet minder van de wijze waarop men vasten moest. Hier vastte men den geheelen dag tot aan den avond, dáár onthield men zich van alle dierlijk voedsel; eenigen aten evenwel visch en gevogelte, terwijl wederom anderen geen boomvruchten en eijeren nuttigden, sommigen tot de negende ure (des namiddags drie ure) vastten, en dan zonder onderscheid alle spijzen gebruikten. Doch men moest niet slechts gedurende de veertig dagen vasten, maar zich oefenen tot herstel van reinheid der zielen, gedurig en met aandacht de H. Schrift lezen en werken van barmhartigheid

verrigten. "Deze toch en de vroomheid zijn de vleugelen der vasten; door deze worden zij opgevoerd en naar den hemel gebragt, zonder deze liggen zij op de aarde", zooals Origenes schreef. Alles vereenigde zich nu ook om de vrome stemming te onderhouden, de gemoederen af te trekken van het aardsche en te vestigen op het hemelsche. "Dan was het of de straten ontvolkt waren, het gewone geschreeuw der verkoopers had opgehouden, alles ademde rust, kalmte en vrede." "Er was geen onderscheid tusschen den maaltijd des keizers en dien des armen. Des avonds hoorde men geen gezang op de straten, geen dronkaard zag men naar zijne woning waggelen, zelfs het woelige Antiochie had de gedaante eener arme weduwe aangenomen." De openbare regtzaken waren geschorst, de openbare vermakelijkheden, ofschoon niet ganschelijk verboden, werden weinig bezocht, geen geboortedagen, bruiloften of andere huiselijke feesten gevierd. Gestrenger nog werd het vasten, ernstiger de stemming, overvloediger het werk der barmhartigheid in de Groote week, die het hoofdfeest voorafging. Dan werd al het werk gestaakt, den slaven zelfs de arbeid verboden: alle standen der maatschappij moesten zich voor die heilige dagen voorbereiden; ook de gevangenen werden gedurende dien tijd van hunne kluisters ontslagen. Prachtig zijn de tafereelen die van de viering dier week, zoo in de eerste eeuwen van het christendom als in de middeleeuwen, tot ons gekomen zijn; bezield is de taal van kerkredenaars en dichters, die van deze week hebben gesproken of gezongen. "Wij noemen deze week, sprak o. a. Chrysostomus, de groote week, niet omdat zij meer uren bevat, of omdat zij meer dagen omsluit — maar omdat ons in deze onuitsprekelijke weldaden zijn ten deel gevallen. In haar werd de langdurige strijd geëindigd, de dood vernietigd, de vloek opgeheven, de dwingelandij des satans vernietigd, zijne medehelpers verstrooid, de verzoening van God met de menschen bewerkt, de hemel voor menschen geopend, engelen met menschen in betrekking gebragt, het gescheurde verbonden, de scheidsmuur weggenomen, de grendel weggeschoven, en de koning des vredes stichtte vrede

in den hemel en op de aarde. Daarom noemen wij haar de Groote week." — In die week, ook de heilige week, de week der genade, de echte week genoemd, viel de Palm-zondag, die den feest-cirkel der Paaschdagen opende, in. Men weet dat hij bestemd is ter herdenking van den plegtigen intogt van Jezus in Jeruzalem, doch de tijd zijner vaststelling ligt geheel in het duister, schoon hij zeker reeds in de vierde eeuw in de grieksche kerk gevierd werd. Verschillend is de wijze waarop die viering plaats had, doch overal werden palmen gewijd, kerken versierd, al wat zij schoons en kostbaars bezaten er in uitgestald, gingen statige processiën uit kerken, kloosters en gildehuizen met palmtakken in de hand rond, en reed de houten ezel met het Christusbeeld er op door de stad. Doch ook dat feest was gelijk alle christenfeesten met heidensche gewoonten doormengd. Op palmzondag volgde in ons vaderland Schortelwoensdag, een dag van rouw en strenge vasten, want op dien dag werd, volgens de traditie, Jezus door Judas verkocht. Hij werd genoemd naar het schorten van het gelui der klokken, wier stemmen van woensdag-avond tot paaschmorgen zwegen, en door het geluid van den ratel of van een houten tafel, waarop men met een hamer sloeg, werden vervangen. Het zwijgen der kerkklokken was een symbool van het ophouden der prediking der Apostelen, maar de ratel moest gehoord worden, naardien de klank van hout doffer is dan die van koper. Wij zwijgen van andere plegtigheden, die gedurende die drie dagen plaats hadden, en melden alleen, dat de naam van dien dag nog eeuwen na de invoering der hervorming in gebruik bleef, gelijk ook de palmpaaschbroodjes en krakelingen en palmliederen hier en daar welligt nog het palmfeest onzer vaderen herinneren. Ook waren deze nog in de 18ᵉ eeuw gewoon die dagen in hunne almanakken, brieven en in het dagelijksch leven, in heugenis te houden.

"'t Was (zeiden zij) Schortelwoensdag, kynd! toe 'k met uw vaeder trouwde." "'t Heugt mij nog, 't was op Schorteldach." Zij spraken van "schorteldaagsche vasten-, koecken en brooden." Nog in onze Arcadias

wordt van palmknoopen, palmvlechten gesproken; wij hooren een oude best uit de 17e eeuw spreken van "palmen dach", "te palmen was 't — 't was palmsondagh" "'t was palmweeks-feest." En toen de beteekenis van het woord reeds lang bij het volk in vergetelheid was geraakt, liep op zaturdag voor paschen, wel niet meer gelijk vroeger de hondenslager, maar een bont uitgedoschte knaap, door een stoet van makkers gevolgd, door de straten al ratelende en fragmenten van oude liedekens zingende, waarin men nog sporen van het oude "de drommel de met, de vasten is uit, kyre eleysen! te paschen zullen wij eijeren eten, bollen zal moeder niet vergeten kyre eleysen" ontdekt.

Dan volgde Witte Donderdag, der grüne Donnerstag der Duitschen, de Maundy Thursday der Engelschen. Wat den oorsprong van den eersten naam betreft gissen sommigen, dat hij afkomstig is van het witte brood, dat op dien dag aan de armen werd uitgedeeld. Anderen willen dat die dag zoo genoemd is, omdat de priesters, in den vastentijd gewoonlijk in het paarsch gekleed, op dien dag in een plegtig wit gewaad de mis deden. Op dien dag werden de boetelingen, wien op palmzondag vrijspraak van kerkelijke straffe was geschonken, volkomen in de gemeenschap der christenen hersteld en tot het avondmaal toegelaten. Volgens sommigen had sedert den tijd der apostelen, volgens anderen sedert de 7e of wel de 9e, zekerder reeds in de 4e eeuw, op dien dag de plegtige voetwassching, zoo als die nog te Rome en Londen geschiedt, plaats. Ook de luthersche kerk vierde dezen dag; doch in het laatst der vorige eeuw werd hij afgeschaft.

Op sommige plaatsen wordt echter nog heden over de voetwassching gepredikt. Gedurende de middeleeuwen had in ons vaderland bijna in alle kerken die plegtigheid plaats, wieschen vorsten, prelaten en priesters de voeten van kranken of armen, en beschonken ze met wijn, vruchten of geld. Ook in de kloosters werden de voeten der leekebroeders en zusters en proveniers, of wel armen uit den omtrek door de monniken en nonnen gewasschen en ontvingen van hen bij die gelegenheden een caritaat, bestaande uit kloosterbrood, kleederen of geld. In Engeland geschiedde de voetwassching tot in de vorige eeuw door den koning; sedert

werden in de kapel bij Whitehall aan zoo veel arme mannen en vrouwen, als de koning jaren had, aalmoezen uitgedeeld.

Bij de Hervormden is geen spoor van deze plegtigheid overgebleven, tenzij het vroeger gebruik in sommige gestichten om op dien dag den kranken eene verkwikking, of aan de armen een rijkelijke aalmoes, ook wel een brood te schenken; doch bij de Hernhutters en sommige Doopsgezinde gemeenten bleef zij, bij de laatsten nog in de vorige eeuw, in stand. Het was in den aanvang der Hervorming, en hier en daar nog lang daarna, niet gemakkelijk het volk aan de gebruiken, die ook in de vasten plaats grepen, te ontwennen. Ofschoon hevig tegen de roomsche kerk en hare priesters uitvarende, bleef het toch aan vele ceremonies gehecht. Gelijk nog langen tijd op het feest der Onnoozele kinderen, de kinderen in de kleeding van vader en moeder langs straat liepen, zoo bleven zich de ouders op Aschdag met een kruis op het voorhoofd teekenen, en op Palmdag de woningen met gewijde palmtakken versieren, terwijl zij aan kruis en palm iets bijgeloovigs hechtten. Het aschkruis weerde ziekten en ongelukken, de palmtak en de mei den bliksem en brand. Anderen, schoon leden der hervormde gemeente in naam, waren echter nog roomsch in hun hart. Van hier dat herhaalde klagen der kerkeraden, dat er Jezuieten waren, die in achterbuurten de misse en andere paapsche ceremoniën verrigtten, waar bij veel volk kwam; dat men vernomen had dat er "kloppen, kweezels, verloopen monniken en nonnen in afgelegen straten of gangen school hielden en de jonge jeugd in den catechismus begonnen te onderwijzen; dat men vastte en allerlei paepsche practycque bedreef; ja dat eenige zoogenoemde Gereformeerden tegen paschen mede naar Brabant en Vlaanderen gingen om te biechten."

"Dan comen de Hollanders daer met hopen,
"Om tegen Paschen te biechten en den vormdoeck te laten knoopen.

Het beste middel om zulks te beletten was om op vast- en heilige-

dagen, "stichtelijcke oeffeninghe" te houden; van hier, gelijk wij reeds opmerkten, de prediking op heilige dagen en ook gedurende de vasten.

Niet terstond schijnt men met de prediking er van te zijn aangevangen. Ten minste te Dordrecht, waar een der oudste, zoo niet de oudste gemeente was, werd eerst den 26 Maart 1579 besloten "dat men toekomende dynsdagh het lijden des Heeren zal beginnen ende voort ten eynde ontvouwen, nae voleyndiging Genesis ende oock continueren des sondaegs — en zal nu sondagh verkondigt worden; sal geschieden uyt den Evangelist Lucas." Den 16en Januarij 1592 nam de kerkeraad het besluit "dat men toekomenden vasten-avond in de morgen predikatie voor dat jaer de historie van het lijden Christi zal beginnen te verklaeren;" "den 4en Febr. 1608 vond men goed, saturdagh toekomende die historie des lijdens Christi uyt Mattheus te beginnen ende voorts de geheele vasten door in de avondtgebeden te continueren"; en op 27 December 1635 werd door Ds. Buytendyck voorgedragen, "alsoo Paschen vroeg komt, of niet noodig ware dat de predikatiën van het lijden Christi werden aangevangen op het tweede avondmaal ende is verstaen ja." Deze Gosewin Buytendijck gaf in hetzelfde jaar de "Harmonie van het lijden Jesu Christi" met gedichten van Cats, Lydius en anderen er voor in het licht. In dit boekske vindt men de "ordre der texten", die op feestdagen en gedurende de passie moesten behandeld worden. Het werd sedert meermalen en laatst nog in deze eeuw herdrukt. Deze Harmonie was de voorganger van alle Passie-boekjes die sedert opgesteld en in alle stedelijke gemeenten werden ingevoerd. Uit de eerste en latere uitgaaf blijkt, dat men tot over de eerste helft der vorige eeuw gedurende tien weken passie preekte; later waren er slechts acht weken aan gewijd.

Ofschoon er enkele gemeenten in ons vaderland werden aangetroffen, waar op den Goeden Vrijdag werd gepredikt, zoo had zulks echter in de meeste niet plaats. Naar de orde der teksten predikte men den tweeden woensdag voor paschen over den dood, en sloot men den eersten woensdag voor paschen de passie-prediking met de begra-

fenis, waarna den volgenden zondag het paaschfeest volgde. Terwijl de passie verkondigd werd, namen onze vaderen geen deel aan eenige vermakelijkheid, rigtten geen huiselijke feesten aan en leefden zeer afgezonderd en ingetogen; doch de stille week was geheel aan voorbereiding van het paaschfeest gewijd. Dan onthield men zich van alle overdaad in spijs en drank, ja waren er vele ernstigdenkenden die vastten, dat is die slechts het noodige voedsel gebruikten. Velen kleedden zich in rouwgewaad; zelfs liet zich in sommige gemeenten het orgelspel gedurende die week niet hooren, en sloot men zelfs de deuren van dit speeltuig. De stille week was een week "van droefheid en zelfsbeproeving", "een week van strenge onthouding en zelfkastijding", een week, waarin de gemeente "het hoochste vermaak stelde in het bloedigh lyden en sterven van haren Bloedt-Bruydegom aendachtelyck te overwegen, ende daerin verstandelyck te bemercken de hooghte, lenghte, breedte ende diepte van syne vyerige liefde." "Want byaldien de vergaderinge der ontelbare Engelen ende de geesten der volkomene heyligen haer vermaeck daer in nemen, dat se spreken van dat groote liefdenstuck, in het uytstorten van het dierbare bloedt des Soons Godts, hoe veel betamelycker was het voor de gemeente dat lyden onzes Heeren dagh ende nacht in gedachtenis te houden ende synen dood te verkondigen tot dat hy komt." Tot bevordering van dat loffelijk doel diende vooral de herhaalde lezing in de Harmony van de Historie Jezu Christi, "dat rechte Hoofd-cieraad, ende dien purperen Hayrbant (Hoogl. 7 : 5) van de Bruydt Jezu Christi." Voorts van "de Zugten der Bruid over den Bloed-Bruidegom" van Borstius, "de gekruyste Christus" van Byneus en Martinius, het "klyn licht in de duysternisse" van Coets, Brakel's "lydende en verheerlykte Christus"; de leerredenen van Aalstius, Antonides, Arend, de werkjes van Brunsveld, Bruinings, Brand, Roy, Rees, Velten, over het lijden, de Meditatien van Senonides, Sebelius de "verborgenheid der Godzaligheid" van Hagen, Hellenbroeks en Vollenhovens, "Kruystriomf", Lampes' Betrachting, de "weenende Christus" van Visscherus; "Jezus in het Hofke" van Rees, de "zevenderlei gezigten van Ridderus, vooral de

"lijdende Christus" van Stanihurst, schoon door een Jezuyt geschreven, evenwel bij de Protestanten zeer geliefd. In lateren tijd hield zich de aandacht der geloovigen vooral bezig met de werken van Rambach, Versteeg, Verduyn, van der Wayen, Cramerus, van Til, Hellenbroek, Schubert, Brakel en anderen over het lijden.

HET PAASCHFEEST.

Het Paaschfeest, "het feest der feesten" het oudste der Christenheid, klimt tot de apostolische tijden op. Het zal wel het eerst door de eerste Christen-gemeente te Jeruzalem zijn gevierd geworden, en deze, de verlossing harer vaderen van het juk der Pharoos gedenkende, zal tevens zich de grootere en hoogere verlossing, sints het groote Pascha geslacht en Christus om eene verzoeninge te zijn van de zonden van velen gestorven was, voor den geest hebben geroepen. Hare nakomelingen en de Christenen in Klein-Azie, de werkkring van den apostel Johannes, bleven, schoon zij een christelijke beteekenis aan het feest gaven, het te gelijk met de Joden, op den 14^{den} der maand Nisan, op denzelfden dag, waarop de Heer met zijne jongeren had aangezeten, vieren, terwijl de Christenen in het Westen den zondag na den 14^{den} van Nisan den hoogsten feestdag achtten, dien de christenheid vieren kon, terwijl zij vrijdags te voren den smadelijken dood des Heeren herdachten. Om dit geschil bij te leggen of liever de viering te regelen, begaf zich Polycarpus, de grijze bisschop van Smyrna, naar den bisschop Anicetus te Rome. Zij konden het niet eens worden, doch scheidden niet, dan nadat zij elkander den broederkus hadden gegeven en met elkander het H. Avondmaal hadden gebruikt.

Na den dood van Polycarpus werden nog vele pogingen aangewend

om het geschil tusschen de oostersche en westersche kerk te vereffenen. Tallooze synoden werden gehouden, doch ofschoon het tot geen scheuring kwam, bleef elke partij bij hare meening volharden. Eerst toen de roomsche bisschop Victor, in het laatst der 2e eeuw, den bisschoppen van Azie beval, de tijdsbepaling door de westersche christenheid aangenomen, te volgen, werd de rust en vrede gestoord, en de oneenigheden duurden voort tot de synode van Nicea (325) het gevoelen der westersche kerk ten aanzien der viering van het paaschfeest voor het ware verklaarde en beval dat de gansche christenheid op zondag, na volle maan der lente-evening (aequinoctium) gemeenschappelijk avondmaal zou vieren. Mogt echter het joodsche paaschfeest op dien zondag invallen, dan moest het christelijke acht dagen worden uitgesteld.

Sedert werden zij, die het tegenovergestelde gevoelen waren toegedaan, met den ban bedreigd, als ketters beschouwd en Tessares kadekaditen of Quartodecimanen (veertienen) genoemd.

"Schooner en heerlijker dag dan de dag der verrijzenis van den Heer heeft de Kerk nooit gevierd. Met dien dag brak een meer heerlijk licht over de aarde aan, een morgen schooner dan die der schepping: de tranen werden lagchen, de smart vreugde, het rouwkleed een bruiloftsgewaad". Op Goeden vrijdag was de kerk als een droeve weduwe in rouw, een gestrenge vaste werd onderhouden, er werd over het lijden en sterven des Heeren gepredikt, des avonds het Avondmaal gevierd en de boetelingen weder in de gemeenschap der kerk aangenomen; en waar martelaarskerken waren, vierde men dien dag in deze, en ook den volgenden dag, den Grooten sabbat, bragt men in de gestrengste onthouding door. Stilte heerschte over de gansche aarde, wijl de groote Koning sliep. Ook doopte men des avonds van den laatsten en soms tot laat in den nacht de catechumeenen, en terwijl men steden, straten en huizen met toortsen, lampen en kaarsen verlichtte, als een aankondiging van het ware en groote licht, dat voor het oog des geloofs op den opstandingsdag zou verrijzen, baden de gemeenten in hare heiligdommen of hoorden naar de ernstige vermaningen der leeraars, lazen de Wet,

de Psalmen en Evangelien, of vierden het H. Avondmaal. Zóó bragt men de laatste uren van den grooten sabbat door, zóó verbeidde men het aanbreken van het feest der opstanding, zóó wenschte men wakende den Messias (dien men gelijk de Joden in een Paaschnacht verwachtte) te ontmoeten. Eindelijk brak het zoo innig verlangde morgenlicht van de koningin der dagen, zoo veel schooner dan de overigen als de zon heerlijker is dan de sterren, van den "heilaanbrengenden feestdag, den grondslag des vredes, de hulpe der verzoening, het einde des strijds, de opheffing des doods, de overwinning des duivels" (gelijk Chrysostomus haar noemde) aan de kimmen. Nu lieten pauk en trompetgeschal, gelijk later het klokgelui zich hooren, ijlde men uit kerken en woningen, snelde elkander in de armen, begroette elkander met broederkus en zegenwenschen, en de triomfkreet, "de Heer is waarlijk opgestaan", vloeide van aller lippen. Geestelijke blijdschap deed aller harten kloppen. Zij openbaarde zich niet alleen in jubelkreten, maar vooral in werken van barmhartigheid. Priesters en leeken wedijverden in weldadigheid te bewijzen aan kranken en armen, gevangenen en slaven. Rijken rigtten overvloedige maaltijden aan om de armen te spijzigen, anderen gaven de vrijheid aan hunne slaven, de keizer verbrak de ketenen van hen, die om ligte misdaden gekerkerd waren en liet aan al zijne volkeren, in al zijne provintiën, geschenken uitdeelen. Ook thans moest de geestelijke door geen aardsche vreugde verstoord, mogten geen openbare plaatsen aan vermaak gewijd bezocht, geen vierscharen gespannen, geen arbeid, zelfs door slaven, verrigt worden. In de heiligdommen werden slechts vreugdezangen en jubeltoonen vernomen, als bruiden waren zij opgesierd, hunne deuren voor de boetelingen geopend, geen vasten werd waargenomen, geen knie gebogen, maar staande gebeden, wijl het knielen een teeken was van de verbrijzeling des harten. Allen waren feestelijk uitgedoscht, en die arm was werd door de rijken gekleed. Zoo vierde men zes dagen lang feest tot den volgenden zondag, dominica in albis genoemd, wijl de gedoopten thans voor de laatste maal in hunne witte kleederen ter kerke kwamen, "waarna zij dit

onderscheidingsteeken aflegden; maar men hoopte, dat zij de reinheid des gemoeds, waarvan het een symbool was, zouden bewaren."

Omtrent denzelfden tijd dat de oostersche en westersche volkeren Pascha vierden, vierden de noordsche volkeren feesten ter eere van Ostera, (ook Eoster, Oester, Oster, Ostra (de godin der lente), volgens sommigen van oosterschen oorsprong, en eigenlijk de phenisische Astaroth of Astarte, de romeinsche Venus, de Grieksche Aphrodite, de godin der liefde. Hoe het zij, het is hier de plaats niet over haar persoon, haar eeredienst, noch minder over de geschillen te spreken of het feest van Ostera, hetwelk in Maart, of dat van Astarte, dat in April gevierd werd, hetzelfde zou zijn, waarvoor de eerste evangeliedienaars het paaschfeest in de plaats stelden. 't Zij thans voldoende te melden, dat van beide heidensche feesten vele gebruiken in het christelijke overgingen, burgerrecht verkregen, en nog aanwezig zijn. Wel zochten conciliën, bisschoppen, keizers, koningen die heidensche bestanddeelen aan het christelijke feest te ontnemen, werden scherpe besluiten tot wering van bijgeloovige plegtigheden en buitensporigheden genomen, de banvloek uitgesproken over een ieder die er deel aan mogt nemen.... doch te vergeefs.

"'t Verderf in Godes kerk woedt als de kanker voort,
"Wanneer het eens zich vest, wordt zelden weer gestoord.

Overigens werd het paaschfeest gedurende de middeleeuwen overal waar het christendom gevestigd was, met groote plegtigheid gevierd en als "hoogfeest" beschouwd. In de meeste kerken zegende en ontstak men reeds op den grooten sabbat met de vereischte plegtigheid de rensachtige paaschkaars, soms niet minder dan honderd pond zwaar, waarop het jaartal, de paaschdag van het volgend jaar, het regeringsjaar van den keizer, bisschop etc., de grieksche alfa en omega waren aangeduid en die zich als een zuil in het koor verhief, om niet voor woensdag na paschen gebluscht te worden, en haar licht aan duizenden

kleinere paaschkaarsen mede te deelen; -- werd het doopwater gewijd, kerstende men eenige kinderen en sprak den zegen uit over brood en vleesch; want men mogt op het paaschfeest geen andere dan gewijde spijzen nuttigen. Nog vóór het aanbreken van den volgenden morgen riepen het trompetgeschal en het klokkengelui de geloovigen naar de heiligdommen, die voor dit feest prachtig versierd, wier wanden met festoenen behangen, en wier vloeren met bloemen en groen bestrooid, terwijl de altaren en beelden met edelgesteente; goud, zilver en zijde, de koren met kostbare tapijten bedekt waren. In sommige kerken stond dan een met een zwart kleed bedekt graf, waarin een wassen beeld, of een kruis lag, en dat door als engelen gekleede schoolknapen omringd was of bewaakt werd. Zoodra de priesterschaar in statelijken optogt onder diepe stilte het graf was genaderd, en het beeld verrees of het kruis was weggenomen, vereenigden zich trompetgeschal en klokgebrom met de orgeltoonen en weergalmden de gewelven van triumfzangen en lofliederen. Deze opstandingsviering had op verschillende wijzen in de kerken, doch het plegtigste in de cathedralen plaats.

Na deze plegtigheid gaf de bisschop b. v. te Utrecht aan de priesters, en elders deze aan de diakenen den vredekus, waarop de mis aanving en later een sermoen werd gehouden.

In sommige plaatsen gingen des voor- of namiddags plegtige processien in de kerk rond of langs de versierde en met tapijten bekleede straten en rigtte men feestelijke maaltijden aan. Ook werden er dramatische voorstellingen van het lijden, sterven en de opstanding, zoo in de kerken als daar buiten op de kerkhoven en marktpleinen, gegeven, onder den naam van mirakelen, mysteriën en passiespelen. Sedert de 7e eeuw begonnen de priesters van den predikstoel het volk door allerlei lustige en snaaksche potsen te onthalen en tot lagchen te brengen. Eenigen aapten het geschreeuw van redelooze dieren na; een ander vertelde een klucht, hoe Petrus zijnen waard bij de rekening van vertering had bedrogen, en dergelijke meer. Men leidt dit gebruik van de Saturnaliën af, waarop de christelijke feesten en zeden bespottelijk plegen

voorgesteld te worden. Verscheidene dezer paaschsermoenen uit de 15e eeuw zijn tot ons gekomen.

Zoo bezitten wij o. a. nog eene paaschpreek van Gabriel Barlette of Berelata, een napelschen Dominikaan, waaraan wij het volgende ontleenen. "Er is (zoo luiden zijne woorden) een twist ontstaan, wie aan de moedermaagd de opstanding van Jezus Christus moest gaan aanzeggen. Adam zeide: het komt mij toe, want ik ben de oorzaak van het kwaad geweest. Christus antwoordde: Gij lust vijgen, mogelijk zult gij u hierdoor op den weg ophouden. Abel bood zich insgelijks aan; maar ook hem voegde Christus toe: neen! want ge zoudt Kaïn kunnen aantreffen, die u zou dooden. Noach zeide: ik moet het doen. Christus hernam: gij zult hier blijven, want gij houdt van drinken. Toen kwam Joannes de dooper: ik zal gaan. Christus: Gij zult het wel laten, want gij hebt een haren lijfrok aan. Eindelijk sprak de moordenaar: het komt mij toe. Christus: neen, want gij hebt gebroken beenen. Men zond dan een engel, die begon aan te heffen: koningen des Hemels, verblijdt u." Muller die ons dit fragment mededeelt, voegde er bij dat het in Italie een spreekwoord was: "die geen apenkool kan verkoopen, kan niet prediken." Van gelijke waarde als de twist over de opstanding is het volgende fragment over de dertig zilverlingen, voor welke Judas de Heer verried. "Therah, Abrahams vader, had ze op Nimrods bevel geslagen. Zij waren het eerste gemunte geld, dat men in de wereld had. Abraham erfde ze en kocht daarvoor de begraafplaats te Hebron, en de Ismaelieten kochten er Jozeph voor. Die verkreeg ze van zijne broederen voor koren, en zij kwamen in den koninklijken schat. Mozes nam de zilverlingen mede op zijne veldtogten naar Ethiopië, en vereerde ze aan de koningin van Scheba als een huwelijksgift. De koningin vereerde ze aan Salomo, Nebucadnezar nam ze mede naar Babel en vereerde ze aan eene koningin in Arabie, die in haar gevolg was. Onder hare nakomelingen was er een die den Messias toen hij geboren was kwam begroeten en ze hem ten geschenke vereerde. Maria gaf ze in den tempelschat, vandaar verkreeg

ze Judas, en later werden zij verstrooid in de geheele christenheid en als heilige overblijfselen zorgvuldig bewaard." Ten tijde van Luther, had men in Duitschland en Nederland nog zulke paters Abraham van St. Clara en paters Schersser in de kerk. Matthisius gewaagt van een sermoen van dien tijd, waarin een tooneel in den voorburg der helle voorkomt, welks poorten door den Duivel met zijn langen neus toegehouden, maar door Christus met zijn kruis opengestoten werden.

Dat diergelijke soms godslasterlijke sermoenen niet meer werden geduld, is een vrucht der hervorming. Doch 't geen de hervorming niet heeft kunnen weren is de grove losbandigheid, die het paaschfeest ontluisterde; het brassen en zuipen, dobbelen en kaatsen, van priesters en leeken. Het waren vooral de Duitschers die de paaschdagen grootendeels aan Bacchus en Venus wijdden, en chronykschrijvers, dichters en kerkdienaars gewagen om strijd van de losbandigheid en zedeloosheid, waaraan men zich aldaar zoo in hooge als lage kringen, aan de hoven zoo wel als op de kasteelen, in de steden als in de dorpen, op de groote feesten, inzonderheid op de drie paaschdagen, overgaf. Noch synodale besluiten, noch bisschoppelijke mandamenten, keizerlijke-, koninglijke- en vorstelijke verordeningen, noch boet- en straf predicatiën vermogten deze saturnalische en satanische resten uit het Christendom te rooijen.

Het jaarlijks herhaalde afkondigen bij klokkeslag in onze steden, om "zich te onthouden van alle insolentiën, gelaghen in de herbergen, dronckenschappen, rinckelrooijerijen, dobbelen, caetsen, priemen," bewijst maar al te zeer dat zij ook in ons vaderland niet beter werden doorgebragt.

Ook de hervorming bragt aanvankelijk hierin weinig of geen verandering te weeg. Het volk wilde wel "de roomsche kerck, maar niet de roomsche zeden adieu zeggen," "den drinckbeker der duivelen tegelijck met dien des Heeren drincken." "Hadden de hervormers dien draackenkop met éénen slagh afgehouwen, 't ware wellicht gelukt, maar zij lieten hem dood bloeden." Hunne onverschilligheid omtrent

de viering der "gesloten daghen," "en toen zij genoodzaakt waren ze te vieren", het telkens herhalen dat men "wel mogt bedencken dat deze dagen geen sabbatdagen zijn door Gode verordineerd," waren niet geschikt om het volk van die "babelsche superstitien en vuyle dartelheden afkeerig te maken." Eerst in 1586 werd ook de viering van het paaschfeest algemeen, doch niet die van het H. Avondmaal op den eersten paaschdag. In sommige gemeenten had zulks echter reeds vroeger op dien dag plaats. Zoo werd het derde avondmaal te Dordrecht op paschen 1574 door Jacobus Michael bediend. "Het getal der communicanten was (volgens de kerkelijke acta) 536, en ter zelfde daege brak die Princelijcke Exellentie met de gemeente het broodt." Sedert werd het aldaar steeds op dien dag, doch somtijds eenige dagen na paschen gevierd. Men predikte aldaar op den eersten paaschdag des voormiddags over Matth. 28 : 1—4, des namiddags over vs. 5—8, 's avonds over Joan. 20: 11—18 en op paaschmaandag in de vroegpreek over Luc 24 : 13—24, voormiddags vs. 25—27, namiddags over vs. 28—35.

Later werd des woensdagsavonds nog over Matth. 28 : 11—15 gepredikt. De paaschdag werd zoo hier als elders in het laatst der 17e en gedurende de geheele 18e eeuw voor een "groote verzoendag," "een groote boetdag" gehouden. In vele woningen werd dan gevast, en niemand, tenzij hij onder kerkelijke censuur lag, verzuimde deze gelegenheid, om zich met God te verzoenen. In hoogernstige stemming, gedoscht in het zwarte avondmaalskleed, ging men ter kerke. Geen orgel liet zich daar hooren, zelfs waren de kleppen van dit speeltuig gesloten. Geen bezoeken werden op dien dag afgelegd, geen herbergen bezocht, geen maaltijden aangeregt. De stad was dan "een sterfhuis gelijk", en de kerk een "kerkhof van dooden, die wachtten naar het wachtwoord van op te staan uit de dooden." Zelfs het volk onthield zich op dien dag van zijne gewone uitspanningen. "'t Was hoochdagh dus dobbel feestgety," "schand was het in de herberghen, by de vrysters te gaen was dan geen pas, qualyck stond het by straet te wan-

delen, spelen of dobbelen was dan geen vaet." Het meende Gode eere te bewijzen door te zorgen dat voor dien dag alles rein en net, de wanden gewit waren, de schoonmaak geëindigd was. Ging men al niet ten hoochtyd, het paeschkleed, de paesdosch werd toch aangedaan. Men kleedde zich op "zijn paeschbest."

"Ick heb er mee versleten myn paeschdaegsche schoenen". — "Ik heb er nieuw paeschwammes voor gekoft," lezen wij bij de dichters, die ook "van paeschpronk, paeschlobben, paeschpack" spreken. Nieuwe kleederen op paschen te dragen, was reeds een oud gebruik. Vorsten en edelen gaven dan hunnen officieren een nieuw livrei, stedelijke besturen den ambtenaren, "tabertlaecken tot hunnen hoochtyd van paeschen." Zoo stemmig en stil de eerste paaschdag werd doorgebragt, zoo vrolijk en luidruchtig werd de tweede gesleten; dan stroomde de menigte naar buiten, verspreidde zich in de bierhuizen, kaats-, kolf- en kegelbanen aan de cingels of buiten de steden, dan ging de veel en begon men den paaschdans, terwijl men elkander op paascheijeren, paaschkoek, paaschbrood, eijerbrood, eijerkoek, en witte broodsop onthaalde; dan was het of men met het nachtmaalskleed ook het kleed der schaamte en der eerbaarheid had afgelegd en het pak der zonde en der ijdelheid had aangetogen, ja het werd een spreekwoord: "paschen en pinksteren zijn losbandige dagen" en "tusschen paschen en pinkster vrij en onzalig." Ook velen uit den beschaafden en den hoogen stand wijdden het grootste gedeelte van dezen dag aan tafelgenot en vergastte zich ook op het fijne paaschhammetje en het vette paaschlam, terwijl de bont gekleurde eijeren op den disch niet mogten ontbreken, en de jeugd zich met het aansteken van paaschvuren en het bollen, kaatsen of stippen van paascheijeren vermaakte. Vele dezer uitspanningen zijn nog die der tegenwoordige jonkheid. Wij mogen, daar ze in een naauw verband met den eeredienst onzer oudvaderen staan, er niet geheel over zwijgen. De kers-, paasch-, St. Jans-, St. Pieters-, St. Anselmus-vuren herinneren ons den vuurdienst der oude oostersche en westersche volkeren. Ook in Germanie had

bij wortel geschoten en aan Ostera, de godin des glanzenden lichts was het vuur gewijd, dat men ter harer eere onder vrolijke gezangen en allerlei ceremoniën op bergen, heuvelen en hoogten ontstak. Op deze wijze begroette men het vermeerderen des lichts, het verlengen der dagen, het naderen van den gloed en de vruchten des zomers. De groote bron des lichts beantwoordde uit den hemel zelve dit feestgejuich, en nog heden is het een volksgeloof bij de IJslanders en sommige duitsche stammen, dat de zon bij haar verrijzen op paaschmorgen driemaal van vreugde opspringt. Het paaschvuur was, gelijk al de overige feestvuren, ook een reinigingsvuur, en behoedde het vee voor besmettelijke ziekten. Het nog bestaand volksgeloof, dat het water op paaschmorgen geschept een genezende en heelende kracht bezit, de vuurproeven en het door het vuur gaan onzer vaderen, acht men daar nog overblijfsels van te zijn. Wij mogen niet bij de Ostera-dienst, hare tempelen, bosschen en offers stilstaan, en vergenoegen ons met de opmerking dat, toen Karel de Groote duitsche namen aan de maanden gaf, hij die, waarin Ostera's feest gevierd werd, haar naam liet behouden en dat ook onze vaderen nog in de 17e eeuw van Oostermaand spraken, en die naam zelfs nog in sommige almanakken uit dien tijd voorkomt. De witte wijven die tegen paschen in rotsspleten zitten en over hoogten waren, herinneren ons de oude Godin, en de paaschvuren haren dienst. Deze werden nog in de provinciën Gelderland, Overijssel en Drenthe op heuvelen en hoogten, zoo als op den Paaschberg te Lochem en Wageningen, of op eeuwen lang daarvoor afgezonderde plaatsen, of op de wême ontstoken. De brandstapel bestond uit pektonnen, rieten matten, dorre takken, harsachtig dennenloof, in één woord uit al wat glanst, knapt en praalt. Welligt wordt hij nog, gelijk voor eeuwen, door het vuur van twee op elkander gewreven houten ontvonkt, doch immer geschiedt zulk op paaschmaandag, blijkens het oude rijmpje, dat onder het opgaren van brandstoffen bij de ingezetenen gezongen wordt:

"Het j'ook olle wannen
"Die we paaschmaandag kunnen verbrannen,
"Of een bossien riet?
"Anners hewe paaschmaandag niet.

In Holland vindt men van deze plegtigheid nog flaauwe sporen in de paaschvuurtjes, die binnen 's huis worden aangelegd en de paaschkaars, die hier en daar ook onder de protestanten wordt ontstoken. Onafscheidbaar zijn de paascheijeren met de paaschvuren vereenigd, en even oud, zoo niet ouder van herkomst. Het ei komt voor bij meest alle godsdienstplegtigheden der oude volkeren, en vooral in de cosmografische mythen der Joden, Perzen, Aegyptenaren, Phoeniciërs, Grieken en Romeinen; het was een symbool van het heelal en der opstanding. Allen hadden eijergoden, eijerfeesten en eijerspelen; op bevel der rabbijnen moesten de Joden in den nacht van het Pascha (ook de Scheppingsnacht) eijeren eten; ook aten zij ze, gelijk nog heden gebruikelijk is, na de begrafenis van een geliefden bloedverwant, als een treurmaaltijd, doch geenszins als een symbool der droefheid, maar der wedergeboorte na den dood. Sommigen willen het gebruik der Christenen, om op paschen eijeren te eten van deze gewoonte afleiden, doch men vindt bij de kerkelijke geschiedschrijvers in de eerste eeuwen geen spoor dat dit gebruik toen bij de Christenen in zwang was. Eerst in latere eeuwen wordt van het ei bij den christelijken eeredienst melding gemaakt. Waarschijnlijk vonden het de eerste evangeliepredikers op de offermaaltijden van Ostera, ter wier eere men eijeren at of offerde. Bij de Germanen was het ei een zinnebeeld van de algemeene teelkracht der aarde of van de aarde zelve, daar het rond, gelijk de schijnbare gestalte des heelals, de kiem van een nieuw schepsel in zijne doode omwindselen besloten hield.

"De eerste predikers lieten den gedoopten Germanen hun ei behouden, maar bragten er de beteekenis van over op de opstanding van Jezus en vereenigden alzoo de behoeften der heidenen met de eischen

des toenmaligen Christendoms, dat alle heidensche godsdienst-plegtigheden opnam, mits in een christelijken zin gehuld. De opstanding van Jezus was de opgang van het morgenrood der eeuwigheid, van het licht der onsterfelijkheid, glanziger en heilrijker dan het heilrijk licht van Ostera. Het graf van Jezus bragt een kind der onsterfelijkheid ter wereld, gelijk de eijeren, door den adem van Ostera bezield, het vlug en gevederd schepseltje baren, dat zich van de aarde opheft en door het ruim der hemelen en de wouden voortsnelt."

Sedert werden de paascheijeren door den priester gewijd, en ontvingen daardoor een genezende en onheilwerende kracht. Men offerde ze in de kerken, vereerde er de klerken en schoolmeesters mede (een gebruik nog in deze eeuw in zwang) of ontving ze ter belooning. Zij moesten overeenstemmen met de kleuren, die het altaar droeg, waarna ze in de kerk werden gebragt om gewijd en geofferd te worden. Nog ten huidigen dage geeft men in Engeland, Duitschland en in ons vaderland den kinderen gekleurde eijeren; in vele streken van Duitschland pronken ze de geheele week op de tafels, en meermalen beschilderde men ze met allerlei figuren, viervoetige dieren, vogels en bloemen. Dit kleuren der eijeren is zeer oud; lang vóór Christus geboorte deden zulks de Perzianen en Chinezen.

In Gelderland, Overijssel en Drenthe worden de paascheijeren van dezelfde paaschbergen en hoogten gerold, waarop men later de paaschvuren ontsteekt. Doch genoeg. Van andere gebruiken en eijerspelen nog tegen en op paschen in de verschillende gewesten van Nederland, verbiedt mij niet de lust, maar de ruimte, waarover ik mag beschikken, te handelen. Zij zijn dan ook door den geleerden Halbertsma en andere schrijvers uitvoeriger behandeld. Wat den eersten paaschdag om de heiligheid van het feest slechts ter sluiks geschiedde, had op paaschmaandag openlijk plaats, en dan werd het gemelde spreekwoord ten volle bevestigd. De aanzienlijken rigtten dan maaltijden aan, waarop zij bloedverwanten en vrienden noodigden, gelijk vroeger hunne voorouders, ja alle christenen, — de Ieren ter eere

van Jezus' opstanding van al het gedurende een jaar geroofde goed — ; maaltijden, die door de leeraren "Belsasars maaltijden", maaltijden der duivelen met "satanische geregten" genoemd worden.

Vele burgers bragten dien dag in herbergen, kolf- en kegelbanen door, en "brasten en zopen als zwijnen en ossen." Het teerling-, dobbel- en kaartspel werd bijna openlijk gehanteerd, en eindigde met messentrekken, beksnijden en vechten: "de inkomsten van maanden werden vaak op dien éénen dag verspild."

Ook het oude bijgeloof met de eijeren werd dan gepleegd. Even als de toovenaars beschreef men ze met allerlei karakters, zoo al niet om, gelijk zij, bezweringen te doen, dan toch om waar te zeggen. Het driemaal kloppen van het ei voor men het brak, was ter eere der Drievuldigheid; die 's morgens eijeren at zonder er bij te drinken moest binnen een jaar sterven; men brak de schalen, vroeger uit vrees van nog tweemaal St. Laurentius te verbranden die met zulke schalen verbrand was, later om de heksen te beletten dat ze er mede naar Engeland voeren. Is het te verwonderen, dat in de oude klepboeken telkens gelezen wordt, dat men zich niet alleen van alle insolentiën, droncken drincken en het houden van de maaltijden op vierdag van paschen, maar van alle heidensche superstitiën had te onthouden", en in de acten der kerkeraden, "dat men de burgerij wel scherpelijck van de preekstoelen sal vermanen sich op den maandagh na paschen, van alle superstitiën en heidensche fabelen en paepsche traditiën, het besoeken van herberghen, en roeckeloos plegen van duivelarijen te onthouden, want zulks geen pascha houden in de ongezuurde brooden der geregtigheid was?" Tot de gebruiken, die in de 17e en 18e eeuw in zwang waren, behoorden ook de kanonike dans en zang, het opheffen der mannen door de vrouwen, ter gedachtenis der opstanding des Heeren, vooral in Engeland in gebruik, het kiezen der jeugd van een graaf en gravin, die dan geld opzamelden onder het gezang.

"Gevet onser grevin wat, so het se wat, se hett lange niche hatt, opdat andere jahr oick wat" enz. Men wane echter niet dat zulk eene

feestviering algemeen was; integendeel het grootste en beste gedeelte der burgerij bragt ook dezen dag, gelijk den vorigen, met het bezoeken der kerken en met huiselijke godsdienstoefeningen door; alleen veroorloofden zich sommigen, vooral in de vorige eeuw, den namiddag in hunne buiten de stad of aan de cingels liggende tuintjes door te brengen, en slechts van verre getuigen te zijn van de bacchanaliën van 't volk. Wenscht men iets van de leerredenen die op beide dagen werden uitgesproken te vernemen? De stoffe waarover zij handelen is bekend, doch de bewerking er van liet veel te wenschen over. In 't algemeen is op de paaschpreeken hetzelfde toepasselijk, 't geen nopens de kers- en besnijdenispreeken is opgemerkt.

Vrij doorbladere men de bundels leerredenen van de meest geachte kanselredenaars dier dagen, en men zal zich van de juistheid van ons oordeel overtuigen. Noch in de leerredenen van Ridderus, Roelof Pietersz. van Til, noch in die van Beukelman, Francken, Visscherus, Klugkist, Denner, Gargon, Gravestijn, d' Outrein, Witz, van Wezel en vele anderen vroegere en latere (van leerredenen der waalsche predikanten en vertalingen uit het duitsch en engelsch is hier geen sprake) konden wij sporen van kanselwelsprekendheid, wel, vooral in de oudere, van kanselontluistering ontdekken. Overigens ontbrak het niet aan stichtelijke overdenkingen, meditatiën, betrachtingen bij 's Heilands opstanding, evenmin als aan triomf- en vreugdezangen op Jezus' verrijzenis, onder welke vooral die van Bisschoff, Pandelaert, Martinius, Sluiter, Kloek, Sels, Voet, Lodestein en Vollenhoven uitmunten. De "Wekbazuin op het paaschfeest" en "Veel vreze gestild, door Jezus' verrijzenis en Maria Magdalena bij Jezus' graf," moest door onze vaderen op elk paaschfeest gezongen worden, en op menig sterfbed werden nog deze woorden herhaald:

"Hoe gij U openbaart
"Heer Jezus, of onze oogen sluit,
"Uw liefde en troost heeft nimmer uit,
"Die onze zwakheit spaart.

HET HEMELVAARTSFEEST.

Nadat de Heer, op den veertigsten dag zijner opstanding, aan de oostelijke zijde van den Olijfberg voor de laatste maal tot zijne leerlingen gesproken had, nam hij plegtig afscheid en, met uitgebreide armen hen zegenende, voer hij opwaarts ten hemel, en een wolk nam hem weg van hunne oogen. Zóó was de verheven en goddelijke uitgang der geschiedenis van Jezus op aarde, en de christelijke kerk viert nog heden deze gebeurtenis tot bevestiging van het geloof aan zijne grootheid.

Waren de zoogenoemde "Constitutiones apostolicae," waarin de Apostelen sprekende worden ingevoerd en die voorschriften geven over de inrigting van den openbaren eeredienst, werkelijk uit het eind der 3e eeuw, en onvervalscht, vrij van latere interpellatiën, dan zou het feest van Jezus' hemelvaart een der oudste, die de christelijke kerk vierde, mogen heeten. Daarin toch wordt uitdrukkelijk bepaald dat de slaven op den hemelsvaartdag van den arbeid moeten rusten, omdat Christus op dezen zijn aardsche leven heeft geëindigd.

Uitstekende geleerden, (o. a. Dallaeus, Beveridge, Jttig.) hebben echter den lateren oorsprong dezer Constitutiones bewezen. Ook ontdekt men er in de homiliën en schriften der eerste kerkleeraars, Gregorius van Nyssa en van Nazianze, Justinus Martyr, Irenaeus, Clemens van Alexandrië en anderen, geen spoor van, en Origenes vermeldt

dit feest, onder de weinige feesten van zijn tijd niet. Het is zoo: men voert een homilie van Epiphanius († 403) aan, waaruit zou blijken dat het feest in het midden der 4e eeuw op het eiland Cyprus werd gevierd, doch men houdt ze te regt voor ondergeschoven. Het laatst der vierde eeuw was echter het tijdperk, waarin men de instelling van dit feest moet stellen. Chrysostomus zegt uitdrukkelijk in een zijner homiliën:

"Onlangs hebben wij de kruisiging, het lijden, de opstanding en daarna de hemelvaart van Jezus Christus gevierd, thans gaan wij het feest der uitstorting van den H. Geest te gemoet." Ambrosius vermeldt aan het slot eener rede, "dat Jezus ten zelfden dage ten hemel was gevaren." Augustinus rekent het hemelvaartsfeest onder die feesten, welke of door de Apostelen zelve of door groote conciliën zijn ingesteld, doch Siegel merkt te regt aan: "der Ausdruck "apostolisch" ist jedoch bei den Kirchenvätern nicht so genau zu nehmen, indem sie manchen Gebrauch, der nicht gerade zu ihre Zeit aufgekommen war, oder dem sie dem Stempel des Alterthums aufdrücken wollten, mit diesem Namen belegten", 't geen bevestigd wordt door de Canons der conciliën zelve, vóór den tijd van Augustinus, waarin geen melding van dit feest gemaakt wordt. Schoon zijn de homiliën, die op dien dag, "ook den dag der opvaart, der opneming genoemd", werden uitgesproken. "Men had dien dag lief niet alleen om dat Jezus toen zijn werk op aarde voleindigd had en in de volle heerlijkheid des Vaders werd ingeleid, maar ook omdat de menschelijke natuur in zijn persoon binnen de grenzen des hemelschen vaderlands werd toegelaten." Men erkende dit met heilige dankbaarheid, en de taal des geloofs wist die dankbaarheid krachtig uit te drukken. "Wij", dus sprak Chrysostomus eenmaal in de ure der feestviering, "wij, die de aarde niet waardig schenen, zijn heden ten hemel opgenomen: die de heerschappij hier beneden niet verdienden, komen thans tot de hoogste heerschappij daar boven. Wij gaan de hemelen door; wij winnen den koninklijken troon, en de menschelijke natuur, welke de Cherubim uit het Paradijs weeren, neemt zelve heden hare plaats in boven de Cherubim." Elders

noemt hij het "een heerlijk, alle gedachten en alle menschelijk verstand verre te boven gaand feest, de onuitsprekelijke genade Gods, die het ons geschonken heeft, volkomen waardig."

Zoowel in de grieksche als latijnsche kerk werd dit feest, van zijn instelling af, plegtig gevierd: ook nu onthield men zich van vasten en knielen, doch gaf men zich aan geestelijke, helaas maar al te spoedig ook aan wereldsche vreugde over. Plegtiger dan elders was echter de viering er van te Jeruzalem in de kerk der Hemelvaart, waarin ontelbare lichten werden ontstoken, die den ganschen nacht den Olijfberg als in lichtelaaije vlam deden staan. Sedert in de achtste eeuw de steen, waarin de laatste voetstappen des Heeren op dien berg gedrukt waren, verdwenen is, schijnt het feest daar zoo niet meer gevierd te zijn geworden.

In de middeneeuwen vooral werd het in alle landen door losbandigheid, brooddronkenheid, en vooral door bijgeloovige gebruiken en kostbare maaltijden, ontheiligd.

Op die maaltijden was het in Duitschland gebruikelijk, dat elke gast een geheelen vogel (de duif van het pinksterfeest) opat, een symbool van Christus, die met de snelheid van een vogel de zielen uit het geweld des satans heeft ontrukt. Ook gingen er zoo in de Nederlanden (b. v. te Utrecht, Amsterdam, Deventer, Dordrecht) als in Duitschland, Frankrijk en Engeland, op dien dag plegtige processiën door de kerken en steden. De altaren werden met prachtige kleeden en bloemen getooid, het beeld des Heeren werd met kransen versierd en onder pauk- en trompetgeschal zijn verrijzenis verkondigd, terwijl in andere kerken het beeld werd weggenomen, wijl Christus niet meer op aarde, maar in den hemel was. In sommige kerken trok men een wassen of houten beeld, Christus voorstellende, met een touw naar boven en wierp een afschuwelijk, met vlammen omringd beeld, den duivel verbeeldende, met slijk en vuiligheid.

Hier en daar werd ook het volgende mysterie gespeeld. "De koster met zijn kruis, de pastoor met zijn gezangboek in de hand, gevolgd

door zijn kapellanen, koorzangers of schooljongens en een menigte volks verlieten de kerk en gingen haar twee- of driemaal, naarmate de stoet groot of klein was, rond. Wanneer de pastoor eindelijk wederom voor de deur der kerk stond, vond hij haar gesloten door jongens, die als duivelen vermomd de kerk waren binnengedrongen en door den pastoor, die den persoon van Christus voorstelde, wilde hij binnentreden, moesten overwonnen worden. Aan de deur gekomen begonnen hij en zijne kapellanen luide te zingen: "Attollite portas, Principes, vestras et elevamini portas aeternales, et introibit Rex gloriae". (Gij Prinsen, doet uwe poorten open, en gij eeuwige helsche deuren, gaat open, en de koning der heerlijkheid zal er ingaan). De duivelen vroegen hierop heel stout en obstinaat: Quis est iste rex gloriae? (Wie is die koning der heerlijkheid?), terwijl zij met voeten en hamers tegen de deur trapten en sloegen, en met steenen er tegen wierpen, willende kwanswijs toonen dat men niet wilde gehoorzamen. Na twee maal te vergeefs den duivelen bevolen te hebben de kerk te openen, sloeg de pastoor voor de derde maal met het kruis tegen de deur, roepende attollite (doet open)! Dan ging de deur open, de pastoor trad met zijn gevolg naar het choor, de duiveltjes vloden." "Hiermede (dus eindigt de schrijver zijn verhaal) werd te kennen gegeven, dat Christus den duivel zijn macht benomen hebbende, met heerlijkheid ten hemel is gevaren."

Volgens Martene was men gewoon op den vooravond van het feest brood en vruchten te wijden, 't geen, volgens bepaling van paus Gelasius, ook op het feest zelve geschiedde. Ook werd op hemelvaartsdag de paaschkaars uitgebluscht, een symbool dat de verrezene opgehouden had met de zijnen op aarde te wandelen en dat hij naar den Hemel was gegaan, om den zijnen een plaats te bereiden, opdat zij zijn mogten, waar hij was (Joh. XIV : 2, 3).

Onder de gebruiken, die in de middeneeuwen in zwang waren en dit nog zijn, behoorde het dauw slaan, een parodie van Jezus' vroeg in den morgenstond heen gaan naar den Olijfberg. In vele steden gingen (en gaan welligt nog) de jongelieden naar buiten, en gaven zich in de

aan de cingels gelegen herbergen aan misbruik van sterken drank over. Zelfs deftige burgers waren gewoon des nachts in hunne tuinhuizen wakende door te brengen, ten einde zich met het aanschouwen der zingende en dansende menigte te vermaken. Vele leerredenen, op dit feest uitgesproken, zijn uit de middeleeuwen tot ons gekomen. Onder deze zijn er met schoone bladzijden. Niet minder schoon zijn vele ook nederlandsche liederen uit die dagen. Liefelijk klinken ons nog deze woorden in de ooren:

"Des paschedages voor der sonnen
"verrees hi met sijnre cracht,
"dat alle die ridders ontspronghen:
"si bewaerden dat heilighe graf.
"niemant en dorsten tasten aen.
"al ander ghenoechte wil ic laten
"ende dienen desen man.

"Nu is hi opghevaren
"al in dat hemelsche lant,
"daer sal hi ewelic duren
"te sijns vaders rechterhant,
"ten joncsten daghen comet hi weder.
"al ander vrientschap wil ic laten
"ende dienen desen heren.

Niet minder deze:

"Die Jezus hevet te vrende,
"hi voert hem nae deser ellende
"al in sijns vaders hemelrijc.
"och vrient, wie doet ons des ghelijc?
"Och Jesus heer, coninc overgroot,
"vriet ons van sonden voor der doot,

"gheeft dat wi ons besinnen
"ende u allene minnen!

Het hemelvaartsfeest deelde in den aanvang der Hervorming in het lot van alle feestdagen. Sommigen hielden het in eere, anderen ijverden er tegen, hier werd het gevierd, dáár was en bleef het geweerd. De synode van Middelburg 1581 beval, dat de feestdagen, "uytgenomen de Sondagen, Christdagen ende Hemelvaartsdag, afgedaen worde." Die te 's Hage 1586 "beneffens den Sondag, Christdag, Paesschen ende Pincxteren te onderhouden, en op Hemelvaartsdag, waar die op bevel der overigheid werd onderhouden, den ledigganck des volcx in een heylige ende nuthe oefteningen te veranderen." De haagsche synode 1591 noemt het onder de ordinaire feestdagen, die onderhouden moesten worden, terwijl de synode nationaal van 1618—1619 het al of niet vieren van dien dag vrij liet. Op de meeste plaatsen in de verschillende provinciën werd op dien dag niet gepredikt, en in Zeeland schijnt men hem ten minste niet algemeen onderhouden te hebben. Ook wordt in de Resolutiën der Staten van Friesland die dag niet genoemd onder dezulke, die gevierd moeten en niet ontheiligd mogen worden; en Benthem getuigde dat slechts in enkele plaatsen het feest der besnijdenis en hemelvaart werd gevierd. In sommige steden van Holland, zoo als te Leiden en Dordrecht, was er in den aanvang van de hemelvaartsviering geen sprake, en ter laatstgenoemde plaatse begon men eerst in 1622 op dien dag voormiddags te predidiken; later werd de gansche dag gevierd, in 1668 de avondbeurt weder afgeschaft, vervolgens de vroegpredikatie ingevoerd, en sedert predikte men aldaar dan over Hand. I : 1—8, des voormiddags over vs. 9, des namiddags over vs. 10 en 11. Op andere plaatsen, b. v. te Enkhuizen, werd er slechts tweemaal gepredikt.

Zoo er een dag in onze kerk geweest is, omtrent wiens godsdienstige viering men in 't algemeen volkomen onverschillig was, was het deze. Men koos bepaaldelijk hem en den tweeden pinksterdag uit om

vrienden te bezoeken of te ontvangen, togtjes naar buiten te doen, te spelerijden, spelevaren, visschen en gastreren. De kerken waren des namiddags slecht bezet, het volk was dan "bij drank"; de herbergen vol. Men vernam bittere klagten over openbare kijf- en vechtpartijen en volksoploopen. Reeds in 1572 schreef de stedelijke regering te Rotterdam in eene Memorie, ter verklaring van den oploop op den 8sten April: "so et heilige dach was, ende dat veelen van den gemeenen volcke ende repaille van dien wel by drancke was als 't gemeenlick des heiligen daegs nae den middach gebeurt."

De kerkeraads acten zijn opgevuld met allerlei gravamina over de losbandige en onchristelijke vierdagen en de insolentiën er op gepleegd, en menigmaal werd het verlangen te kennen gegeven, dat zij toch mogten afgeschaft worden, benevens de tweede feestdag van kersmis, paschen, en pinksteren, en deze tot de gewone dagen teruggebragt. Wat den hemelvaartsdag betreft, deze werd in Pruisen en Oost-Friesland door Frederik II afgeschaft, en tot in 1789 (9 jaren na zijn dood) op den volgenden zondag gevierd; doch zijn opvolger Frederik Wilhelm II stelde de bijzondere viering er van wederom bij kabinetsorde vast. Dat de doge van Venetie op Hemelvaartsdag de Adriatische zee huwde, is een politiek, geen geestelijk symbool.

Leerredenen op het hemelvaartsfeest uit de 16e en 17e eeuw zijn schaarsch, die uit de 18e hoofdzakelijk of geleerde commentariën of in den geest der gewone predikatiën over den XVIII Zondag van den catechismus, of strijdschriften tegen de ubiquitisten of alomtegenwoordigheiddrijvers onder de Lutheranen. Veelal was de inleiding naar Hebr. VI : 19. Die uit het laatst dezer eeuw zijn vaak zeer langdradig; toch vierde de leeraar soms zijn verbeelding den teugel en liet den Heer door de wolken en sterren tot den Hemel der Hemelen reizen; anderen lieten Hem een luchtreis doen, of gaven phantastische beschrijvingen van de heerlijkheid der vromen en gezaligden in den Hemel.

Tot de voornaamste behooren die van Beukelman, Bruin, Denner,

Francken, Outhof, Ridderus, van Til, Vieroot, Viervant. Vroegere en latere nederduitsche en latijnsche dichters hebben de hemelvaart in hymnen en cantaten bezongen, en gloriezangen op dit feest aangeheven. Behalve die, welke zij afzonderlijk uitgaven, is het getal dat men in de bundels hunner Gedichten en Keur-, Mengel- en Schriftuurlijke gezangen, in de 17e eeuw in hunne duodecimoos en oblongoos, in de 18e in hunne quartoos en octavoos vindt, legio: ook verschenen er mede vele van de beste dichters in de laatste helft dier eeuw, toen de zangoefeningen en concerten ook op kerkelijke feesten meer en meer in gebruik kwamen. Zoo bezit men er van Schutte, Hofman en van Alphen. In plaats echter eener dorre lijst dezer feestzangers, deelen wij het volgende dichtstukje van F. Snellinx op de hemelvaart mede.

"Wij staaren vast omhoog, met opgeslagen' ogen,
"Na 't starren draag-gewelf, als Galileesche mans,
"O Jezus, die van ons in aller Heemlen trans
"Op een triomf-karos van wolken zijt getogen,
"Zult gij haast wederom verschijnen met vermogen,
"Gelijk Gij opwaarts voert, in diamanten glans,
"Om d' uitverkoorenen der zaligheden krans
"Te schenken, en haar ziel te heffen in den Hoogen,
"Al waar Gij tot een kroon hebt oppermajesteit,
"Genade tot een stoel, tot lijfwacht mogentheit,
"En eeuwigheit tot tydt, die nimmer is vergangbaar?
"Den Hemel is U tot een rijxpaleis bereidt,
"Waar gij gerechtigheit tot uwen scepter zweidt.
"Gun' dat wij daar als uw vassaalen zijn ontfangbaar!

HET PINKSTERFEEST.

Het Pinkster- of Pingsterfeest, 't latijnsch-grieksche Pentecoste, werd, gelijk de oorspronkelijke naam aanduidt, op den vijftigsten dag na Paschen gevierd. Onze vaderen noemden het sinxen of cinxen, van 't oude fransche cinquême, in 't spaansch cinquesma, van quinquagesima (de vijftigste dag). In de oudste tijden nam men het woord in ruimeren zin op, en verstond er de dagen tusschen paschen en pinksteren, den ganschen feesttijd der quinquagesima, der vijftig dagen na paschen, den laatsten dier dagen ingesloten, onder. Gedurende die dagen werden de Handelingen der Apostelen voorgelezen, werd er gevast noch knielende gebeden; wijl het vreugdedagen voor de Christenen waren, bleven de schouwburgen gesloten, alle openbare vermakelijkheden verboden, doch de openbare gerigtshandel en arbeid veroorloofd. In engeren zin beteekende die naam de pinkster-octave, het eigenlijke pinksterfeest. Ofschoon de eerste Christenen waarschijnlijk dezen dag feestelijk zullen hebben doorgebragt, zoo is hij echter niet voor den aanvang der 4e eeuw algemeen gevierd geworden. Zulks wordt door de homiliën van Epiphanius, Gregorius van Nazianze, Chrysostomus, Augustinus en door de bepaling van het eliberische concilie — "allen behooren wij den pinksterdag te vieren, die deze viering verwaarloost, moet als de insteller eener nieuwe ketterij aangemerkt worden —" bevestigd. Was de kersdag het feest van den Vader, wiens heerlijkheid door de geboorte van den Zoon zich aan de wereld openbaarde, paschen dat van den Zoon, wiens goddelijke grootheid zich door de opstanding uit het graf vertoonde, op pinksteren was de kracht van Gods geest openlijk en zigtbaarlijk den menschen verschenen; het moest de feestdag zijn van den H. Geest. Wat kon

nu waardiger besluit zijn dezer feesten dan eene algemeene plegtige belijdenis van den Vader, Zoon en den H. Geest, zamensmeltend in de Drieëenheid. "Uit dit gezigtspunt beoordeelde men (volgens Augusti) de instelling der pinkster-octave, waaruit ten duidelijkste blijken moet, welken invloed het leerstellige op den openlijken eeredienst heeft uitgeoefend." Allengskens verflaauwde de ijver der geloovigen in het onderhouden van al die dagen en werden de feesten tot twee, het hemelvaarts- en pinksterfeest, het laatste aan de herdenking der zending van den Heiligen Geest toegewijd, beperkt. In den aanvang werd het laatste gelijk bij de Joden, slechts één dag gevierd. Het concilie van Mainz (813) en van Ingelsheim (826) verordende dat het acht dagen moest duren. Bonifacius stelde de driedaagsche viering vast, terwijl die later, ten minste bij de Protestanten, tot twee dagen begrensd werd. Over het algemeen was de kerkelijke viering dezer dagen niet onderscheiden van die der paaschdagen. De doop werd bediend, het avondmaal gehouden. "Hij, die voor een katholiek christen wilde geacht worden, moest op paschen, pinksteren en kersmis avondmaal vieren." Men versierde de kerken en altaren met groen en tapijten, bestrooide beide met bloemen (van daar Bloemenfeest) en plantte zelfs frissche boomtakken in de kerken. Ook de woningen der feestvierenden werden in groen uitgedoscht, de vensters met bloemen omwonden, de deuren met takken vol bloemen versierd. "Het was een feest der zigtbare natuur en een feest der onzigtbare heerlijkheid, waarmede God de aarde had bekleed, een heerlijkheid die nooit verandert, altijd jeugdig groen blijft."

Even als de overige feesten werd ook het pinksterfeest in de middeneeuwen met groote pracht en luister gevierd, terwijl de gebruiken die er op plaats hadden een heidensche, joodsche en christelijke afkomst verraden. Zoo herinneren de bloemen en groene twijgen, die minderen aan meerderen, ambtenaren aan den magistraat, studenten aan hunne leermeesters vereerden, de boomen die men plantte en versierde, en om welke men den pinksterdans uit-

voerde, de met bloemen en flikkerende lovers versierde pinksterbloemen, die onder gezangen, waarvan nog fragmenten overig zijn, geld opzamelden, en waarvan onze schermerhornsche pinksterbloem wel de voornaamste was, de Floralia der Romeinen, die te gelijk met het pinksterfeest gevierd werden. Sommigen willen het groenmaken der kerken afleiden van de gewoonte der eerste Christenen, om de graven der martelaren, waarbij zij hunne godsdienstoefeningen hielden, met groene boomen te beplanten. Men wierp ook in ons vaderland veelkleurige bloemen, als symbool der krachten des H. Geestes, in de kerken. De duif, het symbool van den H. Geest, die zulk een belangrijke plaats in de geschiedenis der kerk, en inzonderheid der Heiligen bekleedt, mogt bij de viering van het pinksterfeest niet ontbreken. In Duitschland, Engeland en ons vaderland liet men witte duiven in de kerk vliegen of vergulde houten duiven uit het dak nederdalen. In ons vaderland geschiedden diergelijke ceremoniën o. a. in de Lebuinus-kerk te Deventer, en in de parochie-kerken te Amsterdam. Waarschijnlijk heeft er in Duitschland nog iets dergelijks plaats. Grundmayr toch schreef nog in zijn Liturg-Lexikon der römisch-katholischen Kirche, Augsburg 1822, aan het slot van het artikel *Pfingten*: "Uebrigens wird die Sendung des heiligen Geistes nach jedes Landes Gewohnheit an diesem Tage meistens in Figur einer Taube oder feuriger Zungen vorgestellt". Nog is het vogelschieten op pinkster maan- en dingsdag daarvan een overblijfsel. In ons vaderland werd vroeger voor dat schot de papegaai en de pinksterduif gebruikt. In Duitschland had de laatste de gedaante van een adelaar, 't geen Eisenschmid deed ontkennen dat de duif, die geschoten werd, in eenige betrekking tot de pinksterduif zou staan; doch Augusti beweert dat deze gestalte met opzet gekozen is om de versmading af te beelden, door de Heidenen den christelijken eeredienst aangedaan; want de adelaar was de rijksbanier der Romeinen. De plegtige optogten der schutterijen op pinkster-dingsdag naar een schietbaan of open veld (te Dordrecht het veld van Mars) om naar het doel of den vogel van de mast te schieten, nog

in deze eeuw, stonden mede met de vroegere kerkelijke ceremoniën in verband.

In sommige kerken in Duitschland en Nederland had men ook de gewoonte, vuur uit de gewelven te werpen en mysteriën te vertoonen, waarin de duif en het vuur voorname rollen vervulden. In Engeland noemt men pinksteren Whitsunday of Whitsuntide, waarvan de afleiding moeijelijk is te bepalen. Volgens sommigen beteekent Whitsunday witte Zondag (white), of wegens de witte kleederen der catechumenen, die op dien dag den H. Doop ontvingen, of wegens het witte vuur dat van de bron van alle licht in de gedaante van vurige tongen op de hoofden der Apostelen neêrdaalde, of wegens het gebruik der rijken om al de melk hunner koeijen op dien dag aan de armen te geven. Volgens anderen moet Whitsunday afgeleid worden van den H. Geest (Wit), de derde persoon der Drieëenheid, of van de wijsheid (wisdom), waarmede de Apostelen werden toegerust. Opmerkelijk, dat pinksteren tevens het tijdstip was, waarop de Anglo-Saksen de "wits" (wijzen) of afgevaardigden van hun parlement (wittenagemotte) kozen.

Wij mogen, hoe aanlokkelijk het onderwerp is, niet verder over in- en buitenlandsche zeden en gewoonten, die bij de viering van het pinksterfeest plaats hadden, en die nog niet geheel zijn verdwenen, uitwijden. Alleen nog dit: zoo wel hier als elders gingen zij steeds met min of meer plegtige maaltijden en drinkgelagen vergezeld, en pinkster-maandag werd niet minder brooddronken dan de overige heilige dagen doorgebragt.

Even als in Engeland danste men dan bij ons "den moorschen dans", die door meisjes werd uitgevoerd. Hand aan hand huppelden zij achter een met bloemen en linten versierd lam, tot dat een harer het met de lippen had gegrepen. Deze werd terstond voor "Lady of the Lamb" (vrouw van het lam) uitgeroepen. Den volgenden dag werd dat lam geslagt, en alle meisjes aan de tafel dier Lady er op onthaald. Deze "moorsche dans" had bij alle processiën, ook in ons vaderland, plaats. Hoe ruw en woest het op die festijnen toeging, bewijzen de tafereelen,

die men er bij de chronijkschrijvers der 15e en 16e eeuw van aantreft, doch niet minder de ernstige vermaningen der boetpredikers, en de strenge besluiten der conciliën en overigheid tegen de "execrabele en intolerabele insolentiën, dronckenschappen, moorderye, vechteryen en andere baldadigheden" waaraan men zich schuldig maakte. Ook na de hervorming bleven deze "overblijfselen van het heidendom en pausdom" voortduren, werd bij klokgeklep het volk vermaand zich van alle buitensporigheden te onthouden, en zonden de kerkeraden deputatiën naar de regering om de pinkster-gelagen en pinkster-insolentiën te weren. De kerkelijke acten der 17e en die uit den aanvang der 18e eeuw zijn opgevuld met jammerklagten over de toenemende (grasseerende) woestheid en baldadigheid op die dagen, "de overdartele pinksterliederen, een mengelarij van heilig en onheilig, die het feest des H. Geestes profaneerden", en de weinige zorg die de overigheid droeg om die te beletten.

Ofschoon de Synode van 1574 te Dordrecht ook de viering van het pinksterfeest niet goedkeurde, zoo wilde zij echter dat op den zondag waarop het inviel, over de "sendinge van de Heyligen Geest" zou gepredikt worden; doch sedert 1578 begon men het overal kerkelijk te vieren. Het is mij wel gebleken dat in sommige gemeenten de onderhouding van pinkster-maandag en de viering van het H. Avondmaal op pinkster-zondag, soms ernstigen tegenstand vonden, doch dat de overigheid steeds de prediking op beide dagen heeft gehandhaafd, en in vele gemeenten "door haar authoriteit" de viering van het Avondmaal heeft stand gehouden. Later is, wanneer het Avondmaal op Paschen had plaats gehad, hier en daar dat op Pinksteren, "om de kortheid van het tijdsverloop", verschoven.

In de 17e eeuw werd in de meeste steden niet alleen op den eersten, maar ook op den tweeden pinksterdag, viermaal gepredikt, doch de avondgodsdienst-oefening allengskens afgeschaft, zoo als te Dordrecht in 1663 die op maandag, en in de 18e eeuw die op zondag. Men predikte schier overal in de vroegpreek van den eersten pinksterdag over Hand. I, vs. 12, 13 en 14, des voormiddags over II vers 1—4,

des namiddags over vers 5—13: des maandags behandelde men in de vroegpreek vs. 14 en 15, des voormiddags vs. 16—18, des namiddags vers 19—21. In de avondgodsdienst-oefeningen koos men een vrijen tekst.

Wat de leerredenen over de Pinksterstoffen betreft, zij mogen even als de overige feestsermoenen in het stof der bibliotheken blijven rusten, en alleen hun, die de geschiedenis onzer kanselwelsprekendheid behandelen, zij er een vlugtigen blik in gegund. Welligt dat in deze of gene een boeijende bladzijde voorkomt, doch ik vond ze niet in de bundels die mij ten dienste stonden. Zij handelen meest alle "over de wyse van de inwoninge des Heiligen Geestes in de Gelovigen", en vervallen doorgaans "in twee uitersten": in "uitspatting" en "te kort koming." In "uitspatting", daar zij "te grove en enthusiastische of geestdrijvende begrippen voeden", in "te kort koming," daar zij het bovennatuurlijk werk des Heiligen Geestes verswakken en verdonkeren", terwijl slechts enkele "den middenweg wijzen". In de verschillende zangbundels komen wel pinksterliederen voor, doch de redactie onzer Evangelische gezangen vond ze niet voortreffelijk genoeg, om in den bundel te worden opgenomen, en kozen die van Rutgers, Bruining, van Alphen, Feith, die met die van Van de Kasteele, Van den Bergh, de dichters van schier al onze feestgezangen zijn.

DANK-, VAST-, EN BEDEDAG.

Geen volk der oudheid, dat, wanneer het vaderland in nood was, zware rampen het bedreigden, honger of pest het ontvolkte, zich niet diep voor zijne Goden verootmoedigde, door vasten en wee-geklag hun medelijden, uitkomst en redding afsmeekte en wanneer de

gebeden verhoord waren, hunne goedheid en ontferming niet met dankzegging, gebeden en vrolijke offeranden loofde.

Zoo poogden bij Homerus Grieken en Trojanen hunne Goden door gebeden en offeranden te verzoenen, de Thebanen, toen de pest hunne stad verwoestte, schoon vruchteloos, met tranen, gebeden en offeranden den toorn hunner Goden af te wenden. Zoo vereenigden zich de Romeinen bij buitengewone onheilen en volksrampen, gevolgen hunner zonden, in boetdoening, gebeden en offeranden: en was het vaderland in nood, dan legden de Senatoren hun purper gewaad af en kleedden zich in rouw, strooide men asch over het hoofd, slagtte men zoenoffers; ja verbond men zich om al wat in de aanstaande lente geboren zou worden, zoowel menschen als dieren, den Goden te zullen offeren.

Zoo plagten de Chinezen, inzonderheid bij aardbevingen of andere volksrampen, in heilige oefeningen van schuldbelijdenis en boete verademing en troost te zoeken, en hebben de belijders van den Islam nog jaarlijks hun groot en klein Bairam-feest, en vooral de groote vasten der Ramadhan. In Indië — doch genoeg om te bewijzen hoe algemeen reeds in de verre oudheid vast- en bededagen waren. Alleen wijzen wij nog op de verbods- en boetedagen der Joden, waarop die natie zich als een eenig man voor Jahveh verootmoedigde. Men denke aan den verbodsdag door Samuel te Mizpa uitgeroepen, door Juda's vromen koning Josaphat afgekondigd, het vasten door Esra aan de boorden der Ahava gehouden, den grooten boetdag te Ninivé. Ofschoon wij in de vroegste eeuwen van het Christendom geen sporen van vastgestelde boet- en bededagen ontmoeten, zoo vereenigden zich echter in tijden van hoogen nood de gemeenten tot buitengewone gebedsoefeningen, gelijk te Jeruzalem, toen Jacobus gedood en Petrus in den kerker geworpen was, en de gansche gemeente met een wissen ondergang bedreigd werd: en ten tijde van Tertullianus was het onder de Christenen geen ongewone zaak in dagen van nood en gevaar buitengewone boet- en bededagen te houden, ten einde den toorn Gods af te bidden, of zijne gunst en bescherming te verwerven. De kerkvader keurde zulks niet alleen goed,

maar wenschte dat allen even als de Montanisten, niet alleen de gewone vasten op de vierdagen onderhielden, maar daarenboven twee weken in het jaar als algemeenen boet- en vastentijd afzonderden.

Die wensch, en de lof deswegen den Montanisten gegeven, werden oorzaak tot verdeeldheid en strijd in de kerk, waarin wij ons thans niet mogen wikkelen. Evenmin veroorlooft ons bestek, den hoogleeraar Kist, wien wij een uitstekende monografie over dit onderwerp danken, te volgen op het pad zijner geleerde nasporingen nopens de invoering der vastgestelde jaarlijksche Boet- en Bededagen in de Grieksche en Latijnsche kerk. Genoeg zij het ons thans te vermelden, dat deze, bij de invoering van het Christendom in ons vaderland, in beide bestonden, en dat zij bij de noordsche en germaansche volkstammen, die, door nood geprest, tot buitengewone godsdienstige plegtigheden en offeranden, zelfs van menschen, hunne toevlugt namen, ten einde eigen schuld te boeten en den toorn der Godheid, die ze vereerden, uit te blusschen, geen tegenstand vonden. Allengskens loste zich in de middeleeuwen de biddagsviering in eene processie-plegtigheid op, doch de toon dien de overigheid bij de afkondiging er van aansloeg, begon in het laatst der XVe en der XVIe eeuw meer en meer dien, welken wij in de uitschrijvingen na de Hervorming opmerken, te naderen; zulks blijkt vooral uit die van Philips van Bougondie en hertog Karel van Gelre, en na de Hervorming verschilden de afkondigingen aanvankelijk slechts daarin, dat de opwekking tot het eerbiedig volgen van het H. Sacrament vervangen werd door die "om zich te begeven tot bidden, vasten, aalmoesen en andere goede wercken den Heere aengenaem", "en het woord" generaele processie door "generalen bededach." Doch even als vroeger ging alleen de hooge regering voort met bededagen uit te schrijven, eerst op gezag van Prins Willem van Oranje, als stadhouder van Holland en Zeeland, of dat der Staten der bijzondere gewesten, sedert 1584 der Staten generaal, terwijl de bijzondere Staten en regeringen der steden nog afzonderlijke bededagen aankondigden, naar aanleiding van gebeurtenissen voor haar van

plaatselijk gewigt. Ofschoon oorspronkelijk en uit haren aard zuiver godsdienstig en kerkelijk, en als zoodanig ook door de jeugdige kerkhervorming in Nederland beschouwd en behandeld, bleef de biddagviering onder den invloed van het wereldlijk of politiek gezag. In den strijd, welke, dien ten gevolge, ook hier tusschen de kerkelijken en politieken gevoerd werd, behield het staatsgezag meer en meer de overhand, terwijl de naauwe band, die door de Dordrechtsche ynode tusschen Staat en Kerk werd gelegd, met alle overige belangen en handelingen der kerk ook de biddagsviering geheel aan het gezag van den staat onderwierp: alleen handhaafde de Synode haar regt, om, indien zij zulks noodig oordeelde, de regering tot het instellen van openbare vast- en bededagen op te wekken.

Sedert het verordenen van dank- vast- en bededagen als een daad van souverein gezag uitging, kreeg de biddagsviering allengskens eene algemeenheid en eenparigheid, die haar vroeger niet eigen was. Er werden biddagsbrieven in druk gemeen gemaakt, waarin de kerkdienaren met het bijzonder doel van den biddag bekend gemaakt, en uitgenoodigd werden de biddags-predikatiën naar de bijzondere omstandigheden des lands in te rigten. Vroeger werden de Bede- en Dankdagen slechts dan uitgeschreven, wanneer het vaderland in gevaar was, hongersnood of pest het ontvolkte, bij dijkbreuk of overstrooming, een zee- of veldslag geleverd moest worden, en de victorie bevochten, de vesting veroverd, vrede gesloten was; doch in 1612 koesterde men reeds te Utrecht het plan om nevens de "extra-ordinaris" bededagen, ook eene jaarlijksche vaste biddagviering in te voeren. Hoewel die sedert 1630, den verjaardag der verovering van Wesel, te Utrecht, en later in andere provinciën werd ingesteld, zoo verliep er nog een eeuw voor dat er een stationaire biddagsviering in geheel Nederland werd verordend. Deze belette echter niet dat er, naar aanleiding van droefheid of vreugde, niet alleen jaarlijks nog twee of drie biddagen, maar zelfs maandelijksche, wekelijksche, ja dagelijksche bedestonden werden uitgeschreven. Daarenboven vierde men in som-

mige steden, gelijk te Alkmaar, Middelburg, Leiden, Tiel, Harderwijk, Zierikzee, Sas van Gent, Zalt-Bommel, Groningen en Utrecht en elders jaarlijksche dankdagen, voor verlossing uit de magt der Spanjaarden en Franschen.

Ook had men den Beemster-dankdag voor de bedijking en droogmaking van den uitgestrekten waterplas, waaruit die thans zoo bloeijende streek, in 1612, trots alle onoverkomelijk geachte bezwaren, te voorschijn gekomen is; den Enkhuizer- en Vlaardinger- buizen- bid- en dankdag; den Overijsselschen bid- en dankdag voor het gewas, elders bid- en dankdagen bij zwaren regen, gebrek aan regen, overvloedigen regen, aardbevingen, bij de naderende verschijning van cometen, de verwoestingen door 't ongedierte, inzonderheid van muizen en paalwormen, het beroepen van predikanten, het houden der Synoden, en ontelbare andere gelegenheden. Ook te Batavia hield men bij het repatriëeren der rijkbeladene retourvloot in October van elk jaar een plegtstatigen biddag. Verschijnt de biddagsviering in de geschiedenis der menschheid en van het christendom als eene, tot welke men door innerlijke behoefte werd gedreven, inzonderheid gevoelde men die behoefte in Nederland, "waar men niet van nijverheid en vlijt, maar van God alleen dependeerde, zijnde een land dat geen andere wapenrusting had dan Gods magtige bescherming alleen." Gevoel van gansche onwaardigheid, hulpeloosheid, afhankelijkheid moge het hart van elken biddagsvierder, waar ook, vervuld hebben, "de behoefte aan God almachtigh werd bij den Nederlander grooter, 't gevoel zijner geheele afhankelijkheid dieper, en naar mate de vroomheid zijns harten inniger was, was ook zijn smeekgebed inniger, zijn lofgezang jubelender." "Is er een volck" (zoo sprak een kerkleeraar), "dat Gode meer verschuldicht is dan wy! Wie heeft ons uyt de handen onzer vyanden gered, niet eens, maar duyzendmaalen? God alleen. Wie heeft onse Babels-tranen in lachen verkeert? Wie ons tot een groot volck gemaeckt? Wie bevestigt onse dyken en dammen, bewaert ons voor pestilentiën en hongersnood? Wie waeckt over ons als een moeder over haren zuigelingh, als een weduwe over haren eengebo-

rene? God, God, in weerwil onzer diepe zondeschuld en jammerlycke ongeregtigheden. En zou dan dat volck Hem niet soecken in de ure des gevaers, des noods en des doods? Hij bestuurt het donderend geschut en de kartouwen, Hy rigt dolk en pyl, Hy is de ware dyk, die de wateren keert. Hy is de Engel die pest en honger doet vlieden. Wie zou hem dan niet dancken en loven!"

"Niet onze wateren en schepen, onze biddaghen zyn de schrikken onzer vyanden. Als men zegt, Neerlandt heeft gebeden, dan zeggen zy in hun hart: Neerland zal triomferen." — "Op dank-, vast- en bededagen werden de monden welsprekend en de lippen als door een hooger magt geroerd." "Roerend en hartbrekend was het gezigt van die duysenden en duysenden in het gansche lant, al weenende met gevouwen handen God te zien smeeken om uytkomste." — "Als 't biddagh was, hoorde men ééne stem: o God, wees ons zondaars genadigh! ééne bede: o God, verlossing! By U, by U alléén is uitkomste. Was 't danckdagh, dan vloeide van aller lippen, als die van één man: dat heeft God ghedaan, loof, loof myn siele den Heere! Loof den Heer der heirscharen. Hy heeft groote dinghen gedaan. Hem, Hem alleen zy de eer!"

Wanneer de Biddagbrief door de Staten aan den Magistraat was verzonden en deze hem den kerkeraad had overhandigd, dan werd hij plegtig der gemeente van den predikstoel voorgelezen, en zij in die of een volgende beurt nader bij den gewigtigen inhoud bepaald. De magistraat, door den kerkeraad daartoe uitgenoodigd, zorgde dat op dien dag de herbergen gesloten bleven, alle openlijke vermakelijkheden verboden werden, soms dat de klokken niet werden geluid. Niets mogt de aandacht storen of ergernis verwekken. Van den vroegen morgen tot den avond bleven de kerkgebouwen geopend, en velen bragten den ganschen dag er in door.

Op strenge straffen en zware boeten was alle openbare arbeid verboden, en in de woningen dacht men er niet aan het dagelijksch werk te verrigten. De meesten gebruikten op dien dag noch spijs

noch drank; die niet kon vasten, brood en water. Alle woningen waren gesloten, de luiken digtgemaakt, niemand vertoonde zich op de straten, dan de in rouwgewaad gekleede kerkgangers. De kerken konden vaak de menigte niet bevatten, want niemand, wiens gezondheid het gedoogde, ontbrak. De leerrede was doorgaans zeer kort, de tekst meest altijd uit het O. T. vooral uit de Psalmen en Profeten. Schrikkelijk waren doorgaans de tafereelen die de leeraars schilderden van 's volks onwaardigheid, zondigheid: "zijn ongeregtigheden waren ten hemel als vlammen vuur opgeklommen en hadden den Almagtige vreeselijk vertoornd." "Nederland had zich door zijn zondenschuld al die ellende en jammeren berokkend, vloek verdiende het rampzalig Nederland, maar die vloek zou in zegen verkeeren, God het land sparen, indien men met een verbrijzeld hart tot Hem ging en Hem om genade smeekte." De boetpsalmen werden door geen orgel begeleid, gezongen, de gebeden geknield tot God opgezonden. Deze gebeden moesten op hoog bevel "met gebogen hoofde en gevouwen handen" geheel naar den biddagbrief ingerigt worden. Henricus Ravesteyn, predikant te Zwolle, die den "jeugdigen Nazarener Gods in de Bidtkunst onderwees", schreef hem een modelgebed voor, dat zes digt gedrukte kwarto bladen beslaat. Dat voor plegtige bedestonden, zoo als ze te Rotterdam en elders des zondagsavonds werden gehouden, dat op een bedestond bij gelegenheid van een nederlaag of een gegronde vrees er voor, vult veertien zulke bladzijden, het dankgebed voor een behaalde overwinning, bevat er negen. Even als de leerredenen zijn de gebeden zoo vele zwarte en sombere tafereelen van het zondeverderf, waarin Nederland gezonken was: alle zijn in den geest en de taal der profeten en boetpredikers; het berouwhebbend kind spreekt niet tot zijn vader, maar de zondaar tot zijnen rechter. "O verschrikkelijk God, o God des toorns, die uwe gramschap en glinsterend zwaard tegen ons gerigt hebt," "o Heere God der Heerscharen, Gij groote, Gij Magtige en vreeselijke God, zoo grootelijks gedugt in den raad der Heiligen en vreeselijk boven alle degenen, die rondom U

zijn;" was veler aanhef. Zeldzaam, zeer zeldzaam waren zij in den zachten en vriendelijken geest van 't Evangelie gestemd. Moesten wij den zedelijken toestand der natie naar den inhoud der biddagsbrieven, gebeden en leerreden beoordeelen, dan zouden wij moeten erkennen dat onze vaderen tot in den diepsten afgrond van zonden en zedelijke ellende waren gezonken; doch gelukkig hebben wij andere maatstaven dan gezwollen, beeldrijk, geheel oostersch proza en poëzy; want ook de gedichten die op boet- en bededagen werden vervaardigd, zijn meest alle in dien somberen, zwaarmoedigen geest. Vele Boetpreeken zijn afzonderlijk, anderen in bundels uitgegeven, wier titels haren inhoud reeds verraden. Zoo lezen wij op dien van Wilhelmus Themmen, predikant te Arnhem, bij gelegenheid van den kersdag van 1740: "Gods regtvaardige geregtshándel met de inwoonders van Nederland", en "Rampzaligen ondergang van Judas kerk en Burgerstaat het volk van Nederland tot een baken, om door een haastige bekeringe datzelfde oordeel te ontgaan;" op dien van Franciscus Kuipers, predikant te Woudrichem, bij gelegenheid der overstrooming in 1741: "Het lant van Altena gewaarschuwt en ten laatste zwarelijk gestraft."

Johannes Erasmus Blum, predikant te Amsterdam, gaf een bundel uit met dezen titel: "De twaalf Boetbazuinen des O. en N. Testaments met haar krachtig geluit, tegengeluit en 12 aendachtige Boetgebeden, alsmede 7 Hartwerkers of Hartrakende Boetdrijvers, bestaande in Drang- en Beweegredenen, waardoor alle zondaars op het geluit van dese twaalf Boetbasuinen spoedige Boete hebben te doen en van het zondig wezen en leven, tot Godt zich van harten te bekeeren, ten besten van zondaren voorgesteld." Florentius Costerus, predikant te Hoorn, gaf in het licht: "Nederlands vloek en zegen in deszelfs Re-unie, vermeerdert met een nieuwe vloek en zegen en andere Biddagstoffen." Hoe meer wij echter de 19e eeuw naderen, hoe meer wij dan den eerbied voor den bededag wel niet zien verminderen — men bleef hem heilig boven alle andere dagen houden — maar hoe meer wij hem in een evangelischen geest zien vieren. De gebeden, die men ontboezemde,

waren meer in den geest van Christus, de vermaningen in dien der Apostelen, geheel de leerredenen wel niet minder ernstig dan weleer, maar toch op een milderen, zachteren toon gestemd. Zoo mogelijk nam de plegtstatige ernst en vrome naauwgezetheid, de betooning der Christelijke liefde, waarmede men dien dag, ter verootmoediging of dankgebed afgezonderd, heiligde, nog toe, en bleef men aan die deugd, van welke geschreven staat, "zij zal menigte van zonde bedekken", getrouw. Sedert den tweehonderd jarigen gedenkdag der Utrechtsche Unie (25 Febr. 1779), werd er echter een geheel andere toon in de Biddagsbrieven en Biddagsleerredenen aangeslagen. Beide kenmerken zich door politieke eenzijdigheid. Vele der laatste waren schier geheel aan beschouwingen van den toestand des vaderlands gewijd, en verraden op elke bladzijde, welk een partij de prediker was toegedaan. Beide, brieven en preeken, wonden de gemoederen nog meer op, en werden niet zelden in politieke vlugschriften scherp gehekeld. Een biddag was in het laatst der 14^e^ eeuw een "dag van veel beroering," een "dag van vreese voor den een, en gejuich voor den ander, naarmate de hoorders gezind waren." Zoo ging het voort, tot dat eindelijk de oud-vaderlandsche biddagsviering met de oude Republiek ten grave daalde. "En toen in 1795 de tijd des jaars wederom daar was, toen werd er ja, (en wel op 's Prinsen verjaardag) nog weêr een Biddag gevierd, maar een Biddag, die de tegenhanger van alle vroegere oud-vaderlandsche Biddagen heeten mag, de beruchte Utrechtsche Biddag van den 8 Maart, welks uitschrijving-brief, met *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap* aan het hoofd, de vrije burgers opriep om de "Almagtige hand te loven van den ontfermden hemelschen Vader, die het stroomend water van rivieren en inundatiën, door eene zonderlinge en langdurige vorst tot een effen baan gevloeid, de Fransche Krijgsmagt onbeschadigd er over geleid, en hunne verbaasde tegenstanders vluchtende voor hen had uitgedreven. Dit is van den Heere geschied, en het is wonderlijk in onze oogen." En die nog de oude biddagen, "toen er geen politieke beroeringen in het land waren,

en geen partijzucht de gemoederen verdeelde en van elkander rukte" had beleefd, dacht toen met weêmoedige vreugde aan die onvergetelijke Bededagen, waarop elk Nederlander zijn vaderland en Oranje aan den Allerhoogste opdroeg, zijn beschermende en wakende hand over dat vaderland en dat Huis afsmeekte, allen, arm en rijk, jong en oud, edel en onedel in de woningen des Heeren vereenigd, hunne zonden beleden, Gods oor-oordeelen regtvaardig noemden, Hem dankten en loofden voor alle zegeningen, zóó rijk als onverdiend, om ontferming en genade smeekten, om kracht van boven, ten einde de dure beloften en voornemens des harten in het leven te kunnen brengen. Dan werd er voor de zeventigste maal zeven maal vergeven, de broederhand gereikt, de broederkus op de lippen gedrukt. "Want hoe zou de Heer vergiffenis kunnen schenken aan hen die geen genade bewezen? O, onvergetelijke dagen, dagen van vrede en liefde, dagen van verzoening en blijdschap, dagen waarop de liefde alle dingen vermogt, duizenden en duizenden in de offerschalen werden geworpen, en het laatste liefdeblijk grooter was dan het eerste." Zoo was het: "men verkocht al zijne haven, en legde haar voor de voeten der Apostelen neder; steden en aanzienlijken wedijverden wie den grootsten schat zou ten offer brengen."

Op één enkelen bededag werd er te Amsterdam tot bij de *f* 28.000, te Dordrecht bij de *f* 16.000, te Rotterdam en te Utrecht tot bij de *f* 6.000, te 's Hage tot bij de *f* 5.000 in de hervormde kerken gecollecteerd, ja in de eerst gemelde plaats werd van 1724 tot 1794 alleen in de Nederduitsche Hervormde Kerken, op de jaarlijksche Dank-, Vast- en Bededagen, meer dan een miljoen guldens, door middel van den armenbuidel ingezameld. Van welke ondeugden de Biddagsbrieven en Biddagspreeken Nederland mogen hebben aangeklaagd, ééne deugd bleef het, in voor- en tegenspoed, beoefenen, en heeft het nog niet verloochend, die der liefde jegens den naasten.